

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:

ІСТОРІЯ. ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 19

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України
(з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України
№ 793 від 04 липня 2014 р. (додаток № 8);
з філософських та політичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України
№ 153 від 14 лютого 2014 р. (додаток № 4))
Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 3 від 17.01.2020 р.

Головний редактор: доктор юридичних наук, професор, академік АПН і НАПрН України **С. В. Ківалов**

Члени редакційної колегії:

Історія

Корміч Л. І., доктор історичних наук, професор; **Гребцова І. С.**, доктор історичних наук, професор;
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор; **Хмарський В. М.**, доктор історичних наук, професор;
Смірнова Т. Б., доктор історичних наук, доцент; **Чучко М. К.**, доктор історичних наук, доцент;
Ганчев О. І., кандидат історичних наук, доцент; **Серебряннікова Н. І.**, кандидат історичних наук, доцент.

Філософія

Івакін О.А., доктор філософських наук, професор; **Голубович І. В.**, доктор філософських наук, доцент;
Долгополова О. А., доктор філософських наук, доцент; **Богата Л. М.**, доктор філософських наук, доцент;
Гансова Е. А., доктор філософських наук, професор; **Елбакян К. С.**, доктор філософських наук, професор;
Мартинюк Е. І., кандидат філософських наук, доцент; **Панкова Л. О.**, кандидат філософських наук, доцент;

Політологія

Вітман К. М., доктор політичних наук, професор; **Яковлев Д. В.**, доктор політичних наук, професор;
Польовий М. А., доктор політичних наук, доцент; **Мілова М. І.**, доктор політичних наук, професор;
Дунаєва Л. М., доктор політичних наук, професор; **Стребков О. І.**, доктор політичних наук, професор;
Балтовський Л. В., доктор політичних наук, доцент.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету»,
допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20215-10015ПП від 15.08.2013

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-humanities.mgu.od.ua

ІСТОРІЯ

*Андрейчик Е. В.,
старший преподаватель кафедры истории и туризма
Полоцкого государственного университета*

ВОССТАНОВЛЕНИЕ И АКТУАЛИЗАЦИЯ ОБЪЕКТОВ НАСЛЕДИЯ МАЛЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ГОРОДОВ БЕЛАРУСИ В 1990-Е – НАЧАЛЕ 2000-Х ГГ. (НА ПРИМЕРЕ РЕЗИДЕНЦИИ КНЯЗЕЙ РАДЗИВИЛЛОВ В Г. НЕСВИЖ)

Анотація. У статті на основі архівних джерел з фондів Національного архіву Республіки Білорусь розкриваються процеси комплексного відновлення та актуалізації матеріальних нерухомих історико-культурних цінностей міста Несвиж, завдяки яким він став туристичним і культурним центром загальнодержавного масштабу, національним символом і одним з найбільш відвідуваних в Білорусі музейних комплексів. Цей процес, що почався в 1993 р. і тривав більше десяти років, увінчався включенням Несвижського замку і всього палацово-паркового комплексу в Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2005 р. Цей процес почався з вирішення майнових аспектів і об'єднання будівель і споруд на території міста Несвижа, що представляють історико-культурну цінність, в один комплекс, на базі якого 2 липня 1993 р. було створено Національний історико-культурний музей-заповідник «Несвиж». У цей процес були залучені Рада Міністрів Білорусі в особі міністерств культури, економіки, освіти, охорони навколишнього середовища, оборони, підприємницької діяльності та інвестицій, охорони здоров'я, а також Державний комітет з економіки та планування, Несвижський районний виконавчий комітет, Мінський обласний виконавчий комітет, Білоруський фонд культури, інститути Національної академії наук тощо. Основні зусилля в рамках проекту комплексного відновлення та актуалізації історико-культурної спадщини Несвижа об'єднувалися з підготовкою святкування 770-річчя міста та 250-річчя несвижського театру, щорічного Дня білоруського друку та писемності. Для цих цілей видавалися відповідні розпорядження президента Білорусі. Рада Міністрів також неодноразово приймала відповідні постанови і виділяла фінансування з коштів державного бюджету. Планувалося також надати палацово-парковому комплексу статус урядової резиденції Республіки Білорусь, але ця ідея реалізована, на жаль, не була. Роботи на об'єктах виконувалися відповідно до програми реставрації пам'яток, комплексної реконструкції будівель в межах історичних зон Несвижа. Також міською владою проводилася естетизація міського середовища, було проведено коригування проекту регенерації історичної частини міста, розроблена концепція музеєфікації історичних будівель, також була підготовлена проектна документація для реставрації та нового використання будівель, що представляють історико-культурну цінність, тощо. Відновлення та актуалізація об'єктів спадщини міста під нові суспільні функції мало ефект синергії і дало імпульс для культурного та економічного розвитку всього міста.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, реставрація, туризм, малі міста, Радзивілли, Несвиж, Білорусь, світова спадщина.

Постановка проблеми. К началу 1990-х гг. как в Беларуси, так и в Украине и в других постсоветских странах материальные недвижимые историко-культурные ценности зачастую находились в весьма плачевном состоянии. Неэффективная и избирательная советская политика охраны объектов наследия, приоритет сохранения идеологически и классово правильных памятников и комплексов вместе с планомерным уничтожением чуждых господствовавшей идеологии памятников, олицетворявших европейскость украинских и белорусских земель, дополнявшиеся масштабными социально-экономическими проблемами в СССР в 1980-е гг. привели к тому, что сфера наследия пребывала в состоянии глубокого кризиса. И лишь с обретением независимости наши страны получили возможность выстраивать самостоятельную политику в отношении собственного историко-культурного наследия, восстанавливать, реставрировать и актуализировать все памятники без оглядки на идеологию. Очевидно, что многое не удалось реализовать тогда (а зачастую и до настоящего времени) из-за нехватки средств, отсутствия комплексности в подходе к регенерации историко-культурных объектов и ландшафтов и других объективных факторов. Одновременное восстановление и реставрация больших историко-культурных комплексов, таких как, например, исторические центры крупных городов, является практически невозможным даже сегодня из-за огромных финансовых средств, необходимых для этого. В то же время реализация такого рода проектов в относительно небольших населенных пунктах является вполне реальной задачей. Особенно в свете того, что именно в малых городах зачастую сохранилось множество недвижимых памятников истории и культуры. И те малые города, где государственные и местные органы власти сделали ставку в развитии населенного пункта именно на комплексное восстановление богатого историко-культурного наследия и придания ему новых социально значимых функций, демонстрируют весьма неплохие результаты. Одним из примеров такого комплексного восстановления и актуализации памятников наследия в Беларуси является город Несвиж, являвшийся на протяжении почти 500 лет главной резиденцией могущественного и богатейшего магнатского рода князей Радзивиллов. Благодаря предпринятым мерам Несвиж за относительно небольшой отрезок времени превратился в крупный центр культуры и туризма национального значения, стал настоящим символом независимой Беларуси и получил самое высокое международное признание. Поэтому изучение этого достаточно успешного опыта обладает очевидной актуальностью.

Анализ последних исследований и публикаций показал, что проблема изучения исторического опыта восстановления объектов историко-культурного наследия и придания им новых социально значимых функций сегодня находит отклик в научных кругах. И интерес исследователей к этой теме лишь возрастает, растет заинтересованность изучением зарубежного опыта успешных проектов реставрации, ревитализации и актуализации объектов и комплексов историко-культурного наследия. В то же время основное внимание все же концентрируется на культурологических и музееведческих вопросах (Л.А. Гриффен [1], П.В. Дырченко [2], Т.А. Джумантаева [3]), вопросах развития туризма на основе ресурсов наследия (Л.М. Гайдукевич [4], И.Н. Власюк [5], В.А. Ганский [6], Н. Анишко [7]), экономических аспектах вовлечения в хозяйственный оборот объектов наследия (Д. Рипкема [8], В.А. Ганский [9], О.Н. Ильин [10], В.В. Козловский [11], И.И. Калачева [12]), правовых аспектах охраны материальных недвижимых историко-культурных ценностей (Мартыненко [13]) и др. При этом практически не изученным, за некоторыми исключениями (Е. Водзинский [14], С.З. Заремба [15]), остается собственно исторический аспект проблемы – относительно недавний опыт успешных управленческих практик в этой сфере периода конца XX и самого начала XXI вв. в контексте государственной политики и решений органов власти, который необходимо фиксировать, анализировать и распространять для целей возможного использования в других местах, регионах и странах.

Целью статьи является анализ процессов восстановления и актуализации недвижимых материальных историко-культурных ценностей малых исторических городов Беларуси в 1990-е – начале 2000-х гг. на примере одного из известнейших и самых успешных в Беларуси проектов такой деятельности – резиденции князей Радзивиллов в г. Несвиж Минской обл., включенной в Список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Изложение основного материала исследования. В период с 1991 по начало 2000-х гг. на уровне центрального аппарата управления, региональных и местных органов власти Беларуси неоднократно поднимались вопросы восстановления и приспособления к новым функциям таких памятников истории и культуры, как объекты, связанные с жизнью и деятельностью выдающихся деятелей (художников, литераторов, политических фигур, монархов), городские ратуши, замки, дворцы, дворцово-парковые ансамбли, шляхетские усадьбы, памятники сакральной, гражданской и промышленной архитектуры и так далее. Систему взаимодействия заинтересованных министерств и ведомств, органов местного управления здесь можно проследить на примере регенерации и включения Несвижского дворцово-паркового ансамбля в культурное пространство города и страны.

Впервые на уровне центрального аппарата управления вопрос о возрождении резиденции князей Радзивиллов в г. Несвиж Минской обл. был рассмотрен в 1993 г. в связи с планированием празднования 770-летия г. Несвижа и 250-летия Несвижского театра. Постановлением Совета Министров Республики Беларусь между министерствами и ведомствами были распределены соответствующие полномочия и закреплены обязанности. В этой работе приняли участие министерства культуры, экономики, образования, охраны окружающей среды, обороны, предпринимательской деятельности и инвестиций, здравоохранения, а также Государственный комитет по экономике и планированию.

Совет Министров Республики Беларусь вместе с заинтересованными министерствами и ведомствами рассмотрел ходатайство о выделении финансовой помощи Несвижскому районному совету депутатов. С целью оптимизации и ускорения процесса проведения восстановительных работ и принимая во внимание выдающуюся ценность объекта, культурное достояние города Несвижа и его многовековую самобытную историю, было принято решение об открытии на базе дворцово-паркового ансамбля князей Радзивиллов историко-культурного заповедника. Таким образом, 2 июля 1993 г. был создан Национальный историко-культурный заповедник «Несвиж». А 22 мая 1997 г. он получил уже статус музея-заповедника. В 1993 г. планировалось предоставить дворцово-парковому комплексу также статус правительственной резиденции Республики Беларусь. Постановлением Совета Министров от 2 июля 1993 г. было поручено Министерству культуры и Управлению делами Совета Министров совместно с министерством иностранных дел в срок до 1 января 1994 г. разработать Положение о правительственной резиденции и внести его на рассмотрение Совета Министров. Однако практической реализации этих планов к сожалению так и не последовало [4, л. 50].

Министерство культуры и Минский областной исполнительный комитет подготовили программу работ по реставрации памятников, комплексной реконструкции зданий в пределах исторических зон Несвижа на 1995–2005 гг. Программа учитывала подготовку соответствующей инфраструктуры с целью позиционирования Несвижа как крупного туристического центра. Городскими властями проводились подготовительные работы по эстетизации городской среды, была проведена корректировка проекта регенерации исторической части города, разработана концепция музеефикации исторических зданий, подготовлена проектная документация для реставрации и нового использования здания городской ратуши. Однако из-за отсутствия финансирования в начале 1990-х гг. работы по реставрации практически не велись. Реализация намеченных планов затрудняло и то обстоятельство, что объекты находились на балансе санатория «Несвиж» в структуре ОАО «Белгроздравица» (на тот момент еще «Белмежколхозздравица»). Однако еще в условиях функционирования на территории замка санаторного учреждения уже были начаты археологические и исследовательские работы. Управление «Белмежколхозздравицы» было обязано передать историко-культурные объекты замкового комплекса на баланс министерства культуры. В срок до 1997 г. санаторий должен был быть переведен на новую площадку. Кроме того, министерство обороны также имело на балансе ряд памятников архитектуры, такие как корпус монастыря бернардинцев на территории бывшего Несвежского коллегия. Несвижский районный исполнительный комитет был обязан провести работы по прокладке инженерных сетей по исторической части города, дирекция же Несвижского историко-культурного музея-заповедника обязывалась разработать концепцию приспособления и использования дворцово-паркового ансамбля Радзивиллов (бывшего ранее санаторием) для новых социально-культурных функций. [17, л. 8].

С целью реставрации памятников Советом Министров было принято специальное постановление «О мерах по использованию историко-культурного наследия и развитию г. Несвижа». Для формирования материальной базы заповедника ему была передана территория бывшего военного городка в центре

города площею 2,7 га. В состав городка входили двухэтажный учебный корпус, двухэтажный казарменный корпус, гаражи и др. Здания были отреставрированы, планировалось их использование под различные виды социально-культурной деятельности. Дирекция заповедника планировала создать там также центр ремесел: гончарства, столярства, кузнечества и др. Решением от 17 декабря 1993 г. Несвижский районный исполнительный комитет передал заповеднику заезжий двор – памятник архитектуры XIX в. [17, л. 266].

По случаю празднования 775-летия г. Несвижа распоряжением президента Республики Беларусь «Об утверждении плана основных мероприятий по эффективному использованию историко-культурного наследия Несвижа на 1997–2000 гг.» были определены в этой области основные задания и направления деятельности для соответствующих министерств и ведомств. План основных мероприятий по эффективному использованию историко-культурного наследия г. Несвижа на 1997–2000 гг. состоял из намеченных мероприятий, определенных сроков проведения и ответственных ведомств. Так, празднование 775-летия г. Несвижа было объединено с Днем белорусской печати и письменности в Несвиже в 1997 г. Ответственными были назначены министерство культуры, Минский областной исполнительный комитет и Несвижский районный исполнительный комитет. Дата проведения Дня белорусской печати и письменности была назначена на 7 сентября 1997 г. В состав рабочей группы были включены Государственный комитет по печати, Союз писателей и министерство культуры. Было запланировано подготовить и провести научно-практическую конференцию о роли г. Несвижа в исторической и культурной жизни Беларуси и Европы, ответственными за подготовку и проведение которой определялись Институт истории Национальной академии наук Беларуси и историко-культурный заповедник «Несвиж». Подготовить выставку по истории книгопечатания в Несвиже поручалось Государственному комитету по печати и Институту литературы Национальной академии наук Беларуси, Несвижскому районному исполнительному комитету поручалось организовать в дворцово-парковом ансамбле Радзивиллов музей, школу искусств, художественную выставку историко-культурного заповедника, провести экспедиционные работы по поиску историко-культурных ценностей в Несвижском, Слуцком, Кареличском, Столбцовском, Новогрудском, Щучинском районах, выявить и систематизировать исследовательские материалы по дворцово-парковому комплексу Радзивиллов (1997–2000 гг.). На Комитет по архивам и делопроизводству был возложен поиск и систематизация материалов по парку «Альба» (1997–2000 гг.). Белорусский фонд культуры и местный историко-культурный заповедник отвечали за формирование (восстановление) Несвижского архива князей Радзивиллов из материалов фондов исторических архивов Беларуси, Литвы, Польши, России и Украины (1997–2000 гг.) [18, л. 117].

Проектные и реставрационные работы в 1997–1998 гг. включали в себя завершение корректировки проекта регенерации исторической части г. Несвижа с разработкой охранных зон и зон регулирования застройки в историческом центре города, восстановления и реставрации отдельных памятников архитектуры, парков и инженерных коммуникаций. Отвечали за это министерство архитектуры и строительства институт «Белспецпроектреставрация» и министерство культуры. Завершение работ по корректуре генерального плана г. Несвижа

производилось уже с учетом нового проекта регенерации и территориального развития. Этот процесс сопровождался соответствующей информационной поддержкой через издательскую деятельность, которая была реализована через публикацию исследований белорусских и польских историков, искусствоведов, архитекторов и краеведов (1998 г.). Важным этапом здесь было формирование (восстановление) Радзивилловской библиотеки (1997–1998 гг.).

В рамках программы планировалось осуществить реставрационные работы здания плембани – памятника архитектуры XVI–XVIII в. (1997 г.), осуществить разработку проекта реставрации и приспособления памятников архитектуры в исторической части города под литературные и художественные музеи С. Будного, В. Сырокомли и Т. Маковского; организовать выставку архивных документов и инвентарей XVI–XVIII в., выполнить проектные и реставрационные работы торговых рядов XVIII в. с приспособлением этих объектов по их первоначальному назначению (1997–2000 гг.), выполнить ремонтно-восстановительные работы городской ратуши, памятника архитектуры XVII в., с приспособлением под нужды историко-культурного заповедника (1997–1999 гг.), выполнить проектные и реставрационные работы одного из зданий историко-культурного заповедника с приспособлением под отель для туристов. Планировалось также возобновление деятельности мануфактур по изготовлению гобеленов, слущких поясов, исторически стилизованной мебели, стекла, фаянса и так далее. Ответственными за исполнение этих задач были назначены министерство культуры и Союз художников Беларуси [17, л. 271].

В 2001 г. дворцово-парковый ансамбль князей Радзивиллов был передан на баланс Национальному историко-культурному музею-заповеднику «Несвиж». 15 июня 2005 г. архитектурный, жилой и культурный комплекс резиденции князей Радзивиллов был внесен в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. В 1997–2004 гг. проходила реставрация городской ратуши. В результате ее фасад приобрел свой первоначальный вид, были восстановлены верхние ярусы башни с часами, в интерьерах второго этажа ратуши была открыта музейная экспозиция, посвященная истории городского самоуправления на белорусских землях, на первом этаже – детский образовательный центр и кафе. Реставрационные работы на Слуцких воротах города начались еще с 1970-х гг. и включали восстановление фасада и кровли, дубовых дверей, окон, лестницы на второй этаж, балкона на фасаде со стороны города. В сентябре 2007 г. завершился и этот процесс, территория вокруг памятника была благоустроена. Весь комплекс Слуцких ворот был открыт для посетителей в 2012 г.

Выводы. Таким образом, несмотря на сложные социально-экономические и общественно-политические условия 1990-х и начала 2000-х гг., за чуть более чем десять лет г. Несвиж из достаточно заурядного постсоветского райцентра, благодаря восстановлению и актуализации его объектов историко-культурного наследия, находившихся во времена СССР в весьма плачевном состоянии, превратился в один из крупнейших в Беларуси центров культурно-познавательного туризма, практически до неузнаваемости изменив свой архитектурный облик, вернув былое величие и блеск европейского города – резиденции одного из богатейших магнатских родов Центральной и Восточной Европы – князей Радзивиллов, став национальным

символом Беларусі, крупним музейним і дослідницьким центром. Реставрація і перепрофілювання нерухомих об'єктів насліддя под нові соціально значимі функції имело ефект синергії і дало потужний імпульс для розвитку всього міста. Показателем ефективності проведеної роботи стало високе міжнародне визнання і включення Несвіжского дворцово-паркового комплексу в 2005 г. в Список всемирного насліддя ЮНЕСКО.

Литература:

1. Гриффен Л.А. Памятниковедение: основы теории и практики. Саарбрюккен: Palmarium Academic Publ., 2016. 265 с.
2. Диренко П.В. Фортифікаційні споруди Західної України: проблема збереження. *Питання культурології*. 2004. № 20. С. 31–39.
3. Джумантаева Т.А. Музефікація культурнай прасторы Полацка: традыцыі і інавацыі: аўтарэф. дыс. ... канд. культуралогіі: 24.00.03. Мінск, 2011. 24 с.
4. Гайдукевич Л.М. Культурно-історическое и природное наследие Беларуси: теория и практика использования в туризме. Минск : Четыре четверти, 2013. 345 с.
5. Власюк Н.Н. Культурно-туристский потенциал исторических усадеб. *Вестник Брестского государственного технического университета*. 2009. № 1. С. 3–6.
6. Ганський В.О. Комерціалізація ресурсів історико-культурної спадщини в туризмі: механізми, ліміти та бар'єри. *Економіка та суспільство*. 2018. Вип. 15. С. 95–99.
7. Аніпко Н. Середньовічні замки і фортеці. Рекреаційно-туристське використання. *Краснзнавство. Географія. Туризм*. 2011. № 20. С. 15–18.
8. Рипкема Д. Экономика исторического наследия. Москва : Билдинг Медиа Групп, 2006. 156 с.
9. Ганський В.О. Історико-культурна спадщина як фактор локального соціально-економічного розвитку. *Приазовський економічний вісник*. 2018. № 2. С. 99–105.
10. Ильин О.Н. Инвестиции в сохранение объектов культурно-исторического наследия крупного города : автореф. дис... канд. экон. Наук : 08.00.05. Санкт-Петербург, 2009. 18 с.
11. Козловський В.В. Маркетинг історико-культурної спадщини та його специфіка в умовах комерціалізації сфери культури. *Інфраструктура ринку*. 2018. № 19. С. 39–44.
12. Калачова І.І. Стимулювання підприємництва і господарської діяльності у сфері історико-культурної спадщини. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 32. С. 52–56.
13. Мартыненко И.Э. Правовая охрана историко-культурного наследия. Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы, 2005. 251 с.
14. Водзинський Є. Питання охорони своєрідності історичних міст України. *Архітектурна спадщина України*. 1995. № 2. С. 242–253.
15. Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ : Аратта, 2004. 204 с.
16. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 7. Оп. 12. Д. 1194.

17. НАРБ. Ф. 7. Оп. 16. Д. 4759.

18. НАРБ. Ф. 7. Оп. 12. Д. 2257.

Andreichyk K. Restoration and updating of heritage sites of small historical cities of Belarus in the 1990s and early 2000s (case of the Radziwill's residence at Nesvizh)

Summary. Based on archival sources from the National Archives of the Republic of Belarus, the article reveals the processes of complex restoration and updating of tangible immovable historical and cultural values of the city of Nesvizh, which made it a tourist and cultural center of national scale, a national symbol and one of the most visited museum complexes in Belarus. This process began in 1993 and it lasted for more than ten years, culminated in the inclusion of the Nesvizh castle and the entire palace and park complex in the UNESCO World Heritage List in 2005. This process began with solving the property aspects and combining buildings and structures on the territory of the city of Nesvizh, representing historical and cultural value, into one complex, on the basis of which the Nesvizh National Historical and Cultural Museum-Reserve was created on July 2, 1993. This process involved the Council of Ministers represented by the ministries of culture, economy, education, environment, defenses, business and investment, health and the State Committee for Economy and Planning, Nesvizh District Executive Committee, Minsk Regional Executive Committee, Belarusian Fund of Culture, the institutes of the National Academy of Sciences, etc. The main efforts under the project, a comprehensive restoration and updating of historical and cultural heritage of Nesvizh was merged with the preparation of the celebration of the 770 anniversary of the city and of the 250th anniversary of Nesvizh theatre, an Days of Belarusian Book Printing and Writing. For these purposes, the relevant orders of the President of Belarus were issued. The Council of Ministers has also repeatedly adopted relevant resolutions and allocated funding from the state budget. It was also planned to grant the palace and park complex the status of the government residence of the Republic of Belarus, but this idea was not implemented. Work on the sites was carried out in accordance with the program of restoration of monuments, complex reconstruction of buildings within the historical zones. Also, the city authorities carried out estheticization of the urban environment, adjusted the project of regeneration of the historical part of the city, developed the concept of museification of historical buildings, also prepared project documentation for the restoration and new use of buildings of historical and cultural value, and so on. The restoration and updating of the city's heritage sites for new public functions had a synergy effect and gave an impetus to the cultural and economic development of the entire city.

Key words: historical and cultural heritage, restoration, tourism, small towns, Radziwills, Nesvizh, Belarus, world heritage.

Бова І. С.,

*старший науковий співробітник
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

Заїка Н. Л.,

*старший науковий співробітник
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

Гладун Л. І.,

*старший науковий співробітник
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

КУЛЬТУРНО-ПАТРІОТИЧНИЙ ПРОЄКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Анотація. У статті досліджуються обставини й ідеологія формування культурно-патріотичного проєкту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у взаємодії із суспільним громадським активом Переяславщини. Автори роблять спробу синтезувати фактаж виставкової та інших форм діяльності, проаналізувати умови створення культурного проєкту через принципи історичної достеменності та хронологічної послідовності. Джерелом для дослідження стали матеріали наукових концепцій проведених виставок, оригінальні документи періоду Української Народної Революції 1917–1921 років із фондів Заповідника, спогади, інтерв'ю учасників революційних подій кінця ХХ – початку ХХІ століття, фото- і відеоматеріали приватних архівів, автентичні речі, особисті документи. У статті простежується вплив проєкту на осмислення досвіду Майдану та формування історичної культури громадянського суспільства Переяславщини. Тематика зазначеного проєкту спрямована на висвітлення ролі переяславців у державотворчих процесах нової та новітньої історії України та формування культури історичної пам'яті.

Головним чинником створення проєкту став значний запит суспільства на патріотичні заходи. Початково проєкт формувався в загальних рисах та вимагав зручного формату спілкування, перманентної просвітницької діяльності щодо об'єктивності та незалежні суджень про революційні події, уміння їх аналізувати. Реалізація проєкту проходила у формі різних видів науково-освітньої роботи. Основним видом комунікації був виставковий формат, його доповнювали культурологічні заходи, лекції, зустрічі, диспути, розробка анкет для соціологічного опитування школярів, культурні програми для воїнів операції Об'єднаних сил (Антитерорестичної операції). Для реалізації проєкту щороку створювалася робоча група наукових співробітників із різних підрозділів Заповідника, які розробляли концепції виставок та заходів. У процесі успішної пошуково-збиральницької діяльності отримано історичний наратив, документи й інші артефакти, що в подальшому використовувалися як експозиційне наповнення.

Структура виставок у проєкті була в основних рисах постійною, додавалися лише окремі теми, залежно від надходження нових речових матеріалів і актуальності їх на поточний момент. Перманентного доповнення і роз-

ширення зазнавали теми, що висвітлюють події на Сході України, та щодо втрат переяславських воїнів у російсько-українській війні. За шість років діяльності проєкту було проведено шість виставок, дванадцять тематичних заходів, прочитано понад двадцять годин лекцій, здійснено анкетування учнів Переяславської гімназії тощо.

Перспективою реалізації культурно-патріотичного проєкту є створення музейної експозиції, що постійно діє, що в умовах продовження військової агресії Російської Федерації особливо актуально і спрямовано на виховання нової політичної нації.

Ключові слова: Переяслав, музей, культурний проєкт, виставка, заходи, соборність України, Революція гідності, артефакти, війна.

Постановка проблеми. Доленосні події 2013–2014 рр. кинули виклик пострадянській системі та сколихнули процеси консолідації суспільства навколо ідеї української ідентичності. На тлі великих політично-суспільних зрушень відзначення Дня Соборності України стало особливо актуальним і демонструвало єдність і зрілість українського суспільства. У музейній діяльності відзначення знакової події відбувалося через проведення культурних заходів, які мали патріотичне спрямування і відображали основні віхи формування державності нової та новітньої історії України в контексті суспільних рухів.

Мета статті полягає в аналізі процесу формування культурного проєкту, основою якого стали презентовані виставки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав») щодо висвітлення боротьби української спільноти за незалежність, територіальну цілісність, демократичні цінності нашої держави. У статті простежується вплив проєкту на осмислення досвіду Майдану та формування історичної культури громадянського суспільства Переяславщини.

Для досягнення поставленої мети автори мають вирішити такі завдання: окреслити обставини, напрями та форми просвітницької діяльності культурного проєкту; означити активність громадськості Переяславщини у протестних акціях; проаналізувати вплив проєкту на суспільну думку містян та на виховання молоді.

Матеріали і методи дослідження. Дана тематика доки немає належного наукового висвітлення. Нині до 40-річчя науковця Ярослава Потапенка була опублікована стаття у співавторстві О. Висовень і Ю. Фігурного, у якій згадується виставкова діяльність НІЕЗ «Переяслав» у зазначеному контексті [1, с. 39]; у 2018 р. вийшла друком стаття Н. Заїки, в якій автор дає стисло інформацію про початки реалізації національно-патріотичних виставкових проєктів у Заповіднику [2].

Головним джерелом для дослідження стали матеріали наукових концепцій проведених виставок, оригінальні документи періоду Української Народної Революції 1917–1921 рр. із фондів Заповідника [3], спогади, інтерв'ю учасників революційних подій кінця ХХ – початку ХХІ ст., фото- і відеоматеріали приватних архівів, автентичні речі, особисті документи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Музейні співробітники НІЕЗ «Переяслав» розуміли, що розгортання громадських протестів 2013–2014 рр. набуває історичного масштабу та суспільного значення і потребує збереження унікальних свідчень, які опинилися в епіцентрі подій. Була проведена успішна пошукова та збиральницька робота нарративу, документів і предметів із подальшим науковим опрацюванням. Упродовж 2015–2020 рр. вони стали основою проведення низки виставок із метою висвітлення ролі переяславців у державотворчих процесах.

Після презентації першої виставки у 2015 р. виникла ідея започаткувати та реалізувати постійно діючий культурний проєкт національно-патріотичної тематики. Головним чинником його створення став значний запит суспільства на патріотичні заходи. Тоді проєкт почав формуватися в загальних рисах, потребував зручного формату спілкування, перманентної просвітницької діяльності. Спрямовання проєкту передбачало формування об'єктивних і незалежних суджень про революційні події, уміння аналізувати їх як суспільне явище, бачити історичні наслідки для української держави. Згодом культурний проєкт став набувати рис освітньої платформи, яка служить джерелом знань історії, сприяє підвищенню рівня критичного мислення, емоційного інтелекту, розширення світоглядних уявлень. Він став спільнотою однодумців із налагодження співпраці з місцевими активістами, митцями, державними діячами.

Упродовж шести років проєкт відбувався у формі різних видів науково-освітньої роботи. Основним видом комунікації залишався виставковий формат, його доповнювали культурологічні заходи, лекції, зустрічі, диспути, розробка анкет для соціологічного опитування школярів, культурні програми для воїнів операції Об'єднаних сил (далі – ООС) (Антитерорестичної операції (далі – АТО)). Варто зауважити, що автори статті окреслюють лише окремі форми роботи проєкту.

Для реалізації проєкту щороку створювалася робоча група наукових співробітників із різних підрозділів, які розробляли концепції виставок та заходів. За цей період сформувався основний склад працівників для реалізації цієї культурної платформи: Н. Заїка, І. Бова, Л. Гладун, С. Дембіцький. У різні роки долучалися Т. Музика, М. Товкайло, Дмитро та Світлана Тетері, С. Зубер, Н. Павлик, В. Ткаченко, А. Іваненко, В. Бова, І. Дунайна; С. Вовкодав та І. Гайдаєнко здійснювали фотофіксацію хронік проєкту та монтаж відео. Реалізації проєкту всіляко сприяв генеральний директор О. Лукашевич.

Структура виставок у проєкті вибудовувалася відповідно до принципів історичної достеменності та хронологічної послі-

довності показу основних етапів боротьби за незалежність та соборність держави: Українська революція 1917–1921 рр., Революції гідності 2013–2014 рр., російсько-українська війна ХХІ ст. Структурна композиція була в основних рисах постійною, додавалися лише окремі теми, залежно від їхньої актуальності на поточний момент та надходження нових речових матеріалів. Перманентного доповнення і розширення зазнавали теми, що висвітлюють події на Сході України, а також щодо втрат переяславських воїнів у російсько-українській війні.

Виставки проходили як у межах Заповідника, так і в інших закладах Переяслава. Їх відкриття приурочували до Дня Соборності України. Презентації передбачали запрошення гостей, учасників революційних подій. Тривалість виставок була різною – від одного тижня до місяця. Літописом виставок, а надалі і всього проєкту, стала книга відгуків, започаткована 22 січня 2015 р.

Перша виставка «Єднаймося, браття, – у єдності сила!» демонструвалася у приміщенні Меморіального музею В. Заболотного НІЕЗ «Переяслав» та мала позитивний резонанс у суспільстві, зацікавила мешканців і гостей міста, про що свідчить її відвідуваність – понад 2 000 осіб.

Виставка стала основою проведення культурно-патріотичних заходів:

- до відзначення шевченківських днів: «Майдан. <...> А всім нам вкупі на землі / Єдиномислиє подай / І братолюбіє пошли <...>» (Т. Шевченко)» – зустріч із шевченкознавцем, письменником, членом Національної спілки письменників України, учасником подій на Майдані І. Шпиталем;

- «Майдан нікому не пробачить зради» – творча зустріч із поетом, письменником В. Шовкошитним;

- до Дня Героїв Небесної Сотні: «Майдан – боротьба українців за майбутнє нації» – зустріч із місцевими активістами: М. Корпанюком (докт. іст. наук, проф.), Я. Потапенком (докт. іст. наук, проф.), Г. Токмань (докт. пед. наук, проф.), Т. Нагайком (канд. іст. наук.), настоятелем Вознесенського собору о. Михайлом (Трускавецьким), бандуристом М. Товкайлом (канд. іст. наук.), волонтерами О. Гичко, В. Щербиную.

У 2016 р. відбулися дві виставки започаткованого культурного проєкту:

- «Герої не вмирають!» до Дня Соборності України, проходила у приміщенні районного будинку культури м. Переяслава; присвячена пам'яті Ярослава Потапенка – громадського активіста, активного учасника Революції гідності, голови ради Громадського об'єднання «Майдан Переяславщини» у 2014–2016 рр.;

- «Майдан. Україна понад усе!» – до Дня Героїв Небесної Сотні, у приміщенні Музею кобзарства НІЕЗ «Переяслав». У контексті виставки була розкрита тема участі та ролі кобзарів в історичних подіях сьогодення.

У 2017 р. у приміщенні актової зали НІЕЗ «Переяслав» була відкрита четверта виставка «Свободу не спинити!». Варто відзначити, що вона зібрала велику кількість відвідувачів. Знаковою подією відкриття стала презентація збірника наукових статей, присвяченого пам'яті Я. Потапенка.

У 2018 р. культурний проєкт мав продовження у форматі заходу «Запали вогонь пам'яті», що відбувся в Центральній районній дитячій бібліотеці.

У наступні роки реалізація проєкту стає ширшою, отримує більший запит у суспільстві та набуває позитивного резонансу. Свідченням цього стало масштабне відкриття виставки

«Соборність України: боротьба продовжується <...>» 2019 р. у приміщенні ДПТНЗ «Перейслав-Хмельницький центр професійно-технічної освіти». Були присутні політичні та громадські діячі державного рівня, учасники революційних подій, представники місцевого середовища (письменник Р. Коваль, кобзар Т. Силенко, композитор В. Мартишко). Акція «Рушник Великому Тарасу» доповнила програму відкриття. Виставка стала освітньою платформою проведення диспутів та лекцій, тематичних заходів для учнів ДПТНЗ «Перейслав-Хмельницький центр професійно-технічної освіти».

Цього ж року в рамках реалізації проєкту відбулися заходи в Центральній районній дитячій бібліотеці:

- «Небесна сотня – Герої нашого часу» до днів вшанування пам'яті Героїв Небесної Сотні;
- «Вільні творити майбутнє» до Дня гідності і свободи.

У 2020 р. у КЗ КОР «Перейславський лицей-інтернат «Патріот»» проходила виставка «Сила нації – в єдності!». Відкриття виставки модерував «голос перейславського Майдану» [4, с. 34] – Ю. Бобровник (канд. іст. наук).

На виставці були присутні полковник О. Дорохов, командир 43-ої артилерійської бригади (в/ч с. Дівички), полковник М. Барилко, представник Міжнародного міжвідомчого багатопрофільного центру підготовки підрозділів НГУ, поета З. Галущенко, мати загиблого А. Галущенко, з позивним «Ендрю», який посмертно нагороджений орденами «Народний герой України», «За мужність» III ступеня.

Майданчик виставки став основою проведення низки заходів, як-от:

- «Волонтерський рух Переяславщини» за участі місцевих волонтерів І. Марченко та М. Швиденко;
- зустріч з авторкою книги «Простір прихованого (Нотатки з військового шпиталю)» Р. Товкайло;
- зустріч із «кіборгом» Л. Хмельковим;
- «Співці свободи сьогодні» – зустріч із кобзарем М. Товкайло, цехмайстром Київського цеху бандуристів;
- «На шляху до свободи» – зустріч з О. Гичко, активісткою перейславського та київського Майданів;
- «Неймовірна відвага і хоробрість юних сердець» до дня Героїв Крут.

Кількість і якість проведених заходів початку 2020 р. показали позитивну динаміку росту ефективності роботи культурного проєкту.

Висновки. Україна є невід'ємним складником єдиного європейського цивілізаційного та політичного простору. Проблема збереження національної ідентичності в умовах глобалізації стоїть досить гостро, її вирішення неможливе без реалізації культурно-патріотичних проєктів на місцевому рівні, які впливають на цілісність і єдність спільноти у векторі розвитку держави.

Узагальнюючи вищесказане, ми дійшли висновку, що:

- науково-просвітницька діяльність співробітників Заповідника має запит у суспільстві та реалізується як широкий спектр різних форм роботи в різних закладах міста;
- проведення виставок стало платформою становлення та формування культурно-патріотичного проєкту;
- культурний проєкт НІЕЗ «Перейслав» відіграє важливу роль у формуванні культури історичної пам'яті громадськості Переяславщини;
- для реалізації проєкту була проведена пошукова робота та зібрано понад 500 артефактів і усних свідчень;

– за шість років проєкту було проведено шість виставок, дванадцять тематичних заходів, прочитано понад двадцять годин лекцій, проведено анкетування учнів Переяславської гімназії тощо;

– перспективою реалізації є створення постійно діючої музейної експозиції представленої теми.

Продовження реалізації започаткованого культурно-патріотичного проєкту НІЕЗ «Перейслав» у конкретно-історичному періоді складної політичної ситуації в Україні має місце. Він, як інструмент масової культури, необхідний для закладання основи осмислення стратегії результатів соціально-політичних перетворень у державі та формування історичної культури соціуму.

Література:

1. Висовень О., Фігурний Ю. Державотворча, націєтворча та етнокультурна діяльність патріота-націоналіста Ярослава Потапенка (1975–2016). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей / Я. Домбровська. Кафедра історії та культури України. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.). 2016. Вип. 40 (Спецвипуск). С. 33–40.*
2. Заїка Н. Участь перейславців у Революції гідності 2013–2014 років. *Виставкові проєкти Національного історико-етнографічного заповідника «Перейслав». Україна – на шляху до Незалежності: збірник матеріалів Науково-практичної конференції, 7 грудня 2017 р. / редкол.: П. Степенькіна (відп. ред.) та ін. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.В., 2018. С. 233–237.*
3. Інвентарні книги фондів груп «Науково-допоміжний фонд» (шифр «НДФ») № № 1–9, «Рукописні та друковані матеріали» (шифр «Р») № № 1–9. *Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Перейслав».*
4. Токмань Г. Майдан: сторінки живої історії. 3-тє вид., виправл. і доповн. Ніжин: вид. ПП Лисенко М.М., 2016. 102 с.

Bova I., Zaika N., Gladun L. Cultural and patriotic project of Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve

Summary. The article examines the circumstances and ideology of the formation of the cultural and patriotic project of the Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve in cooperation with the public activists of Pereyaslav Region. The authors attempt to synthesize the facts of the exhibition and other forms of activity, to analyze the conditions for creating a cultural project through the principles of historical accuracy and chronological sequence. The source for the research were materials of scientific concepts of exhibitions, original documents of the Ukrainian National Revolution of 1917–1921 from the founders of the Reserve, memoirs, interviews of participants of revolutionary events of the late twentieth to the beginning of the twenty-first century. The article traces the impact of the project on understanding the experience of the square and shaping the historical culture of civil society. The subject of the project is aimed at highlighting the role of residents of Pereyaslav in the state-making processes of modern and modern history of Ukraine and the formation of a culture of historical memory.

The major factor in the creation of the project was a significant public demand for patriotic activities. Initially, the project was outlined and required a convenient format for communication, permanent educational activities, and independent judgments about revolutionary events and the ability to analyze them. The implementation of the project took the form of various types of scientific

and educational work. The main form of communication was the exhibition format, it was supplemented by cultural events, lectures, meetings, debates, the development of questionnaires for the sociological survey of students, cultural programs for ATO soldiers. To implement the project, a working group of researchers from different units of the Reserve was created each year, developing concepts for exhibitions and thematic events. Successful search and collecting activities have produced historical narratives, documents, and other artefacts.

The structure of the exhibitions in the project was in the main features constant, only certain topics were added, depending on their relevance at the moment and the receipts of new material. Permanent additions and expansions were covered by events covering the events in the east of Ukraine

and the losses of Pereyaslav warriors in the war of Russia with Ukraine. During the six years of the project, 6 exhibitions, 12 thematic events were held, more than 20 hours of lectures were read., students of Pereyaslav Gymnasium were interviewed etc.

The prospect of implementing a cultural-patriotic project is the creation of a permanent museum exhibition, which in the conditions of the continuation of the military aggression of the Russian Federation is especially relevant and aimed at educating a new political nation.

Key words: Pereyaslav, museum, cultural project, exhibition, events, Ukrainian community Revolution of Dignity, artefacts, war.

*Бондаренко М. І.,
науковий співробітник
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

*Дунайна І. Г.,
молодший науковий співробітник
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ДВОРЯНСЬКОЇ РОДИНИ ГОРЧАКОВИХ

Анотація. Історія кожного українського містечка сповнена численними іменами людей, які внесли непере-січний вклад у розвиток його культури. До такої когорти належали ціла низка меценатів, які своєю доброчинністю прагнули збагатити духовну культуру населення краю: будували храми, відкривали школи, опікувалися навчальними закладами та лікарнями для малозабезпечених. До таких доброчинців належала і родина князів Горчакових. Успішна підприємницька та комерційна діяльність зі значними прибутками дозволила династії Горчакових займатися благодійництвом, зокрема спонсорством, меценатством і колекціонуванням творів мистецтва.

Мета статті – огляд переяславського періоду життя князів Горчакових, який починається з 1870 року. Саме цього року вони стають володарями ташанських угідь. У ці часи найсвітліший князь К. Горчаков планує розпочати розбудову маєтку та будівництво нового палацу. Пишно вбраний і художньо оформлений комплекс був одним із найбагатших та найкрасивіших маєтків свого часу. На жаль, епоха садибної культури закінчилась із перемогою Жовтневого перевороту 1917 року. Сам палац був розграбований та знищений місцевими жителями. Про його велич і красу пам'ятає лише парк «Ташань», пам'ятка садово-паркового мистецтва XVIII століття, серед якого він колись був розташований. Свого часу родина Горчакових успішно займалася не лише підприємницькою, але й громадською діяльністю та доброчинництвом. На їхні кошти були збудовані: початкова школа для дітей працівників економії, церковно-парафіяльна школа при Костянтинівській церкві, лікарня на шість місць для хворих із приміщеннями для проживання медичного персоналу. Крім того, родина входила до опікунської ради переяславської жіночої гімназії. За часів володіння ташанським маєтком Горчакови багато зробили як для розбудови та впорядкування своїх переяславських володінь, так і для селян навколишніх поселень.

Ключові слова: родина Горчакових, доброчинці, меценати, маєток, палац, парк, Ташань.

Постановка проблеми. Історія повсякденності є складовою частиною соціальної історії, яка передбачає вивчення життя конкретних людей, представників різних соціальних груп і станів. Кожне українське містечко славиться численними іменами людей, які внесли свій вклад у розвиток його культури. До такої когорти можна віднести цілу низку меценатів, доброчинців, які прагнули збагатити духовну культуру населення краю: будували храми, відкривали школи й опікувалися навчальними закладами. Дослідження обраної проблеми

диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів, пов'язаних з особистостями, аналізом діяльності та здобутків, можливістю зрозуміти події обраного історичного періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій базується на працях наукового та публіцистичного характеру, маловідомих науковому загалу сторінок у краєзнавчій історії, а саме роботах Л. Набок, Д. Розовик, О. Розовик, В. Краснюк, М. Шевченко, О. Жам, Н. Ткаченко, І. Дунайної, Т. Музики. У даних дослідження розглядаються окремі сторінки життя дворянської родини Горчакових на Переяславщині. На особливу увагу заслуговує нарис переяславського краєзнавця Ю. Коржова «Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю», який натепер є одним із перших вагомих досліджень історії села Ташань.

Дослідження діяльності визначних постатей минулого не втрачають своєї актуальності і на сучасному етапі розвитку суспільства. Спробу вирішення однієї з таких проблем зроблено у пропонованій статті, **метою** якої є аналітичний огляд переяславського періоду життя князів Горчакових.

Виклад основного матеріалу дослідження. У минулі часи доброчинність та меценатство було справою звичайною та вельми поважною. Саме завдяки такій справі з історією Переяславщини було пов'язано низку відомих доброчинців, які відзначились своїм вагомим внеском у культурну й духовну спадщину краю. Серед них відома родина князів Горчакових. Вони належали до стародавнього російського дворянського роду, що походив від ярославських князів Рюриковичів. Родина проживала в Санкт-Петербурзі володіла значними статками. Переяславський період історії родини Горчакових починається з 1870 р., коли вони стають володарями ташанських угідь. Справами ташанської економії займався князь Костянтин Олександрович Горчаков, син канцлера Олександра Михайловича і Марії Михайлівни Стурдза, дочки молдавського князя, турецького підданого. Мав чин шталмейстера імператорського двору, прославився як надзвичайно талановитий підприємець, який міг заробити статок у 75 мільйонів рублів. Саме в ці часи найсвітліший князь планує розпочати розбудову маєтку та будівництво нового палацу.

Романтичний палац князів Горчакових у старовинному маєтку був окрасою не тільки Переяславського повіту, а й усієї Полтавської губернії. Він був зведений наприкінці XIX – на початку XX ст. за проектом видатного архітектора Олександра-Едуарда Юлійовича Ягна. У цей час будівельне мистецтво

розвивалось за принципами класики й еkleктики (новітньої стилізації історичних взірців – готики, ренесансу, бароко тощо). Пишно вбраний і художньо оформлений комплекс був одним із найбагатших та найкрасивіших маєтків свого часу. На жаль, епоха садибної культури закінчилась із перемогою Жовтневого перевороту 1917 р. Із маєтку частково були вивезені культурні цінності власниками, а на решту чекала сумна участь. Сам палац був розграбований та знищений місцевими жителями. Він мав би стати перлиною історико-культурної спадщини, але йому, на жаль, не судилося. Про його велич та красу пам'ятає лише парк «Ташань», пам'ятка садово-паркового мистецтва XVIII ст., серед якого він був розташований.

Свого часу парк «Ташань» займав понад 150 га. У 1775 р. граф П. Рум'янцеv-Задунайський, який на той час володів Ташанню, закладає парк, використовує водночас природну місцевість з існуючими там ярами та балками. Ще до його створення в низинах обраної під парк території росло багато різних дерев і кущів. Особливо серед них виділялися дуби віком понад 700–900 років, висаджені ташанцями ще до часів Київської Русі. Цей рукотворний лісовий масив жителі села використовували влітку як прихисток від спеки для корів, овець і табунів коней. Існуючі лісові насадження та рельєф місцевості надавали новостворюваному парку особливої природної краси, а численні насадження дерев та різноманітні кущі створювали в літній жаркий період приємну прохолоду і зволожений для місцевості мікроклімат.

За часів управління князем М. Голіциним ташанськими землями паркова зона була розширена та доповнена новими насадженнями. Упродовж всього XIX ст. парк територіально постійно збільшувався, зростає у ньому й масив висаджених дерев і кущів різних порід.

У часи Горчакових парк зазнав значних позитивних змін. Він був розширений, окультурений та доповнений рядом хвойних та листяних порід дерев, кущів які були завезені з різних куточків світу. У парку були висаджені такі екзотичні породи дерев, як дуб пірамідальний, клен канадський сріблястий, гледичія, сосна Веймутова, сосна кримська, бархат амурський, ялина срібляста, каштан звичайний, каштан їстівний, туя звичайна, береза повисла, граб, клен гостролистий, берест, вільха, дуб черешчатий, акація біла, акація жовта, бересклет, сосна звичайна, ялина звичайна. Протягом декількох років було створено три озера зі штучними острівцями та місточками. У них розводили рідкісні породи риб. Окремі галявини з «альпійськими» квітниками плавно переходили у природний ліс. Безперечним серцем маєтку був палац. Його було видно здалеку, завдяки величним формам та вдалому розташуванню на пагорбі. Замок було побудовано з рисами середньовічного палацу. На центральному фасаді – дві високі вежі, парадний вхід і домовна церква. Збоку ще дві напівкруглі вежі менших розмірів. Вежа над головним входом була головною; її витягнутий догори купол зі шпилем нагадував дзвіницю, власне для цього вона і слугувала. Прикрасами слугували характерні для класичного стилю ступінчасті карнизи з подвійними опоясаннями. Цю домінуючу за формою вежу врівноважувало ліве крило, верхівка якого була струнка та ступінчатої форми, а гранований бік вітваря із шатровим верхом завершував композицію. Дві ці вежі об'єднувались житловими приміщеннями: розділялися подвійним широким опоясанням, а широкі напівкруглі вікна займали майже весь простір. Над центральним вікном було трикутне шатрове

закінчення з великими золотими кулями на верхівках. Відстань між баштами у просторі з'єднував видовжений до гори дах із численними слуховими віконцями з гострими куполами та стрімкі північні димоходи. Завершували цілісність композиції всієї будівлі дві напівкруглі башти службових приміщень, верх яких закінчували круглі шпильові куполи. За розповідями очевидців, у палаці було 96 кімнат. Поруч стояло приміщення театру – кам'яне, із червоної цегли, воно мало, як палац, великі напівкруглі вікна та невелику башту із шатровим куполом, і за стилем вдало поєднувалось із палацом. У цьому ж павільйоні був улаштований невеличкий природно-етнографічний музей. Різноманітна діяльність власника маєтку, пов'язана з великим господарством, мала вплив на будівництво цілої низки споруд на території господарчої зони припалацевої частини садиби. Окрім замку, була ще велика кількість службових приміщень: хлібні комори, стайні, пральня, дерев'яний двоповерховий флігель. При маєтку проживав головний управитель князя Горчакова в Ташані Петро Олексійович Шимкович зі своєю родиною. У цей час князь будує декілька нових приміщень: оранжерею, теплицю, звіринець та зимовий сад. На західному боці від палацу був улаштований пташник, де утримували фазанів, павичів та інших птахів [1, с. 63].

Горчакови залишили помітний слід у господарському та суспільному розвитку Переяславщини. Господар маєтку, найсвітліший князь Костянтин Олександрович Горчаков, багато зробив як для розбудови та впорядкування Ташані, так і для навколишніх сіл. Володів більше 14 тис. десятин землі, лісовими угіддями тільки в самому Переяславському повіті. У 1885 р. заснував біля села Пологи-Яненки цегельний завод на дві опалювальні печі, де працювало 15 чоловіків і 1 жінка. З 1904 р. на заводі вироблялось 250 тисяч цеглин, що використовувались тільки для потреб ташанської економії. Цегла була дуже високої якості. Селяни Переяславщини по цей день згадують про неї гарними словами та пам'ятають клеймо з ініціалами «К. Г.», яке наносилось на кожен цеглину. Успішна підприємницька та комерційна діяльність зі значними прибутками дозволяла династії Горчакових займатися благодійництвом, спонсорством, меценатством та колекціонуванням творів мистецтва. Так, у 1895 р. в селі Ташань на власні кошти князь будує початкову школу для дітей працівників економії. У 1901 р. – лікарню на шість місць для хворих, із приміщеннями для проживання медичного персоналу [1, с. 60–61]. У 1904 р. в урочищі Озериче Хоцьківської волості Переяславського повіту була побудована церковнопарафіальна школа при Костянтинівській церкві [2, с. 63].

Костянтин Олександрович мав двох доньок та трьох синів. У літній період родина приїздила до свого ташанського маєтку. У спогадах жителів Ташані Костянтин Горчаков залишився доброю, порядною людиною, до нього будь-хто міг звернутись по допомогу та пораду. Любив він і сільських дітей. Часто, коли князь проїжджав у своїх справах через село, його карету обступала сільська дівчата, якій роздавались цукерки та солодоці. У Ташані по цей день передається розповідь про те, як у селі проживав молодий хлопець, який за один раз міг з'їсти ціле теля. І ось, коли до князя приїхали поважні гості, він запросив до себе на обід цього селянина. Господарю дуже хотілось похизуватись перед гостями таким справним хлопцем. Теля приготували з різноманітними стравами, накрили стіл на широкій галявині перед замком. Молодий хлопець, з'ївши все, що було

приготовлено на столі, із подивом запитав: «А де ж те теля, що я повинен з'їсти?» [3]. Як сам князь, так і його діти займалися меценатством та добродійництвом. Родина вкладала гроші не тільки в розкішне життя для себе, а й в освіту сільських та міських українських дітей. Молодша дочка князя, Олена Костянтинівна, виконувала обов'язки «попечительниці» переяславської жіночої гімназії в 1904–1907 рр. Син, Олександр Костянтинович Горчаков, найсвітліший князь, був предводителем дворянства Переяславського повіту в 1901–1913 рр., головою Товариства допомоги нужденним та Товариства в допомозі бідним учням у м. Переяславі, а також головою опікунської ради жіночої гімназії (1902–1904 рр.). У 1907 р. князь подарував переяславській хлоп'ячій гімназії для належного облаштування природничого кабінету частину таксідермістикофілічної збірки, зокрема черепи африканських тварин, чучела птахів, ящірок. За кошти князя в гімназії в 1909–1915 рр. в кожному класі навчалось по два учні. У своєму ташанському маєтку мав природничо-етнографічну колекцію, яку зберігав в окремому будиночку, дозволяв сільським школярикам її періодично оглядати. Молодший син, Михайло Костянтинович, у 1913–1916 рр. був почесним наглядачем переяславського чоловічого училища.

Як господар маєтку, так і його старший син Олександр були завзятими мисливцями та рибалками. У свій час, незважаючи на те, що Олександр з дитинства був близоруким, навіть двічі був на полюванні в Африці. Родина мала дуже гарну колекцію мисливської зброї. У замковій псарні, яка розташовувалась біля другого озера, доглядали хортів і гончих псів для полювання на дичину. За особистим проєктом у 1909 р. Олександр Костянтинович в урочищі Біле Озеро Хоцьківської волості Переяславського повіту будує мисливський будинок у мальовничій місцевості, неподалік від Дніпра. Двоповерховий будинок на вісім кімнат із мезоніном, двома верандами, двома коридорами повністю був збудований із дерева місцевими майстрами. Освітлювався 15 вікнами, у холодну пору року отоплювався чотирма грубами. Дерев'яні сходи, які були розміщені недалеко від центрального входу, з коридору вели до мезоніну, де розмістилась одна невеличка кімната поряд із горищем.

Мисливська дача виконувала функцію місця для кількаденого перебування господаря та гостей під час полювання. Вона не мала жодних парадних функцій і не мала якогось-небудь значного господарства. У комплексі дачі були побудовані конюшні, псарні, декілька інших господарських споруд які оживали під час полювання. У приміщенні для челяді жили конюхи, лісники, кухарки, садівники. Доля мисливського будинку була набагато кращою від ташанського палацу. Після 1917 р. сама будівля використовувалась у різних цілях. До 1968 р. у приміщенні знаходився відділок Білоозерського лісництва. У будинку проживала сім'я лісника, об'їждчики лісових угідь, які, крім того, доглядали за будинком, службовими приміщеннями. Інформатор Любов Яківна Коноваленко пригадує, що в цьому будинку жила з батьками до 1959 р. (на той час їй було 6 років). Її батько працював бухгалтером у лісництві. Жили вони на першому поверсі в кімнаті, де раніше була їдальня. У будинку, на першому та другому поверсі, проживало 3–4 сім'ї працівників лісового господарства. Відділення Білоозерського лісництва також було розташоване в цьому приміщенні, у кімнаті великої вітальні. Центральний вхід був там, де й зараз. Будинок Горчакова знаходився в низовині, постійно відчувалась вологість. За 200 м від приміщення було озеро [4]. У 1968–1969 рр. мисливський

будинок був перевезений та встановлений на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». У будинку був відтворений затишний інтер'єр із мінімумом декоративних прикрас, витриманий у так званому «мисливському стилі». Навколо самої будівлі була створена паркова зона з фонтаном, альтанкою, березовою алеєю та ротондою. Серед унікальних експонатів – дві фаянсові чашечки (К-81, НДФ-809), які належали родині Горчакових [5]. Виготовлені вони були на заводі М. Кузнецова на замовлення князя К. Горчакова на честь одруження сина Олександра Горчакова та Дарії Бібікової, яке відбулося навесні 1904 р. Чашки мають циліндричну форму, на бочках зображений зовнішній вигляд палацу князя Горчакова в с. Ташань Переяславського повіту Полтавської губернії, вензель князя та дата шлюбу «7.04.1904». Чашки виготовлені з тонкого фаянсу. Передані вони були до Переяслава-Хмельницького історичного музею в 1962 р. жителькою с. Ташань Одаркою Самутіною. Дісталися вони їй від матері, Марії Лабузної, яка працювала в маєтку Горчакова. Відомостей про те, як дані предмети потрапили до цієї жінки, у записках немає.

Після смерті Олександра Костянтиновича, який помер від важкого поранення в 1916 р., родина назавжди покинула свій маєток і більше ніколи не приїжджала. У 1919 та 1920 рр., рятуючись від більшовицького терору, Горчаковивіїхали за кордон. На території сучасного парку збереглась могила середнього сина Бориса Костянтиновича Горчакова. Він помер у віці двадцяти одного року. За спогадами жителя села Ташань Володимира Миколайовича Аношкіна, його бабуся, Василиса Логвіновна, була головною покоївкою в ташанському маєтку. Бабуся розповідала, як восени молодий князь недалеко від маєтку ловив рибу. Човен перевернувся і Борис опинився в холодній воді. Застуда спричинила туберкульоз, який лікували італійські лікарі в місті Гордона-Рів'єра. Ослаблений організм не зміг побороти хворобу. Помер Борис у 1900 р. Його поховали в Ташанському парку між чотирма кленами, недалеко від фамільного палацу [6]. У часи так званого революційного вандалізму, розграбувавши маєток, місцеві жителі добрались і до поховання. Василиса Логвіновна розповідала, як прибіг до неї один із жителів Ташані та сповістив про знущання над могилою покійного. Прийшовши до поховання, вона побачила жакливу картину – могила була розрита, труна з покійником розкидана, навіть одяг, у якому був похований Борис, – знято. Частину камфори, якою був обкладений покійник для бальзамування, забрано, а частину розкидано. Добре, що знайшлися в селі чоловіки, які на прохання колишньої покоївки зробили нову труну та перепоховання [6]. Натепер старий масивний дерев'яний хрест, що був поставлений біля могили, місцеві ентузіасти замінили на металевий, зробили навколо невеличку огорожу.

Висновки. Слава палацу щезла у вогні революції. Після від'їзду Горчакових садиба зазнала погрому та підпалу. Були знищені та розграбовані твори мистецтва, знищений інтер'єр, згоріли дерев'яні будівлі. Не один селянин із палацової цегли побудував собі будинок. На жаль, сьогодні від парку та самого палацу залишились чагарники та старі світлини. Парк волає про порятунок! Заросли ставки, замулились джерела, поламалися рідкісні зелені насадження, які колись були завезені з європейських і північноамериканських країн. Місце, де колись стояв сам палац, перетворилося на непрохідні хащі. Парк, який є пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, потребує термінового впорядкування та постійного догляду.

Література:

1. Коржов Ю. Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю: у 2-х т. Чернівці: Вид. Лозовий В.М., 2017. Т. 1. 280 с.
2. Набок Л. Головні об'єкти уваги переяславських благодійників у XIX – поч. XX ст. *Меценатство та його роль в суспільно-економічному і культурному житті України*: матеріали Наукової конференції, Качанівка, 29–30 липня 2010 р. Качанівка, 2010. С. 60–69.
3. Польові матеріали авторів. Записано 15.10.2019 р. від Аношкіна В.М., 1939 р. н., мешканця с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл.
4. Польові матеріали авторів. Записано 04.07.2015 р. від Коноваленко Л.Я., 1953 р. н., мешканки м. Ірпінь Київської обл.
5. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 1 «Кераміка» (К), Інвентарна книга № 1 науково-допоміжного фонду (НДФ).
6. Польові матеріали авторів. Записано 15.10.2019 р. від Аношкіної Т.М., 1941 р. н., мешканки с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл.

Bondarenko M., Dunaina I. Pereiaslav period of life of the Gorchakov family

Summary. The history of each Ukrainian town or village is rich indifferent names of people who have made an important contribution to the development of its culture. This community included a lot of philanthropists who tried to enrich the spiritual culture of the population of the region: building temples,

opening schools, educational institutions and hospitals for the poor. The family of princes Gorchakov was such benefactors. Successful entrepreneurial and commercial activities with significant profits have allowed them to engage in charity, in particular sponsorship, patronage and art collecting.

The aim of this article is to show the life of princes Gorchakov in Pereiaslav, which begins in 1870. Since this year they have become owners of Tashan lands. Prince K.O. Gorchakov planned to build the estate and a new palace. The luxuriously decorated and artistically designed complex was one of the richest and most beautiful estates. Unfortunately, the epoch of estate culture ended with the victory of the October Revolution in 1917. The palace was completely plundered and destroyed by the locals. Only the Tashan Park, a monument of the landscape art of the 18th century, testifies to its beauty and grandeur. The Gorchakov family was successfully engaged not only in entrepreneurship, but also in social activity and charity. At their expense they were built: elementary school for children of their workers, parish school at the Konstantynivska church, and hospital for six places for patients and with accommodation for medical staff. In addition, the family was a member of the board of trustees of the Pereiaslav women's gymnasium. In times of ownership of the Tashan estate, they built and arranged their Pereiaslav estates and the surrounding settlements.

Key words: Gorchakov family, benefactors, philanthropists, estate, palace, park, Tashan.

*Ковалюк Р. Т.,
аспірант кафедри історії Нового та новітнього часу
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ РОСІЙСЬКОГО ДВОРУ З АНГЛІЄЮ ТА ГОЛЛАНДІЄЮ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ ЗА ІСПАНСЬКУ СПАДЩИНУ 1701–1714 РОКІВ

Анотація. У статті розглянуто дипломатичні відносини петровської Росії з Англією та Голландією напередодні Війни за іспанську спадщину 1701–1714 років у контексті основних зовнішньополітичних інтересів цих держав. Простежується наступність дипломатичних курсів царівни Софії та Петра I в турецько-татарському напрямі. Розкривається, як російсько-польський Вічний мир 1686 року впливав на зовнішню політику Петра I.

Висвітлено дипломатичні контакти російського Великого посольства 1697–1698 років із Англією та Голландією. Окремо зосереджується увага на першій зустрічі царя з голландським штатгальтером і англійським королем Вільгельмом III Оранським. Показано, як дипломатія останнього впливала на основні зовнішньополітичні інтереси Москви.

Також звертається увага на мирне посередництво англо-голландських дипломатів між Османською імперією та державами Священної ліги, а також позиція щодо Росії Вільгельма III, який бажав забезпечити собі підтримку всіх сил імператора Священної Римської імперії Леопольда I Габсбурга у війні проти Франції.

Розкрито вплив англійських і голландських дипломатів на результати Карловицького конгресу 1698–1699 років. Розглядається англо-голландська позиція щодо початку Великої Північної війни та її зміна після спроб мирного врегулювання, спричинених результатами битви під Нарвою 1700 року.

Ключові слова: Петро I, Вільгельм III, дипломатія, Війна за іспанську спадщину, Велика Північна війна.

Постановка проблеми. Під кінець XVII ст. міжнародно-політична напруга в Європі призвела до двох воєнних конфліктів – Війни за іспанську спадщину (1701–1714 рр.) та Великої Північної війни (1700–1721 рр.). Фактично ці дві війни становили один загальноєвропейський воєнний конфлікт, у якому відбулась корекція Вестфальської системи міжнародних відносин. У рамках останньої російська держава займала другорядне місце та фактично перебувала в дипломатичній ізоляції. В Європі майже нічого не знали про далеку Московію, уважали, що вона ціком перебуває під впливом фанатичного, нетерпимого духовенства та неосвіченого, жадібного і марнотратного боярства.

Такий погляд значною мірою відповідав дійсності, однак із початком самостійного правління Петра I (1695 р.) ситуація докорінно змінилась. Молодий цар вирішив модернізувати свою державу, зробити її повноцінним членом європейської системи міжнародно-політичних відносин. Самодержець розгорнув енергійну дипломатичну діяльність, у якій важливе місце посіли великі морські держави – Англія та Голландія. Однак,

якщо відносини цих держав із петровською Росією в рамках дипломатичної історії Великої Північної війни знайшли відповідне відображення як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії [1–3], то їх взаємозв'язки з урахуванням впливу Війни за іспанську спадщину ще потребують ґрунтовного дослідження. Зокрема, це стосується проблеми їхніх дипломатичних взаємин напередодні початку цієї західноєвропейської війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії дотепер означена проблема не привертала уваги дослідників. Натомість у закордонній історіографії багато її аспектів фрагментарно висвітлено в роботах, присвячених політичній історії та дипломатії окремих держав напередодні та під час Війни за іспанську спадщину і Великої Північної війни [4–6], у біографіях монархів та політиків [7–11], працях з історії міжнародних відносин [12; 13]. Серед них особливо хотілося б виділити роботи таких істориків: Ендрю Ротштейна (Сполучені Штати Америки) [14] та Валерія Возгріна (Росія) [15].

Мета статті – висвітлити дипломатичні відносини Англії та Голландії з російською державою в контексті основних зовнішньополітичних інтересів цих держав напередодні Війни за іспанську спадщину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Майже ціле XVII ст. Московське царство підтримувало дипломатичні контакти переважно із сусідніми державами – Швецією, Річчю Посполитою, Османською імперією та васальним їй Кримським ханством. Із кожною з них Московія неодноразово опинялася у стані війни, а відносини з ними становили окремі напрями її зовнішньої політики – шведський, польський і турецько-татарський. Натомість взаємозв'язки з більшістю європейських держав були опосередкованими та зазвичай визначались різного роду повідомленнями про початок правління когось із монархів, оголошення війн і укладення мирних договорів.

У період регентства царівни Софії (1682–1689 рр.) ситуація дещо змінилась. Царський уряд, очолюваний фаворитом правительки князем Василієм Голіциним, намагався проводити активну зовнішню політику та досяг низки позитивних результатів. Значною мірою це було пов'язано з тодішньою міжнародно-політичною обстановкою. Після перемоги об'єднаних військ Імперії та Речі Посполитої над турками під Віднем і Парканами в 1683 р. Венеціанська республіка, монархія австрійських Габсбургів та Річчю Посполита в 1684 р. утворили антитурецьку Священну лігу та запросили Московське царство увійти до її складу [16, с. 143].

Вступ до цієї коаліції сприяв зміцненню позицій Москви на польському напрямі її зовнішньої політики. Щоби пришвидшити приєднання царських військ до боротьби проти турків

і татар, поляки пішли на значні поступки, погодившись укласти з московитами мирний договір на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. Вічний мир 1686 р. між Московським царством та Річчю Посполитою став вагомим успіхом царської дипломатії. Московія отримала сильних союзників у боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства, але майже за десять років її дії обмежились лише двома невдалими Кримськими походами 1687 та 1689 рр.

Проте участь у Священній лізі сприяла активізації дипломатичних контактів Москви із західноєвропейськими державами. Правителька намагалась розширити коаліцію, включивши до її складу Англію. 8 листопада та 9 грудня 1687 р. московській посланець Василій Постніков намагався переконати англійського короля Якова II Стюарта приєднатись до антитурецької коаліції. Останній не виявив зацікавленості до цих пропозицій та, як доповів Голіцину сам посланець, «прийняв його з безчестям» [17, с. 123]. Отже, спроба царівни Софії налагодити союзницькі відносини з Англією не мала успіху.

Після усунення правительки від влади Петро I до 1695 р. не займався політикою та майже весь час приділяв воєнним забавам і гулянням у Німецькій слободі. Саме в останній з-поміж різного роду веселощів самодержець отримував інформацію про стан європейських держав і ознайомлювався з особливостями тодішньої політичної ситуації в Європі [2, с. 47]. Молодому царю дуже імпонувала постать голландського штатгальтера Вільгельма Оранського, який у 1689 р. став англійським королем Вільгельмом III і об'єднав під своєю владою Англію і Республіку Об'єднаних провінцій. Петро I захоплювався мужністю цього правителя в його тривалій протидії найсильнішій на європейському континенті французькій монархії.

Остання за правління Людовіка XIV Бурбона неодноразово загрожувала суверенітету сусідніх із нею держав. У період Дев'ятилітньої війни (1688–1697 рр.) Король-Сонце показав, що його армія у змозі протистояти військам коаліції багатьох європейських держав [18, с. 70–72]. Вільгельму III, щоби захистити свою батьківщину, часто доводилось проявляти себе воєначальником, а ще частіше – дипломатом. Ставши англійським королем, йому вдалось об'єднати зусилля обох морських держав у протидії зовнішньополітичним амбіціям Версалю.

Зокрема, це стосувалось питання іспанського престолонаслідування, яке під кінець XVII ст. стало гострою міжнародною проблемою. Хворий іспанський король Карл II Габсбург не мав спадкоємця в межах іспанської монархії. Найближчими претендентами на престол були австрійські Габсбурги та французькі Бурбони. Перспектива об'єднання французької та іспанської монархій негативно сприймалась при багатьох європейських дворах [5, с. 50]. Тому в союзному договорі антифранцузького Великого альянсу, який протистояв Королю-Сонце в Дев'ятилітній війні, був пункт, що в разі смерті Карла II до завершення цього збройного конфлікту союзники зобов'язуються сприяти представнику австрійських Габсбургів в отриманні престолу іспанської монархії [19, с. 3].

Проблема іспанської спадщини та загроза подальшого посилення Франції були в полі зору російського самодержця. Під час Азовських походів 1695–1696 рр. Петро I вимагав від глави свого поштового відомства Андрія Вініуса оперативної та детальної інформації про боротьбу Франції з Великим альянсом [20, с. 51]. Також цар хотів, щоби союзники по Священній лізі були проінформовані про перемоги його військ під Азовом

та в Нижньому Придніпров'ї. Зокрема, він просив А. Вініуса повідомити про свої воєнні успіхи Вільгельму III [11, с. 242]. Отже, у період Азовських походів у Москві уважно стежили за перебігом Дев'ятилітньої війни та намагались формувати позитивне сприйняття петровського правління.

Складно визначити, коли Петро I вирішив відправитись у своє славнозвісне Велике посольство. Дослідники небезпідставно вважають, що думка про закордонну подорож могла з'явитись у царя під час його візитів у Німецьку слободу [21; 2, с. 47]. Хоча її жителями часто були далеко не найкращі вихідці з Європи, однак Петро I бачив, що навіть вони знають та вміють більше, ніж його піддані. До того ж навчитися багатьом ремеслам можна було тільки в Європі. Передусім самодержця цікавило ремесло кораблебудування, тому він вирішив обов'язково відвідати Англію та Республіку Об'єднаних провінцій – найрозвинутіші європейські держави [10, с. 74]. Остання була ще й дипломатичною столицею Європи того часу. Багато європейських конгресів проходили в Голландії, а на час перебування там Великого посольства в місті Рісквік відбувався конгрес, де обговорювались умови завершення Дев'ятилітньої війни.

Варто зауважити, що зовнішньополітичну позицію російської держави Петро I виробляв на основі Вічного миру 1686 р. Підтвердженням цьому є затяжні вибори короля Речі Посполитої 1696–1697 рр., які в період Великого посольства привертали особливу увагу самодержця. На престол було двоє претендентів – саксонський курфюрст Фрідріх-Август та французький принц де Конті. Оскільки Франція мала дружні відносини з Османською імперією, цар підтримав курфюрста Саксонії. Останній просив Петра I ввести в Польщу свої війська для придушення профранцузької частини шляхти [22, с. 208]. Самодержець, посилаючись на Вічний мир, відмовився виконувати це прохання. Натомість він відправив Сейму два послання, у яких застеріг шляхту від вибору французького претендента, вказавши, що такий вибір суперечить польсько-російському мирному договору 1686 р. та зобов'язанням поляків перед союзниками по Священній лізі [20, с. 171–172]. Отже, Петро I продовжував зовнішньополітичний курс, обраний царівною Софією.

Однак, як показав у своєму дослідженні російський історик Валерій Возгрін, відправляючись із Великим посольством, цар не відкидав можливості майбутньої війни із Швецією [15, с. 65–66]. Тобто ним була визначена далекосяжна перспектива реалізації зовнішньополітичних інтересів Московського царства. Антитурецька боротьба в його планах посідала значне місце. Нагальними були проблеми припинення спустошливих татарських нападів, скасування виплати щорічної данини Кримському хану й отримання виходу до Чорного моря. Однак південний напрям не міг принести потрібний Петру I порт, який міг безперешкодно забезпечити вихід до океану, а з ним і морське сполучення з найрозвинутішими європейськими державами. Тому боротьба Росії за вихід до Балтійського моря була лише питанням часу.

Для початку Петро I хотів особисто відвідати низку європейських держав і ознайомитись із міжнародною обстановкою. Перебуваючи в Утрехті, самодержець мав нагоду зустрітись із Вільгельмом III. На жаль, повний зміст розмови й окремі деталі цієї зустрічі дотепер залишаються невідомими. Довгий час дискусії викликала навіть її дата. Російський історик Михайло Богословський, вивчаючи «Статейний список»

Великого посольства, встановив точну дату зустрічі – 1 вересня 1697 р. [23, с. 162], яку пізніше було підтверджено на основі англійських джерел [24; 25]. За даними однієї з тодішніх газет, зустріч відбулась у будинку, де зупинився цар [26]. 25-тирічний Петро I – майбутній російський імператор Петро Великий, зустрівся зі своїм кумиром, 47-мирічним Вільгельмом III – чи не найвідомішим та найвпливовішим політиком свого часу. Про нього цар дуже часто слухав у Німецькій слободі та читав у листах Вініуса. Можна припустити, що Петро I обговорював із королем свої морські плани, перемогу під Азовом та можливість війни проти Швеції. Вільгельм III виявив зацікавлення виборами польського короля та попросив Петра I зосередити на литовському кордоні війська для попередження можливого французького втручання у справи Речі Посполитої [27, с. 6–8]. Самодержець був задоволений зустріччю та виявив бажання відвідати Англію.

Водночас із 29 вересня по 14 жовтня 1697 р. Велике посольство проводило переговори зі спеціальною комісією із депутатів Генеральних Штатів Голландської республіки. Російські дипломати намагались отримати допомогу Голландії в боротьбі з Османською імперією та необхідні матеріали для розвитку кораблестроєння. Загалом переговори ні до чого не привели, однак вони не зіпсували російсько-голландських відносин [28, с. 85–87].

Петро I та його оточення тільки ознайомилися з тонкощами європейської дипломатії. Перебуваючи в Амстердамі, самодержець уважно стежив за перебігом Рісвікського конгресу та виборами короля Речі Посполитої. Тепер уже цар писав Вініусу про останні новини європейської політики. Зокрема, у листі від 29 жовтня 1697 р. він висловив припущення, що нещодавно укладений Рісвікський мир є лише передишкою перед новим збройним протистоянням: «Мир із французами укладений та три дні тому був відмічений в Гаазі феєрверком. Дурні дуже раді, а розумні остерігаються, що французи їх обдурили, та очікують нової війни, про що писатиму детальніше» [20, с. 208]. Петро I усвідомлював, що безкомпромісність австрійських Габсбургів та Бурбонів у питанні поділу земель іспанської монархії призведе до нового збройного протистояння.

Дипломати Англії та Голландії, попри спроби домовитись із Францією про попередній розподіл земель іспанської корони, займались організацією антифранцузької коаліції. Вільгельм III хотів якомога швидше завершити війну монархії австрійських Габсбургів з Османською імперією та запропонував для цього своє посередництво. У Відні та Стамбулі прийняли пропозицію англійського і голландського послів та почали за їх участю таємні переговори про вироблення основи для майбутніх домовленостей [10, с. 77–78].

Мирну ініціативу Вільгельма III ретельно приховували від російських дипломатів та Петра I, який на момент її реалізації перебував із трьохмісячним візитом в Англії. У Лондоні та Відні було відомо про підготовку росіян до захоплення Керчі та витрачені на це ресурси, але проблема іспанської спадщини мала при цих дворах найвищий пріоритет. 18 квітня 1698 р. Петро I востаннє відвідав Вільгельма III. Імперський посол Ауерсперг у листі до імператора Леопольда I Габсбурга описав цю зустріч: «Цар попросився з королем Вільгельмом та з ніжністю запевнив його у своїй постійній дружбі. Однак, коли він дізнався, що від англійського посла у Стамбулі лорда

Педжета прибув секретар з деякими мирними пропозиціями, він виразив незадоволення, що король про це йому не повідомив. Цар вважає, що ще не час укласти мир і, вірогідно, буде цьому протидіяти, коли приїде до двору вашої величності» [цит. за: 23, с. 380].

Тривале перебування самодержця в Англії та Голландії відкрило перед ним складність і багатогранність їхньої зовнішньої політики. Улюблений Петром I штатгальтер і король Вільгельм III Оранський одночасно вів переговори із Францією для мирного поділу земель іспанської монархії, був посередником у примиренні імператора з турками, щоби заручитись всіма силами австрійських Габсбургів у можливій війні проти Людовіка XIV, задобрював свого царського гостя, надаючи йому можливість ознайомитись з усім, що його цікавило, окрім таємниць англійської дипломатії, яка працювала проти російських інтересів.

Перебуваючи у Відні, цар провів декілька переговорів з імператорським міністром графом Кінски. Останній повідомив самодержцю про твердий намір Леопольда I укласти мир із турками на основі принципу «*uti possidetis*», який передбачав перехід кожній воюючій стороні того, що вона завоювала на даний момент. Імператору був вигідний цей принцип, бо на час переговорів його війська завоювали значну частину європейських володінь Османської імперії. Натомість Петро I ще не встиг захопити Керч. Цар вказав графу Кінски, що укласти мир зарано, бо він ще не досяг своїх цілей. Міністр відповів, що Англія та Голландія вимагають якнайшвидшого завершення війни, а до кінця переговорного процесу в царя ще є можливість здійснити задумане [10, с. 79–80]. Отже, організація Вільгельмом III антифранцузької коаліції напередодні Війни за іспанську спадщину суперечила цілям російської держави у війні проти Османської імперії.

На Карловицькому конгресі 1698–1699 рр., який мав виробити умови мирних договорів між державами Священної ліги та турками, англійський та голландський послі обстоювали інтереси Відня. Був задум залишити Росію наодинці у протистоянні з Османською імперією, цим самим убезпечити Відень від турецької загрози під час майбутньої війни із Францією. З огляду на це російський представник на конгресі Прокофій Возніцин заявив, що англійського та голландського послів за посередників не визнає, а вважає їх тільки «приятелями та друзями, від яких очікує всілякої приязні» [2, с. 110, 138]. Загалом переговори російської та турецької сторін не привели до укладання мирного договору. Дипломати уклали лише дворічне перемир'я, упродовж якого мали провести нові переговори.

Відправленому у Стамбул російському посольству, очолюваному думним дяком Омеляном Українцевим, у липні 1700 р. вдалось укласти з турками тридцятирічне перемир'я, що дозволило Петру I зосередити всі зусилля на боротьбі зі Швецією [20, с. 368–378]. Остання мала союзні договори з Англією, Голландією та Францією [15, с. 82]. Вільгельм III та Людовік XIV напередодні Війни за іспанську спадщину хотіли заручитись підтримкою сильної шведської армії. Після нападу Данії та Саксонії на Швецію англо-голландський флот допоміг останній висадити свої війська в Зеландії та добитись швидкої капітуляції датського королівства [29, с. 83–84]. Отже, на початку Великої Північної війни Англія та Голландія зайняли ворожу щодо російської держави прошведську позицію.

Після битви під Нарвою Петро I звернувся до Вільгельма III із проханням виступити посередником у врегулюванні російсько-шведського збройного конфлікту [20, с. 446–448]. Проте бажання шведського короля Карла XII вести війну до повної поразки своїх ворогів апіорі прирікало на невдачу всі спроби мирного посередництва. До того ж чутки про те, що Швеція отримує великі французькі субсидії, та інформація про профранцузьку позицію деяких міністрів Карла XII змусили Вільгельма III зайняти нейтральну позицію щодо протистояння Північного союзу зі Швецією [29, с. 112]. Отже, якщо від початку Великої Північної війни англійський монарх хотів якнайшвидше завершити цей збройний конфлікт, то відтепер він виступав, по суті, за його продовження. Таку позицію Англія та Голландія зберігали аж до Полтавської битви 1709 р.

Висновки. Отже, дипломатичні відносини російського двору з Англією та Голландією напередодні Війни за іспанську спадщину 1701–1714 рр. визначались розбіжністю їхніх основних зовнішньополітичних інтересів. Проблема французької експансії та пов'язана з нею проблема поділу іспанської спадщини визначали вектор англо-голландської дипломатії. Остання для організації антифранцузької коаліції сприяла швидкому завершенню війни Священної ліги з Османською імперією та підтриманню Швеції на початку Великої Північної війни. Така зовнішня політика суперечила інтересам російської держави. У результаті цього Петро I не зміг реалізувати свої плани у війні з турками та втратив союз із Данією на початку збройної боротьби за Балтику. Натомість у справі виборів короля Речі Посполитої в 1696–1697 рр. інтереси Англії та Голландії збігалися з російськими, однак це не справило позитивного впливу на їхні подальші відносини.

Література:

- Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. Сочинения : в 12-ти т. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1959. Т. 10. С. 363–800, 816–814.
- Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого. Москва : Международные отношения, 1984. 440 с.
- Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доп. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 616 с.
- Гуревич Я. Происхождение войны за испанское наследство и коммерческие интересы Англии. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург : тип. В.С. Балашева, 1884. Ч. 234. 193 с.
- Иволина Л. Война за испанское наследство. 2-е изд., доп. Смоленск : Изд-во СмолГУ, 2010. 320 с.
- Борисов Ю. Дипломатия Людовика XIV. Москва : Международные отношения, 1991. 381 с.
- Блюш Ф. Людовик XIV. Москва : Ладомир, 1998. 818 с.
- Иволина Л. Маркиз де Торси. *Вопросы истории*. 2006. № 12. С. 44–67.
- Иволин Ю., Иволина Л. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVII–XVIII вв. Смоленск : Русич, 2004. 464 с.
- Павленко Н. Петр I. М. : Мысль, 1994. 591 с.
- Масси Р. Петр Великий : в 3-х т. Смоленск : Русич, 1996.
- Медяков А. История международных отношений в Новое время. Москва, 2007. 463 с.
- Фененко А. История международных отношений: 1648–1945. Москва : Аспект-Пресс, 2018. 784 с.
- Rothstein A. Peter the Great and Marlborough. New York : Palgrave Macmillan, 1986. 260 p.
- Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. Ленинград : Наука, 1986. 296 с.
- Масси Р. Петр Великий : в 3-х т. Смоленск : Русич, 1996. Т. 1. 464 с.
- Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних связей России : в 4-х ч. Москва : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, Воздвиженка, Крестовоздвиж. пер., д. Лисснера, 1894. Ч. 1 : Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания. 304 с.
- Всеобщая военная история новых времен : в 3-х т. / под ред. Л. Голицына. Санкт-Петербург, 1879. Т. 2. 280 с.
- A Collection of all the Treaties of Peace, Alliance, and Commerce, between Great-Britain and other powers, from the Revolution in 1688, to the Present Time : in 2 vol. London : Printed for J. Almon, opposite Burlington-Houfe, in Piccadilly, 1772. Vol. 1. From 1688 to 1727. 411 p.
- Письма и бумаги императора Петра Великого : в 13-ти т. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1887. Т. 1 : 1688–1701. 996 с.
- Соловьев С. Публичные чтения о Петре Великом. Москва, 1872. URL: http://dugward.ru/library/solovyev_s_m/solovyev_s_m_publichnye_chtenia_o_petre.html#001 (дата звернення: 15.01.2020).
- Королюк В. Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия. *Ученые записки института славяноведения*. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1951 Т. III. С. 176–219.
- Богословский М. Петр I. Материалы для биографии : в 5-ти т. Москва : Государственное социально-экономическое издание, 1941. Т. 2. 624 с.
- Loewenson L. The first interviews between Peter I and William III in 1697 : Some neglected English materials. *Slavonic and East European review*. L., 1958. Vol. 36. № 87. P. 308–316.
- Barany G. The Anglo-Russian Entente Cordiale of 1697–1698: Peter I and William III at Utrecht. Boulder : Columbia Univ Pr., 1986. 101 p.
- The London Gazette. 3321. Monday, 6 September – Thursday, 9 September. 1697. 2 p.
- Сборник Русского Исторического Общества : в 148-и т. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1877. Т. XX. 584 с.
- Устрялов Н. История царствования Петра Великого : в 8-ми т. Санкт-Петербург : Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858. Т. 3. 662 с.
- Григорьев Б. Карл XII, или Пять пуль для короля. Москва : Молодая гвардия, 2006. 550 с.

Kovaliuk R. Russia's diplomatic relations with England and the Netherlands before the War of the Spanish Succession in 1701–1714

Summary. This article examines the diplomatic relations of Russia under Peter I with England and the Netherlands before the War of the Spanish Succession in the context of main foreign policy interests of these states. It deals with the succession of princess Sophia's and Peter's I diplomacy in the framework of Turkic (Tatar)-Russian relationship. Herewith, the article reveals that the tsar based his position in foreign policy on Russian-Polish Treaty of Perpetual Peace of 1686.

Special attention was drawn to the fact that when the Emperor departed to Europe for the first time, he did not exclude the possibility of a forthcoming war with Sweden. The author presumes that this prospect might have been one of the points for discussion between Peter I and William III, Stadtholder of Holland and King of England. At the time of the visit the latter pursued an active foreign policy aimed at solving the problem of Spanish succession division, which had great influence on Russian main foreign policy interest.

The article shows the Anglo-Dutch diplomacy activities during Peter's I visit to England; when it convinced the tsar of its total support in his marine plans and simultaneously acted against Russian interest being a mediator in peace negotiations between the Austrian Habsburg's and the Ottoman Empires. The result of these negotiations was the agreed principle for opening peace negotiations between the states of Holy League and the Turks at the Treaty of Karlowitz in 1698–1699.

Attention is paid to the fact that William III, willing to be guaranteed the alliance of all forces of the Emperor in

the war against France, wanted to leave Russia alone against the Ottoman Empire, therefore, at the Treaty of Karlowitz English and Dutch ambassadors promoted only the interests of Vienna, which led to collision with Russian diplomat. The British-Dutch position as to the beginning of the Great Northern War and its shift after some attempts of peaceful regulation caused by the battle of Narva in 1700 is scrutinized.

Key words: Peter I, William III, diplomacy, War of Spanish Succession, Great Northern War.

*Левенець О. М.,
магістр історії,**аспірант кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

ЯВИЩЕ СЕКСОТСТВА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Стаття відображає результати науково-історичного дослідження, темою якого є явище сексотства в освітніх закладах Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х років ХХ століття. У статті наведені й описані факти сексотства, які спостерігались у тогочасних загальноосвітніх школах, закладах професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти. Автор описує два основні шляхи появи сексотів в освітніх колективах, методику їхньої розвідувальної роботи, основну мету і функції діяльності сексотів.

Зазначене питання є досить складним для дослідження, практично неможливо вивести хоча б елементарну кількісно-статистичну інформацію, оскільки майже відсутні або не розсекречені потрібні для цього архівні документи. Проте альтернативним джерелом є свідчення тогочасних учителів загальноосвітніх шкіл і працівників інших закладів освіти. У дослідженні зазначеної тематики використано широкий спектр історичних джерел та історіографії. Зважаючи на специфічність наукової проблематики, досить інформативним і корисним з науково-методичного погляду історичним джерелом були свідчення тогочасних учителів та інших працівників освітньої галузі. Також під час дослідження цієї теми були використані мемуари та щоденник волинського дисидента-освітянина В. Рожка, який наводить чимало випадків сексотства в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки, де він навчався у 1963–1967 роках, а також у загальноосвітніх школах Волинської області.

Публікація є цікавою для істориків-науковців, викладачів, освітян, тих, хто цікавиться історією радянського суспільства, зокрема радянського тоталітаризму.

Ключові слова: сексотство, сексот, таємний агент, витік інформації, шпигун, донос, освіта, навчальний заклад, Волинська область.

Постановка проблеми. Термін «сексотство» – це специфічна скорочена лексема, яка має російськомовну етимологію, походить від російського словосполучення «секретный сотрудник» – «сек./сот.». В Радянському Союзі сексоти – це члени трудових чи будь-яких інших колективів, які водночас зі своїми професійними обов'язками ще й співпрацювали з органами державної безпеки, державними спецслужбами й іншими силовими структурами, постачали їм отриману і добуту компрометуючу інформацію на конкретних осіб. Зазвичай висловлену конкретною людиною політичну антирадянську позицію, критику радянської влади або схвалення національних ідей тощо. По суті сексоти – це таємні внутрішньоколективні державні шпигуни, постачальники інформації на працівників того ж колективу, членом якого були самі [1, с. 40; 2].

У Союзі Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) як тоталітарній державі трудові колективи будь-якої сфери і галузі людської діяльності були пронизані сексотами. Не стали винятком і педагогічні колективи ЗОШ, трудові колективи закладів професійно-технічної та середньої спеціальної освіти, професорсько-викладацькі склади і студентські колективи закладів вищої освіти у Волинській області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії існує низка наукових робіт, у яких частково відображено явище сексотства в історії української освіти радянського часу. Серед авторів варто відзначити С. Білоконя [1], Ю. Кузьменка [2], О. Прохоренко [4], О. Рубльова [5], В. Старжеця [6], Є. Стрижака [7], С. Трухманову [8] й ін. Проте науковці досліджували це явище в освіті більш раннього радянського часу (20–50-і рр. ХХ ст.). Тоді як майже відсутні публікації, які б демонстрували сексотство в епоху «застою» в окремих регіонах Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР).

Мета статті – відобразити хоча б окремі аспекти і факти сексотства в освітніх закладах Волинської області в зазначений час, оскільки комплексно і широкомасштабно дослідити вказану тему поки що неможливо у зв'язку зі специфікою наукової проблематики та відсутністю потрібної джерельної бази (архівні документи).

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на комплекс історичних джерел: архівні матеріали, мемуари та щоденники, усні свідчення очевидців, факт наявності випадків сексотства в тогочасних освітніх закладах області є цілком очевидним і доведеним [9, арк. 77]. Відомо два основні шляхи появи сексотів у будь-яких тогочасних колективах освітньої галузі. Перший шлях передбачав вклинення (трудове влаштування) таємного агента в певний педагогічний колектив. Такий шлях здебільшого використовувався для конкретної мети і передбачав спостереження за конкретною людиною. Він передбачав сексота з відповідною професією. У подальшому його, за сприяння спецслужб, влаштували у трудовий колектив як фахівця, який працевлаштовується на роботу відповідно до направлення. Вакантне місце для такого працівника спеціально створювалось, або це питання в кожному випадку вирішувалось індивідуально. Проте варто зауважити, що такий шлях появи сексотів у трудових колективах був досить рідкісним і потребував чималих зусиль, адже це були свого роду спеціальні операції радянських спецслужб. У трудових освітніх колективах такий метод використовувався переважно для вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, та й то рідко.

Другий шлях передбачав вербування члена будь-якого колективу. Такий метод був набагато простіший і оптимально підходив як для вчительських і викладацьких, так і для учнівських і студентських колективів. У разі відмови людини виконувати сексотські функції вербувальники часто використовували залякування, погрози і маніпулювання подальшою долею того, кого вербували, і його родини [10, с. 294–304]. Особливо це спрацьовувало, коли вербували молодих людей (студентів закладів вищої освіти й учнів СФЗ) [1, с. 41; 11].

Сексоти в освітніх закладах виконували декілька функцій. Основною функцією була функція збору та постачання політичної (антирадянської) інформації, розвідані про ставлення освітян до радянської суспільно-політичної моделі, до марксистсько-ленінських ідей і радянського суспільного устрою загалом. Наступною функцією вчителів-сексотів було спостереження за учнями, за їхніми висловлюваннями, за якістю і результативністю комуністичного й ідейно-морального виховання [11; 13; 14]. Ще однією функцією вчителів-сексотів було спостереження за учнями з віруючих родин. Такі вчителі вели спеціальні журнали обліку та спостереження, куди вносили виявлену відповідну інформацію, а згодом її подавали в місцеві відділення спецслужб [12, арк. 1–7]. Були й вчителі, які спостерігали і фіксували інформацію про відвідування колегами-вчителями й учнями церкви, особливо на Пасхальне богослужіння [11; 13; 14].

Відомо, що сексотство мало місце у другій половині 60-х – 70-х рр. XX ст. в Луцькій СШ № 1. На той час педагогічний колектив цієї школи вже налічував більше 35 вчителів. Тоді ж існували чутки поміж вчителями школи, що серед колективу є людина (учитель), яка збирає дані про антирадянські висловлювання вчителів, інформацію про те, чиї родичі були у складі Організації українських націоналістів (далі – ОУН) – Української повстанської армії (далі – УПА), і доводить зібрану інформацію до відомих місцевих відділів спецслужб. Більшість учителів, звичайно, знали, хто конкретно ця людина, тому у присутності цієї особи уникали будь-яких розмов на суспільно-політичні теми [15; 16; 17, арк. 257].

Були в Луцьку й школи, у яких навчалися діти військових, високопосадовців, партійних чиновників тощо. Серед таких шкіл були школи з російською мовою викладання: СШ № 5, СШ № 7, СШ № 8 [18, арк. 22–23]. У перелічених школах вчителі намагались бути вкрай обережними у своїх висловлюваннях, за можливості уникали розмов один з одним на політичні теми, постійно боялись у стінах школи навіть чути про те, що стосувалось антирадянської тематики. Наприкінці 1960-х рр. деякі студенти-практиканти Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (далі – ЛДПІ ім. Лесі Українки), які розподілялись для проходження педагогічної практики у школи, навіть побоювались потрапити на практику саме в ці школи, оскільки ходили чутки поміж студентами про те, що кожне їхнє слово буде відоме в Комітеті державної безпеки (далі – КДБ) [11].

У другій половині 1950-х рр., у зв'язку з будівництвом волинської групи шахт Львівсько-Волинського вугледобувного басейну, із країн Лагінської Америки і Канади у Волинську область прибули особи, які мали українське походження. Оскільки реемігранти володіли іноземними мовами, то деякі з них влаштувалися на посади вчителів іноземних мов у ЗОШ. У 60-х рр. XX ст. радянські спецслужби всіляко намагались

вербувати вчителів, які володіли іноземними мовами, для отримання інформації, зокрема й на інших реемігрантів. Відомо, що такі випадки траплялись у середині 1960-х рр. у Нововолинську та Володимирі-Волинському [19, арк. 112–129].

У середині 60-х рр. XX ст. в одній із сільських шкіл тогочасного Ківерцівського р-ну директор школи подавав відомості в органи внутрішніх справ про колег-вчителів, учнів школи та їхніх батьків за антирадянські політичні висловлювання і критику радянських партійних діячів [20].

У грудні 1968 р. в Комарівській СШ і у клубі с. Новосілки Маневицького р-ну відбулися шкільні учнівські заходи, присвячені творчості В. Симоненка. Організатором заходу був освітянин-дисидент, молодий учитель історії Комарівської СШ В. Рожко, у заході брали участь учні цієї ж школи. Уже наступного дня, завдяки доповіді сексота із цієї ж школи, учителя В. Рожка було викликано начальником Маневицького районного відділу КДБ на допит у сільську раду. Під час допиту неодноразово лунали залякування і погрози на адресу вчителя, звинувачення його в антирадянській діяльності. Як описує цей інцидент В. Рожко у своїх мемуарах, з уст начальника районного відділу КДБ Тарасенка прозвучало: «Я, конечно, не судья, но будешь иметь 5 или 10 лет <...>» [21, с. 81–82].

Відомо, що випадки постачання вчителями-сексотами до радянських спецслужб антирадянської інформації, висловленої вчителями-колегами, траплялись у другій половині 60-х рр. XX ст. в Торчинській СШ, в Усичівській СШ Луцького р-ну [22], а також у школі с. Купичів Турійського р-ну [10, с. 301]. У першій половині 1970-х рр. такі випадки фіксувались й у декількох сільських школах Маневицького і Горохівського р-нів [16; 11; 13], на початку 1980-х рр. – у СШ № 1 м. Нововолинськ Іваничівського р-ну [23].

Досить цікавим та інформативним щодо цього є свідчення вчителя російської мови і літератури Звняченської СШ Горохівського р-ну в 1970-х рр. А. Грищук: «Я знаю декілька таких вчителів. То були підіслані зі Сходу України. Вони закінчили пединститут в Харкові і їх на Волинь у школу направили, аби вони тут проводили відповідну роботу і писали інформацію, збирали інформацію і докладали, куди потрібно було. А ще одна вчителька була з Полтави, то вона з певними завданням сюди приїхала, тут вийшла заміж і тут вчителювала. То однозначно, було багато таких вчителів, тільки ми про них не знали» [11].

У середині 70-х рр. XX ст. в учительській кімнаті Новочорторійської СШ Маневицького р-ну трапився випадок: декілька вчителів, у вільний від уроку час, вели розмову про літературу. Один з учителів висловився, що він вдома має заборонену українську літературу, що вона є цікавою, а також про те, що в ній містяться українські повстанські пісні та вірші. Інша вчителька, яка тільки закінчила педагогічний інститут, зацікавилась і запитала, що в тій літературі є таке, що її відносять до забороненої літератури? На що вчитель-колега відповів, що дасть їй почитати, на що молода вчителька охоче погодилась. Про цю розмову знали лише декілька вчителів цієї ж школи. Наступного дня додому до цієї ж учительки зателефонували працівники районного комітету КПУ і наполегливо попросили батьків тієї вчительки поспостерігати за донькою, щоб не було в подальшому проблем [16].

Факти сексотства мали місце не лише в ЗОШ, а й у закладах професійно-технічної освіти. Так, достеменно відомо, що таємний внутрішній шпигун у першій половині 80-х рр. XX ст.

працював у Нововолинському МПТУ № 1. Весною 1983 р. учнями цього училища, які мали проукраїнську позицію, на автобусній зупинці в м. Нововолинськ був зроблений напис «Смерть російським окупантам на Україні». За декілька днів сексотом були подані відомості в місцевий відділ КДБ на чотирьох учнів цього ж училища про даний факт, про їхні антирадянські погляди і національну позицію [24, арк. 217].

Безсумнівно, у досліджуваній час сексотство було поширене й у закладах середньої спеціальної освіти, у яких сексотами були як учні, так і викладачі. Зважаючи на архівні документи, можна навести один із фактів сексотства в Рожищенському зооветеринарному технікумі наприкінці 1960-х рр. Тоді в технікумі працював викладач, який систематично подавав у письмовому вигляді інформацію про політичні висловлювання своїм колега-викладачів у Рожищенський районний комітет КПУ. Також 10 січня 1968 р. той же викладач-сексот доповідав про «некомуністичні» вчинки колег (зловживання алкоголем, критика радянських політичних діячів тощо) на засіданні бюро партійної організації при цьому ж навчальному закладі. Уже тоді поміж викладачами й учнями технікуму ходили чутки про його співробітництво зі спецслужбами, тому викладачі були обережними у своїх висловлюваннях і робили вигляд, що ні про що не здогадуються [25, арк. 1–4].

Педагоги-вихователі та куратори учнівських груп у закладах середньої спеціальної освіти також у той час виконували сексотські функції. Зокрема, спостерігали за учнями, фіксували потрібну інформацію і згодом повідомляли її у відповідні установи. Так, у березні 1983 р. одним із викладачів-кураторів учнівських груп у Ковельському медичному училищі був укладений тематичний інформаційний лист на двох учнів із релігійних сімей. Лист містив анкетні дані цих учнів, дані про батьків, а також коротку інформацію про конфесійну приналежність учнів та членів їхніх сімей. Аналогічні випадки були й в інших закладах середньої спеціальної освіти. Проте наукове пояснення і трактування таких фактів створює певну проблему, оскільки досить складно з'ясувати, де був факт сексотства, а що було звичайною роботою тогочасного педагога (працівника освіти), який, можливо, і змушений був подавати таку інформацію до інших установ. Тому схожі ситуації варто розглядати в індивідуальному порядку, бути досить скрупульозним і обережним у своїх висновках і судженнях [26, арк. 8].

У той час у Волинській області існували два ВНЗ (ЛДПІ ім. Лесі Українки і Луцький загальнотехнічний факультет Львівського політехнічного інституту (1966–1974 рр.), який у 1975 р. був реорганізований у Луцький філіал Львівського політехнічного інституту). Сексотство в закладах вищої освіти було досить поширеним явищем, оскільки радянська комуністична влада намагалася відібрати ідеологічно ненадійних майбутніх фахівців, не дати їм можливості кар'єрного зростання та зайняття ними керівних посад у майбутньому. Тому в тогочасних вишах області сексотство було досить поширеним явищем [27, арк. 49–49 зв.; 21, с. 106–107; 11; 14].

Результатом сексотської діяльності в закладах вищої освіти було виявлення «антирадянських елементів»: політично свідомих молодих і енергійних людей із проукраїнською позицією. Після чого працівниками спецслужб складалася спеціальні списки, які й містили анкетні дані «ідеологічно викривлених» студентів, викладачів та інших працівників освіти. У подальшому такі особи потрапляли на спеціальний облік, за ними

велося спостереження працівниками місцевих відділів КДБ, а також сексотами того колективу, у якому перебувала ця людина. Також сексотами у ВНЗ здійснювалось виявлення осіб серед викладачів і студентів, які мали або цікавились забороненою українською літературою й іншою антикомуністичною друкованою інформацією [9, арк. 77; 28, с. 288–292].

Зважаючи на комплекс різноманітних історичних джерел: неопубліковані архівні документи, свідчення тогочасних студентів, працівників ЛДПІ ім. Лесі Українки, щоденник і мемуари В. Рожка, ЛДПІ ім. Лесі Українки був у буквальному розумінні нашпигований сексотами. Це стосується як викладацьких колективів, так і студентських. В інституті впродовж зазначеного часу працівниками радянських спецслужб неодноразово робилися спроби вербування не лише викладачів, обслуговуючого і допоміжного персоналу, а й студентів [11; 13; 29]. Достеменно відомо, що сексотами у ЛДПІ ім. Лесі Українки все ж були як викладачі, так і студенти. У другій половині 60-х рр. ХХ ст. сексотом був студент історико-філологічного факультету. Цікавою була методика роботи цього студента-сексота. Він знайомився з дівчатами-студентками, спілкувався з ними. Потім запрошував на побачення та створював ілюзію теплих (любовних) взаємин. Після чого під час розмов намагався отримати потрібну йому інформацію. Студентки відділення російської мови та літератури в розмові застерігали одна одну не погоджуватись на побачення саме із цим студентом, оскільки від на побаченні буде ставити незручні запитання і збирати потрібну йому інформацію [11]. На тому ж історико-філологічному факультеті працювали ще декілька студентів-сексотів. Один із них закінчив інститут у 1967 р., потім працював в обласному комітеті КПУ [10, с. 298]. Інший студент-сексот закінчив навчання в 1968 р., після чого працював у місцевому відділі КДБ [10, с. 323].

Свідомі студенти ЛДПІ ім. Лесі Українки цікавились суспільно-політичними подіями ближнього і дальнього зарубіжжя, а також намагались, хоч і таємно, висловити своє ставлення до тих чи інших подій. Так, напередодні Дня радянської армії – у ніч із 22 на 23 лютого 1969 р. – декілька студентів факультету англійської мови у приміщенні студентського гуртожитку розкидали рукописні листівки, у яких засуджували придушення «Празької весни» радянськими військами і побиття празьких студентів радянськими солдатами. Весною 1972 р. студентами ЛДПІ ім. Лесі Українки в інституті й студентському гуртожитку були поширені листівки, у яких гостро засуджувалась русифікація України. Найближчим часом про ці події у відділі КДБ надійшли доповіді, зроблені однією зі студенток філологічного факультету. Не виключено, що аналогічні доповіді про ці ж події були зроблені й декількома іншими студентами-сексотами [10, с. 324–325; 21, с. 111].

Немало студентів-сексотів було в інституті й у першій половині 1970-х рр. Зважаючи на спогади В. Рожка, відомо, що саме тоді був один студент-сексот, син одного з викладачів інституту, який також був сексотом, тільки серед педагогічного колективу інституту, який неодноразово постачав потрібну інформацію у відділі КДБ [21, с. 13, 106]. У той же час інший студент-сексот був некривним родичем одного зі співробітників КДБ у Волинській області [21, с. 84–85].

У 1970 р. за сприяння радянських спецслужб на I курс факультету англійської мови ЛДПІ ім. Лесі Українки вступив студент, який на той час уже був секретним агентом КДБ СРСР

та мав кодове секретне ім'я «Етьєн», особова справа в картотеках агентури КДБ № 3264. У таємній характеристиці КДБ про агента «Етьєна» писали: «Етьєн в работе <...> характеризується положительно и способен выполнять серьезные задания». Основна мета його діяльності полягала в тому, щоби фіксувати розвіддані серед студентів і повідомляти в місцевий відділ КДБ [17, арк. 49–49 зв.; 30, арк. 264].

Цілоком логічним є припущення, що кількість сексотів у ЛДПІ ім. Лесі Українки збільшилась у другій третині 1970-х рр. Такі припущення можна зробити, зважаючи на те, що у квітні 1972 р. в інституті розпочались масові перевірки працівниками КДБ студентів і викладачів на «ідеологічну придатність». Ці процеси супроводжувалися обшуками, залякуваннями, погрозами, позбавленням студентів стипендій, вилученням «ворожої» для радянської ідеології літератури (поезії Ліни Костенко, В. Симоненка й ін.). Без сумніву, такі дії спецслужб відбувались за доносами й інсинуаціями сексотів цього ж ВНЗ [21, с. 93–94].

У середині 70-х рр. ХХ ст. неодноразово траплялися випадки вербування студентів інституту працівниками спецслужб, які схилили студентську молодь до співпраці. Частина студентів всіляко уникали цього, а деякі й погоджувались на це, оскільки були залякані. Серед тих, які погоджувались, були й такі, які розглядали співпрацю із спецслужбами як одну з кар'єрних сходинок, надалі вбачали перспективу в такій діяльності [11; 13; 29; 21, с. 111].

Студенти-сексоти не лише подавали інформацію в місцеві відділи спецслужб, а й за їхніми вказівками й інструкціями влаштовували провокації. Суть провокації розроблялася конкретно для окремо взятої особи залежно від індивідуальних обставин і особливостей. Наприклад, як описує В. Рожко, в останній третині 60-х рр. ХХ ст., коли він був студентом історико-філологічного факультету ЛДПІ ім. Лесі Українки, одного разу у студентській душовій кімнаті один зі студентів запитав його, чи слухає він по радіо «Німецьку хвилю»? На що студент відповів, що не слухає, після чого на нього поспалились від співрозмовника численні рекомендації послухати, адже тільки там можна почути цікаві радіопередачі. Проте вже тоді В. Рожку було відомо, що поміж студентами ходять чутки про «недобру славу» саме цього студента. За іронією долі, після закінчення інституту цей студент працював у Волинському обласному відділенні КДБ [10, с. 331–332]. Інший приклад сексотської провокації такий: студент-сексот пропонував створити підпільну молодіжну організацію для боротьби проти радянської влади. Як тільки хтось зі студентів погоджувався і робив конкретні кроки для цього, доповідь на таку людину від студента-сексота з'являлась у відділі КДБ [21, с. 103].

Траплялося й таке, що працівники КДБ тиснули на студентів, вдавались до фізичних методів впливу заради того, щоби отримати свідчення на викладачів і студентів. Один із таких випадків описаний у мемуарах В. Рожка. Так, весною 1973 р. працівники КДБ затримали і проти волі відвезли в готель у м. Горохів студента ІІ курсу історичного факультету. Там його протримали два дні, упродовж яких студенту погрожували, морально тиснули, вимагали підписати свідчення проти дисидента В. Рожка [10, с. 322–323].

У той час викладачі, які мали проукраїнську позицію, постійно піддавались цькуванню, залякуванню, колеги-сексоти постійно робили доноси на таких осіб. Одним із таких викладачів, який мав національну позицію, був О. Назарук (викладач

англійської мови), якого в 1973 р. звільнили із ЛДПІ ім. Лесі Українки через постійні доноси на нього. Того ж року, під час виламування дверей у його квартирі працівниками КДБ, він намагався вчинити самогубство (викинутись із вікна), проте впав на дерево і не загинув [21, с. 81–82].

У роки «андроповщини» (листопад 1982 р. – лютий 1984 р.) значно посилювалися державний контроль над усіма сферами суспільства, не стала винятком і освіта. Проявами посилення державного контролю стали рейди міліції за працівниками різних установ, облави, часті перевірки підприємств і установ на предмет виявлення працівників-прогульників [31, с. 243]. У закладах освіти також почастишали перевірки працівниками силових структур [32, с. 28]. Не обходило у той час і без масових доносів освітян-сексотів. Упродовж досліджуваного часу сексотська діяльність таємно заохочувалась радянською владою та була одним із проявів тоталітарного суспільства.

Висновки. Отже, як стає зрозуміло з публікації, сексотство як явище було поширене в освітніх закладах Волинської області в епоху брежнєвського і постбрежнєвського «застою». За сприяння радянських спецслужб в освітянські колективи були вкраплені сексоти, а також здійснювалось вербування осіб, причетних до освіти (студенти, учні, допоміжний і обслуговуючий персонал). Сексотство виконувало наглядову функцію з боку радянської тоталітарної держави всередині трудових (педагогічних), студентських і учнівських колективів.

Література:

1. Білокінь С. Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* : збірник статей / відп. ред. В. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 17. С. 40–48.
2. Сексот. *Cyclowiki.org*. URL: <http://cyclowiki.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BE%D1%8> (дата звернення: 08.12.2019).
3. Кузьменко Ю., Корпас О. Вплив компартійної ідеології на професійну повсякденність освітян СРСР у 1945–1953 рр. *Література та культура Полісся. Серія « Історичні науки»*. 2018. Вип. 90. С. 125–135.
4. Прохоренко О. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40–50-х років ХХ ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № № VIII–IX. С. 214–216.
5. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України : друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. 2007. Вип. 16 (1). С. 166–199.
6. Старжець В. Студентство Західної України під тиском радянської тоталітарної системи (1944–1953 рр.). *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 134 (7). С. 103–107.
7. Стрижак Є. Педагогічна інтелігенція України у вирі репресій початку 30-х рр. ХХ ст. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2013. Вип. 74 (7). С. 51–54.
8. Трухманова С. Політика партійно-радянського апарату щодо міської інтелектуальної еліти Поділля у 20–30-х рр. ХХ ст. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2012. Вип. 61 (6). С. 51–56.
9. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 77.
10. Рожко В. З весняних доріг. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2013. 464 с.
11. Свідчення Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р. н., прож. с. Вільхівка Горохівський р-н Волинська обл., запис від 08.07.2018 р.
12. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 2425. Арк. 1–7.
13. Свідчення Клехи Світлани Степанівни, 1954 р. н., прож. с. Вільхівка Горохівський р-н Волинська обл., запис від 12.08.2018 р.

14. Свідчення Ковальчук Олесі Григорівни, 1942 р. н., прож. с. Жидичин Ківерцівський р-н Волинська обл., запис від 21.02.2018 р.
15. Свідчення Кварцяної Лідії Федорівни, 1932 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 21.11.2018 р.
16. Свідчення Пашко Ганни Федорівни, 1947 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 19.11.2018 р.
17. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1086. Арк. 257.
18. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 2663. Арк. 22–23.
19. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 991. Арк. 112–129.
20. Свідчення Мороз Тетяни Мойсеївни, 1929 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 06.12.2019 р.
21. Рожко В. У пащі диявола : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 116 с.
22. Свідчення Троць Ніни Тимофіївни, 1935 р. н., прож. с. Буяни Луцький р-н Волинська обл., запис від 05.07.2018 р.
23. Свідчення Сискаєвої Тетяни Василівни, 1957 р. н., прож. м. Ново-волинськ Волинська обл., запис від 30.11.2018 р.
24. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1205. Арк. 217.
25. Державний архів Волинської області. Ф. 2596. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–4.
26. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2510. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 8.
27. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1898. Арк. 49–49 зв.
28. Баран В. Україна : новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
29. Свідчення Левчук Раїси Павлівни, 1937 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 16.11.2019 р.
30. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1899. Арк. 264.
31. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. Т. 13. 304 с.
32. Левенець О. Комуністичне виховання в загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Київ : Гельветика, 2018. Т. 29 (68). Вип. 4. С. 23–30.

Levenets O. The espionage in the educational institution of the Volyn region in the middle of the 60's – the first half of the 80's of the XX century

Summary. The article reflects the results of scientific and historical research, the topic of which is the espionage in educational institutions of Volyn region in the middle of the 60's – the first half of the 80's of the XX century. The article presents and describes the facts of espionage that occurred at the then secondary schools, vocational, secondary special and higher education institutions. The author describes the two main ways of the emergence of sexot in educational groups, the methodology of their exploration, the main purpose and functions of espionage activity.

This question is quite difficult for research, it is almost impossible to deduce at least elementary quantitative-statistical information, since there are almost no archival documents required for this purpose. However, an alternative source is the testimony of teachers of secondary schools and employees of other educational institutions at the time. A wide range of historical sources and historiography have been used in the study of these topics. Considering the specific nature of the scientific issues, the testimony of the teachers and other educational staff at that time was quite informative and useful from a scientific and methodological point of view. Also in the research of this topic were used the memoirs and diary of the Volyn dissident-educator V. Rozhko, who cites many cases of espionage in the Lutsk State Pedagogical Institute named after Lesya Ukrainka, where he studied in 1963–1967, as well as in general education schools Volyn region.

The publication is interesting for historians, scholars, educators, and those interested in the history of Soviet society and Soviet totalitarianism in particular.

Key words: sexot, undercover agent, information leakage, spy, delation, education, educational institution, Volyn region.

Мельник Р. П.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»*

Мельник В. М.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ В. ПЕТРІВА ЩОДО ОСНОВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ СУСПІЛЬСТВА ДО ВІЙНИ

Анотація. Виходячи з гостроти питання про необхідність розроблення нових підходів щодо підвищення ефективності Збройних сил України на сучасному етапі їх розвитку, постає потреба у проєктуванні нових методів і завдань у військовій політиці держави. Ці підходи повинні опиратися на найкращі і найперспективніші досягнення світової військової думки, з обов'язковим урахуванням власного історичного досвіду. Це стосується і такого важливого аспекту, як формування військово-теоретичної думки, що є одним із важливих компонентів на шляху проєктування воєнної доктрини держави.

Мета студії полягає в аналізі концептуальних підходів щодо основ психологічної підготовки суспільства до війни в теоретичних працях військового історика В. Петріва, з'ясуванні місця та ролі українських військових авторів в опрацюванні теоретичних норм воєнної доктрини, викладених на сторінках наукових праць, щодо питання національного будівництва збройних сил.

У статті схарактеризовано стан військового будівництва періоду національної революції 1917–1921 років; показано головні проблеми воєнно-теоретичного характеру, які висвітлені у працях військових істориків міжвоєнного періоду; показано, як представники військової еміграції розглядали проблеми, пов'язані з майбутнім світовим збройним конфліктом, і можливості відновлення власної армії. Проаналізовані теоретичні основи психологічної підготовки суспільства до війни. Показано основні концептуальні підходи В. Петріва щодо методів проєктування воєнної доктрини, з урахуванням психологічної складової частини забезпечення збройного конфлікту. Виділено основні теоретико-моделючі аспекти форм та методів психологічного впливу на суспільство у воєнний час, регламентовано важливість формування стратегічних планів і шляхів реалізації психологічного аспекту готовності суспільства до можливого збройного конфлікту. Визначено сконцентрованість зусиль у теоретичній площині з розроблення концепції української держави в поєднанні з національними і військовими аспектами.

Виокремлюючи психологічну складову частину збройних протистоянь, теоретик у своїх студіях подає основи методів і форм психологічного впливу на суспільство загалом. У переконанні народних мас у необхідності, неминучості, законності та вигідності війни проти певного ворога, на думку теоретика, власне і полягала сама суть психологічної

підготовки суспільства до війни, яка може здійснюватися на принципах месіанізму, на формуванні поваги серед суспільства до армії, утвердженні напіввійськових, військових порядків у державі, економічної неминучості війни.

Ключові слова: В. Петрів, психологічна підготовка, військово-теоретичні праці, воєнна доктрина.

Процес розбудови та реформування Збройних сил України на сучасному етапі її розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку нових аналогій, які можна було б використати під час вирішення сучасних актуальних завдань, а саме психологічної підготовки суспільства до війни. Безпосередньо стосується з'ясування цього питання міжвоєнний період військової історії ХХ ст.

Глибоке та всебічне вивчення проблеми психологічної підготовки суспільства до війни в теоретичних розробках представників військової еміграції міжвоєнного періоду нині має велике наукове і суспільно-політичне значення, бо сприяє об'єктивному висвітленню періоду формування Збройних сил України, пов'язаного з відродженням національної військової традиції та українського військового будівництва, його місця та ролі в боротьбі українців за незалежність, дає можливість з'ясувати місце армії в системі багатопартійного суспільства, методи та засоби, за допомогою яких можна виховувати національні Збройні сили в дусі відданості державі, забезпечувати високий фаховий рівень їхньої підготовки.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в публікації зроблено спробу проаналізувати теоретичні підходи В. Петріва щодо основ психологічної підготовки суспільства до війни.

Об'єктом дослідження виступають військово-теоретичні праці В. Петріва, у яких простежуються думки генерал-хорунжого щодо основ психологічної підготовки мирного населення до військового протистояння.

Предмет дослідження – аналіз теоретичної літературної спадщини В. Петріва, у якій розкривається питання психологічного впливу на суспільство під час підготовки до війни.

Мета студії – дослідити теоретичні основи підготовки народних мас українського суспільства до війни в літературно-теоретичній спадщині В. Петріва.

Історіографія цього питання представлена чималими здобутками дослідників новітньої доби. Завдяки сприятливим

умовам часу, здобуття незалежності України, історики створили потужний пласт наукових робіт, які розкривають проблему підготовки армійських кадрів та мирного населення до війни, періоду національної революції 1917–1921 рр. До таких робіт належать праці В. Голубка [3], М. Литвина [5], Ю. Науменка [5], Я. Тинчинка [4], В. Колянчука [6], В. Сідака [14] та ін. Водночас поза межами ґрунтовних узагальнень залишається питання, пов'язане з вивченням концептуальних підходів В. Петріва щодо теоретичних основ психологічної підготовки мирного населення до війни. Досконале вивчення процесу виникнення, динаміки розвитку теорії та практики психологічного впливу на суспільство є основою для детального дослідження його сутності та змісту, а також напрямів і тенденцій їх подальшого вдосконалення.

Питання психологічного забезпечення збройних конфліктів як невід'ємної складової частини воєнної доктрини України активно починає розглядатися у 20–30-х рр. ХХ ст., коли значна частина вищого офіцерського складу армії Української Народної Республіки (далі – УНР) опинилися в еміграції [15, с. 16]. Сконцентруючи свої зусилля в теоретичній площині, військовики в цей період розпочали клопітку роботу над розробкою концепції української держави, з поєднанням у ній національного і військового аспектів. Серед низки важливих теоретико-моделюючих схем, поданих представниками військової еміграції міжвоєнного періоду, щодо формування доктринальних норм варто зазначити праці генерал-хорунжого армії УНР Всеволода Петріва, який на основі глибокого аналізу іноземних праць та власного бойового досвіду накреслив основи військового будівництва майбутньої держави.

Представляючи можливу схему основ воєнної доктрини, яка включала в себе військово-економічну, військово-політичну та геополітичну складові частини, теоретик відзначає не меш важливий елемент підготовки до війни – психологічний.

Психологічна війна, за В. Петрівом, – це такий психологічний стан більшості членів людського колективу, за якого розв'язання назрілого конфлікту можливе лише за допомогою збройної сили [16, арк. 2]. Теоретик наголошував, що війна – «це збройна боротьба за краще існування, фактичне чи уявне, між людськими колективами, яка є продовженням боротьби політичної та яка виникає психологічно, тоді, коли сторони, що борються, не бачать іншого засобу для поладження, та коли суспільні зв'язки між ними обірвані» [16, арк. 2].

Так, виділяючи психологічну складову частину можливих військових конфліктів, В. Петрів сформував план доктринальних норм з урахуванням необхідності психологічної підготовки населення до війни. Важливим елементом теоретичних програм із психологічної підготовки мирного населення до можливого військового протистояння, на думку теоретика, було визначення самих методів і способів цієї підготовки. Зокрема, В. Петрів наголошував, «що міждержавні війни розпочинаються не з ініціативи народу а виключно через певні геополітичні зацікавлення тих чи інших держав, а радше пануючих у суспільстві верств, класів, чи навіть партій» [13, с. 76]. Продовжуючи свою думку, теоретик запевняв, що вигоду в такому протистоянні отримують виключно ті люди, які мають владу: «Міждержавна війна дає при виграші зиски лише пануючим верствам, решті – лишень збитки» [13, с. 76]. Водночас теоретик замислюється над питанням пріоритетності мирного населення під час військового конфлікту. Щодо цього він подає

власні судження про мотиви участі у війні простого люду, які, як наголошував генерал, не можуть бути обмежені лише одним патріотизмом: «Чомусь на війну йдуть усі верстви в державі, та не тільки йдуть під тиском адміністративної сили: поліції, жандармерії тощо, а часом радіють від тієї війни, йдуть як не охотою, то бодай з почуттям неминучого виконання законного обов'язку» [16, арк. 5–8]. Генерал подає власне розуміння того, у чому полягає сила невеликої, але добре впорядкованої виконавчої влади проти неупорядкованого натовпу, акцентуючи увагу на тому, що «п'ять жандармів чи два стражники на велику сільську округу можуть погнати масу людей не на які-небудь роботи, а на терпіння та смерть, та ще давши цим людям до рук зброю» [16, арк. 5–8]. Як приклад правдивості своїх міркувань В. Петрів наводить події в Чехії в 1914–1918 рр., коли чеське суспільство, будучи проти німецького панування в державі, йшло на війну за німецькі інтереси. Отже, генерал робить висновок, що «є якась інша сила, що зміцнює той брутальний адміністративний примус, робить його тяжким до подужання і навіть таким, якому потрібно коритися» [8, с. 56]. Цією силою, на думку генерала, є переконання людини у правильності її дій, за яким можливо здійснити вплив на поведінку та відданість справі загалом. Отже, наголошення на переконанні народу про необхідність, неминучість, законність і вигідність війни проти певного ворога чи війни взагалі, є психологічною підготовкою [10, с. 47].

Вивчаючи питання психологічної підготовки до війни та військових конфліктів загалом, теоретик у своїх студіях не лише розглядав природу виникнення військових конфліктів, але й подавав теоретичні шляхи підготовки до них. У цьому контексті В. Петрів у третій лекції з курсу військової справи для слухачів Українського робітничого університету при інституті громадознавства у Празі визначав методи психологічної підготовки до війни як у мирний, так і у військовий час.

Цікавою і переконливою мотивацією щодо методів психологічної підготовки суспільства до війни є думка генерала про те, що першочерговим завданням психологічного впливу на маси є не встановлення психологічного контролю над суспільством, а переконання панівних верств цього суспільства. Саме це, на думку В. Петріва, є головним завданням психологічної підготовки до війни, що включає залучення на свій бік авторитетних людей в соціумі, за якими піде все суспільство [10, с. 60].

Моделюючи теоретичні основи психологічної підготовки до майбутнього збройного конфлікту, генерал у своїй студії «Про підготовку до війни» декларує п'ять найважливіших, на його думку, методів психологічного впливу на суспільство, як-от: 1) месіанізм; 2) повага суспільства до армії; 3) утвердження напіввійськових порядків у державі; 4) намова; 5) формування в суспільстві розуміння економічної неминучості війни [10, с. 61].

Виділяючи месіанізм як один із перших методів психологічного впливу на суспільство під час військових конфліктів, генерал зазначає, що «месіанізм» проявляється в «історичному обов'язку» здійснення різного роду військових, загарбницьких дій одного народу стосовно іншого заради встановлення «історичної справедливості», опираючись на формальні обставини війни. Генерал наголошує: «Плекання віри в месіанізм певної нації є такий засіб психічної підготовки, який полегшує ведення військової акції проти першого-ліпшого ворога,

будь-якого з сусідів, це є, мовляв, постійна психологічна підготовка до війни, <...> цю форму підготовки плекають уряди й угруповання, які прагнуть скерувати діяльність і думки своїх громадян на зовнішні акції» [16, арк.14]. Подаючи розуміння вигідності такого роду тактичних психологічних дій щодо супротивника, В. Петрів зазначав, що в перехідному періоді від миру до війни найефективнішими елементами формування світосприйняття та самосвідомості населення буде роз'яснення суспільству причин, джерел (винуватців) і всього тягаря небезпеки військового конфлікту, створення образу ворога – сильного, хитрого, підступного, жорстокого та вкрай небезпечного противника.

Наступним елементом психологічного впливу на суспільство, який виділяє теоретик, є активна робота серед населення над формуванням позитивного, героїчного образу військовослужбовця. Виховання почуття шани до військовика є одним із могутніх засобів психологічної підготовки до війни. Як наголошує генерал, «оточення військових фахівців ареалом подвижників у боротьбі за інтереси народу та захисників нації підносить не лише войовничість армії, але й цілого народу» [10, с. 61]. Застосування такого методу психологічної підготовки до війни на практиці простежувалося на фронтах Першої світової війни 1914–1918 рр., коли провідні держави світу, користуючись найманими військами, втрачали повагу суспільства до армії. Натомість такі держави, як Німеччина й Італія, які під час мобілізації використовували національний людський потенціал, на психологічному рівні представляли високий показник позитивного ставлення до війська серед суспільства.

Формування напіввійськових порядків у суспільстві є важливим елементом психологічної підготовки до війни, яка характеризується загальним піднесенням войовничості в нації. Використовуючи цей принцип у своїх теоретичних працях, В. Петрів зазначав, що засобом для цього піднесення є організація серед молоді військових і напіввійськових товариств: «<...> У них люди будуть об'єднані по принципу колишньої служби в одній і тій же військовій частині» [10, с. 62]. Водночас він наголошував, що вплив напіввійськових чи військових організацій на молодь та на боздатність держави є значним. Як приклад доречності такої системи довійськової підготовки теоретик наводить організацію кадетських корпусів у Росії, у яких хлопчаків, починаючи від десятирічного віку, піддавали напіввійськовій муштрі. «Цим хлопцям уже однією уніформною, вже одним військовим вишколом вмовляється їх бойове поклонання. Молодеча задиркуватість викликає бажання на практиці довести свою бойову здатність» [16, арк.15]. Такий спосіб психологічної підготовки юнаків до війни, наголошував теоретик, є тим чинником, який може переконати оточення в необхідності і законності збройного нападу. Принцип товариства, як наголошував теоретик, відіграватиме чималу роль в утворенні полкових психозів, які своєрідно будуть підготовлювали думки людей про рідність їм армії, про необхідність її підтримувати в часи війни, що тим самим спростить психологічне втягнення мас у вир збройного протистояння.

Опрацьовуючи світовий військовий досвід в організації та веденні бойових дій, В. Петрів у четвертому пункті методів психологічної підготовки суспільства до війни, «намові», розмірковує над питанням «популяризації війни» – формуванні серед населення войовничих настроїв. Для зміцнення цих настроїв, як стверджував В. Петрів, існує «система намови

вже певного найможливішого ворога» [10, с. 64]. Як приклад теоретик наводить Францію, у якій ще перед початком Першої світової війни плекалась думка про реванш – відплату німцям за поразку 1870 р., отже, як зазначає він, французам постійно демонстрували, що їхній ворог – це Німеччина.

Розвиваючи думку щодо популяризації військових конфліктів серед суспільства, В. Петрів зазначав, що за нез'ясованості міжнародної ситуації психологічна підготовка перекладатиметься на елемент політичних напружень між державами у прискореному агітаційному темпі. На підтвердження правоти своїх думок генерал наводить аргументи, пов'язані з міжнародною ситуацією щодо Сполучених Штатів Америки (далі – США) та Німеччини під час військових компаній Першої світової війни, коли для виправданості вступу США у війну американському суспільству демонстративно подавалась ціла порція подій, пов'язаних з агресивною політикою Німеччини щодо США, коли німецький підводний човен топив цивільний американський корабель. Ці події вдало використовувала Америка як привід для приєднання до світового військового протистояння, що також було використане для створення відповідних настроїв, «при яких багатомільйонне німецьке населення США не могло стримати Америку від оголошення війни своїм землякам у старому світі» [16, арк. 16].

Отже, метод нацькування, як наголошував теоретик, полягає в тому, що народним масам тими чи іншими засобами навіюється думка про те, що та чи інша нація або держава – природний або споконвічний ворог, проти якого законно й морально вжити збройний примус [16, арк. 16].

Наступним методом психологічної підготовки до збройного конфлікту, який зазначає В. Петрів, є принцип «враження економічної неменучості війни» [10, с. 65]. У цьому пункті теоретик декларує думку, що для переконання суспільства в неминучості назрівання військового конфлікту вищенаведені методи психологічної підготовки інколи можуть не спрацювати. «Не захоплене психологічними навіюваннями, суспільство своїми тверезими думками може зашкодити загальному войовничому рухові» [10, с. 65]. Для переконання таких груп, як зазначав В. Петрів, у суспільстві потрібно штучно сформувати економічну небезпеку, яка б загрожувала цілому народові. Тоді, як наголошує генерал, «ці тверезо реалістичні групи, не маючи змоги подужати загальний здвиг на користь війни, підуть за течією» [10, с. 65].

Задекларувавши методи психологічної підготовки населення до війни, генерал В. Петрів у своїх теоретичних студіях паралельно презентує і шлях, яким може бути здійснена ця підготовка, а саме «літературу, пресу, плакати, словесну агітація та пропаганду» [16, арк.16–17].

Отже, у передчасі майбутніх збройних конфліктів теоретичні питання воєнної доктрини були основними у воєнно-наукових дослідженнях військових дослідників міжвоєнного періоду. Перебуваючи на чужині, талановитий український військовик В. Петрів теоретично забезпечив розроблення основ майбутньої воєнної доктрини на випадок чергового військового протистояння. Питання психологічного забезпечення збройних конфліктів у 20–30-х рр. XX ст. В. Петрівим розглядалися як невід'ємна складова частина теоретичних норм майбутньої воєнної доктрини УНР.

Викремлюючи психологічну складову частину збройних протистоянь, теоретик у своїх студіях подав основи методів

і форм психологічного впливу на суспільство загалом. У переконанні народних мас у необхідності, неминучості, законності та вигідності війни проти певного ворога, на думку теоретика, і полягала сама суть психологічної підготовки суспільства до війни, яка може здійснюватися на принципах месіанізму, на формуванні поваги серед суспільства до армії, утвердженні напіввійськових, військових порядків у державі, намові, створенні економічної неминучості війни.

Література:

1. Дешинський Л. З історії створення Збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – березень 1918). *Вісник Державного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. 1998. № 344. С. 3–13.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. 288 с.
3. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри. *Ефективність державного управління*. Львів, 2002. Вип. 1–2. С. 139.
4. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наукове видання. Київ : Темпора, 2007. 536 с.
5. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. : генерали і адмірали. Львів : Сага, 2007. 239 с.
6. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1930. Львів, 2000. 274 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / за ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва. Львів, 1936. С. 226–229.
8. Петрів В. Можливий впоряд українського війська. *Військово-історичні праці. Спомини* / упор. В. Сергійчук. Київ, 2002. 639 с.
9. Петрів В. Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого. *Військово-історичні праці. Спомини* / упор. В. Сергійчук. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 204–241.
10. Петрів В. Військова справа. *Військово-історичні праці. Спомини* / упор. В. Сергійчук. Київ, 2002. 639 с.
11. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921 рр.). Львів : Червона калина, 1927–1931.
12. Петрів В. Старшинський склад української демократичної армії. *Військово-історичні праці. Листи* / упоряд. В. Сергійчук. Київ, 2004. С. 627.
13. Петрів В. Психологічна підготовка. *Військово-історичні праці. Листи* / упоряд. В. Сергійчук. Київ, 2004. С. 627.
14. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини : історичний нарис 1917–1920 рр. Київ, 2001. 214 с.
15. Мельник Р. Проблема будівництва Збройних сил УНР у теоретичних розробках Всеволода Петріва. *Мандрівець* : всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2010. Вип. 4. С. 16–20.
16. Ф. 3865. Особистий фонд В. Петріва. Оп. 1. Спр. 62 : Психологічна підготовка до війни. 26 арк. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Melnyk R., Melnyk V. Analysis of V. Petriv's theoretical approaches on the basis of psychological training of the society for war

Summary. Based on the urgency of the need to develop new approaches that improve the efficiency of the Armed Forces of Ukraine at the present stage of their development, there is a need to design new methods and tasks in the military policy of the state. These approaches should rely on the basics of best and promising achievements in the world of military thought, with the obligatory account of its own historical experience in General. This also applies to such important aspects as the formation of military-theoretical thought, which is one of the important components on the way of designing the military doctrine of the state.

The goal of the Studio is the analysis of the conceptual approaches regarding the basics of psychological preparation of society for war, in the theoretical works of military historian of V. Petriv's, clarifying the place and role of the Ukrainian military authors in the development of theoretical regulations of the military doctrine set forth in the pages of scientific works on the issue of nation-building armed forces.

The article describes the status of military construction of the period of national revolution of 1917–1921; shown the main problems of military-theoretical character, which are presented in the works of military historians of the interwar period; it is shown how members of the military emigration, considered issues associated with the future global armed conflict and restore capabilities of their own army. The theoretical basis of psychological preparation of society for war. Shows the main conceptual approaches V. Petriv, regarding methods of designing military doctrine, taking into account the psychological component of ensuring an armed conflict. Main theoretical aspects of the forms and methods of psychological impact on the society in wartime, regulated the importance of establishing strategic plans and ways of implementing of the psychological aspect of the society's readiness for a possible armed conflict. Determined concentration of efforts in the theoretical development of the concept of the Ukrainian state in conjunction with the national and military aspects.

Highlighting the psychological component of the armed confrontation, the theorist, in their studios delivers the basics of methods and forms of psychological impact on the society as a whole. In the belief of the masses in the necessity, the inevitability, legitimacy and efficiency of war against a specific enemy, according to the theorist, in fact was the very essence of psychological preparation of society for war, which can be carried out on the principles of messianism, the formation of respect among the society to the army, paramilitary approval of the military orders in the state language and the formation of economic inevitability of war.

Key words: V. Petriv, psychological training, military-theoretical works, military doctrine.

*Панченко Ю. В.,**старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету*

НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 70–80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Наша країна у ХХІ столітті зіткнулася з низкою проблем, що лежать і в політичній, і в економічній, і в соціальній площинах. Зміни у внутрішньому та зовнішньополітичному середовищі, кризова соціально-економічна ситуація спонукають до формування нової соціально-економічної політики. Тому вивчення досвіду інших успішних країн стає першочерговим завданням. Необхідність побудови в Україні збалансованої економіки з ефективною системою соціального захисту спонукає звернутися до історії розвитку соціально-економічної концепції такої країни, як Велика Британія. Сьогодні це країна з найвищим рівнем працевлаштування серед населення, високим рівнем зайнятості серед жінок, з позитивною тенденцією за багатьма напрямками соціально важливих для суспільства показників. Тому дослідження й аналіз її досвіду з досягнення високих результатів актуальні для українства. Дана стаття фокусується на напрямках і заходах реформування економіки у кризові 70–80 роки ХХ століття, а також на дослідженні модернізації соціальної сфери життя суспільства в таких напрямках, як питання працевлаштування, безробіття, реформи освіти, медичного сектора та пенсійного забезпечення британців. Крім того, стаття акцентує увагу на тому, що, змінюючи економіку та соціальну складову частину, Британія змінювала і своїх громадян, надаючи їм нових соціальних орієнтирів і звичок. Для більш глибокого розуміння даної проблематики було досліджено багато аналітики як сучасної, так і минулого століття. Дана стаття зупиняється на висвітленні такого питання, як формування теоретичного підґрунтя для проведення реформ суспільства. Документи, що заклали основи змін Великої Британії, були ретельно вивчені і проаналізовані. Без теоретичної бази неможливо було проведення глибоких реформ соціальної й економічної сфери, а також написання програми дій. Урядами М. Тетчер було запропоновано таку програму дій: приватизація націоналізованих галузей, реформування податкової системи, освіти, медичного сектора, боротьба з інфляцією та безробіттям, розроблення інноваційних технологій, зміни для дрібного та середнього бізнесу, кредитування житла для кожного громадянина Британії, контроль над грошима. Такі заходи не просто змінили британську націю, а надали поштовх до наступного зростання, змінили кожного англійця, зробивши його активним, енергійним, незалежним індивідуалістом. Ці зміни заклали основу для сучасних підходів соціального захисту й економічної політики

Ключові слова: Велика Британія, працевлаштування, соціальна політика, Маргарет Тетчер, податкова реформа, освіта.

Постановка проблеми. Сучасна Україна обрала шлях реформування всіх сфер життя суспільства. Зміни у внутрішньому та зовнішньополітичному середовищі, кризова соціаль-

но-економічна ситуація спонукають до пошуку нових шляхів розвитку нашої країни, а також запозичення досвіду інших держав. Пошук оптимальної для України моделі соціальної політики продукує дослідження історії формування успішних соціально-економічних концепцій інших країн. Сьогодні Велика Британія – це країна з найвищим рівнем працевлаштування серед населення, високим рівнем зайнятості серед жінок, з позитивною тенденцією за багатьма напрямками соціально важливих для суспільства показників. Тому дослідження й аналіз її досвіду з досягнення високих результатів актуальні для українства. Предметом наукового інтересу цієї статті є виявлення заходів із реформування економіки у кризові 70–80 рр. ХХ ст. І наше завдання – дослідити своєчасні та ґрунтовні реформи всіх сфер суспільства 80-х рр. минулого століття, що заклали базу стабільного життя в сучасній Великій Британії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя Великої Британії минулого століття викликає інтерес у багатьох дослідників і висвітлює цілий спектр різних економічних, соціальних, політичних проблем. Економіка цієї країни у 70-х рр. ХХ ст. мала досить велику кількість проблем (девальвація, стагфляція) і потребувала змін. Саме про це книга фахівця з економічної історії Великої Британії Данкана Нудхема [1]. У своєму дослідженні він фокусується на проблемах грошово-кредитної політики Великобританії. Також розглядаються зміни, що відбулись у країні завдяки керуванню М. Тетчер, у книзі Є. Селдона [2]. Учений виділяє важливі напрями її діяльності, аналізує прояви тетчеризму в усьому світі, а не тільки у Великій Британії.

Для дослідження соціальної політики ХХ ст. дуже інформативними є роботи Я. Брюля, П. Алькока, Дж. Оффера, Н. Фергюсона і Клер Беккет. К. Беккет [3] підкреслює величезний тиск М. Тетчер на формування британської соціальної політики, а також розглядає питання впливу жінки-прем'єра на фемінізм і гендерні проблеми. Піт Алькок [4] надає короткий огляд як історичних, так і сучасних подій соціальної політики Британії. Його дослідження охоплює всі основні питання процесу розроблення та реалізації політики у Британії. Праця Дж. Оффера [5] акцентує увагу на важливості ідей і теоретичного підґрунтя в історії соціальної політики. Збірка за редакцією Лоуренса Голдмена [6] також присвячена соціально-економічним проблемам Великої Британії, вона складається із дванадцяти нарисів, висвітлює історію добробуту Британії за останні 150 років. Основна увага приділяється ідеям, що формували розвиток британської економічної та соціальної політики. Це інтелектуальна історія англійського добробуту з кінця ХІХ ст. по сьогоднішній день.

Дуже багато аналітики присвячено безпосередньо особистості Маргарет Тетчер. Серед них праця Ч. Мура [7]. Це ґрунтовна робота, що дуже майстерно написана. Дослідження присвячено трансформаційному керівництву сильної жінки.

Також тут повно чудових інтерв'ю та щоденникових записів про те, що про неї думали «колеги» з кабінету, про те, що вона думає про них, чому вона ухвалювала те чи інше рішення.

Але всі ці дослідження, розглядаючи заходи, напрями, саму особистість Маргарет Тетчер, не розглядають зміни, що відбулися із самою людиною та з її соціальними пріоритетами внаслідок політики тетчеризму.

Мета статті – дослідити заходи реформування суспільства Великої Британії за часи прем'єрства Маргарет Тетчер із метою аналізу їхньої ефективності та дослідження впливу цих змін на формування нових соціальних орієнтирів для людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сталий розвиток держави, стабільність громадянського суспільства безпосередньо залежать від правильного вибору стратегії соціальної та економічної політики. Мета більшості стратегій соціального захисту й економічного розвитку полягає у збалансуванні економіки, підтримці стабільності доходів населення, чіткості в підходах до вирішення всіх завдань економічного добробуту та питань соціального захисту, розвитку та піклування. Більшість європейських країн, через формування їхніх економічних концепцій, мають розвинені системи соціального захисту. Досвід Великої Британії показує шляхи реформування економіки та соціальної політики, створення ефективної системи соціального захисту населення, що охоплює всіх громадян, стимулює ділову активність, зростання добробуту, зміцнює і розширює базу трудових ресурсів, сприяє економічному зростанню, стабільності політичної та соціальної ситуації у країні.

Становище, у якому перебувала Велика Британія в 70-х рр. ХХ ст., було досить складним. Найбільш гострими проблемами, які не змогли вирішити попередні уряди як лейбористів, так і консерваторів, були проблема інфляції та проблема безробіття. За даними офіційного звіту, запропонованого на засіданні парламенту 12 червня 1979 р., було оприлюднено інформацію щодо реального стану речей у державі. Британія здала свої позиції лідера Європи, у промові М. Тетчер це прозвучало досить чітко: рівень виробництва товарів знизився на 4% у 1978 р. порівняно з 1974 р. Загальним висновком цього звіту стало те, що економіка Британії була у критичному стані через втручання держави [8]. Тому потрібне було термінове вжиття нових заходів і запровадження нової політики, яку було запропоновано здійснювати, базуючись на чотирьох принципах, як-от: матеріальне стимулювання індивіда – змога заробляти більше, поширення свободи вибору індивідуума – зменшуючи роль держави в його житті; скорочення фінансування державою у промисловості та торгівлі, гарантування всіх цих умов для розвитку індивідуума з боку держави.

Практичне втілення ідей неоконсерватизму у Великій Британії дістало назву «тетчеризм», за прізвищем прем'єр-міністра М. Тетчер (1979–1990 рр.). Сучасне трактування цього терміна тотожне із жорсткою, безкомпромісною політикою. З її приходом до влади було розпочато зміни в соціально-економічному житті країни. А це потребувало ретельної тривалої теоретичної підготовки та планування.

Уперше деякі програмні положення, які проголошували проведення більш твердої політики щодо профспілок і державного регулювання економіки, були записані в передвиборчому маніфесті Консервативної партії 1968 р. та проголошенні на конференції Консервативної партії цього року від імені Консервативного політичного центру. На цій конференції М. Тетчер

виступила з доповіддю «Що відбувається з політикою?» [9]. Сама М. Тетчер називає даний виступ ключовим документом у розвитку неоконсерватизму. Цей виступ продемонстрував наявність у суспільстві сили, здатної здійснювати зміни, сили, здатної проаналізувати причини кризового становища країни, а також спроможної покращати життя суспільства. Промова М. Тетчер стало наочною демонстрацією потреби суспільства у змінах і готовності до їх здійснення. Вона наголошувала на терміновості і необхідності змін у всіх сферах життя країни, насамперед необхідності змінити самого індивідуума. М. Тетчер підкреслювала, що складність ситуації полягає в тому, що ціле покоління виросло в державі добробуту, змінити психологію цих людей дуже важко. Саме змінити психології людини, її соціальні орієнтири і поведінку, надати людині активності в підприємництві, збільшити її «спрагу» до приватної власності було метою для М. Тетчер.

Формування теоретичної основи для проведення реформ у соціально-економічній сфері було обгрунтовано в таких документах: «Моє бачення партії торі» [10] – стаття, у якій Маргарет Тетчер говорила про зацікавленість у політиці нового консерватизму всіх верств населення Великої Британії; «Правильний підхід» (1976 р.) [11] та «Правильний підхід до економіки» (1977 р.) [12]. Маргарет Тетчер, партія консерваторів ці документи присвятили порушенню проблемних питань, рішення яких мало зробити життя британців комфортним. В економіці пропонувалися відсутність контролю за грошовою масою, скорочення витрат з утримання держави, зменшення податків. У соціальній сфері традиційно приділялася увага освіті, питанням інфляції, проблемі безробіття, але головним у цих документах було те, що підкреслювалася необхідність змін у соціальній поведінці індивіда – документ проголошував відновлення надії в суспільстві на краще життя, надання більшої свободи індивіду, пробудження ділової енергії й активності, розширення та заохочення різних ініціатив.

У 1979 р. увазі виборців було представлено Консервативний маніфест, у якому Маргарет Тетчер виклала шлях, яким необхідно пройти суспільству від утиску державою індивідуума до його свободи, до виходу Британії із кризового становища [13]. У цьому документі проголошувалися загальні цінності, де головними були – свобода людини, обмеженість втручання держави в економічне життя суспільства загалом і людини зокрема, а також проголошено пріоритетні напрями роботи уряду, серед яких діяльність зі зниження інфляції, вирішення проблем працевлаштування британців, відродження ініціативи серед населення, заохочення людей до комерційної діяльності та надання соціальної державної допомоги тільки тим, хто дійсно нужденний, поширення кола домовласників, зростання рівня стандартів освіти. У маніфесті було викладено заходи реалізації цих завдань, які було сформульовано окремими блоками.

Перший блок – забезпечення балансу в суспільстві через контролювання інфляції, грошей і профспілок. Другий – підвищення рівня добробуту британців через оновлену податкову політику, розвиток усіх проявів індивідуалізму та реформи в економіці, а також реформування законодавства у сфері домогосподарства. Третій блок заходів – боротьба за верховенство закону, боротьба із криміналом. Четвертий – відродження родинних цінностей і реформування соціального сектора: освіта, медицина, пенсійне забезпечення. П'ятий блок було

присвячено міжнародному становищу країни, а також підвищенню рівня консолідації нації та зростанню патріотичних настроїв.

Вигравши вибори 1979 р. і очоливши управління державою в 1979–1983 рр., уряд М. Тетчер зробив дуже багато вдалих кроків у бік покращення ситуації у країні. Це було зазначено у звіті консерваторів «Передвиборча програма 1983» [14]. Цей документ став не тільки звітом уряду, а ще і передвиборчою програмою з ретельним аналізом ситуації в усіх сферах життя суспільства. Діяльність першого уряду М. Тетчер не вирішила всіх проблем Великої Британії, а деякі погіршила: кількість людей у пошуку роботи з 1979 р. по 1982 р. майже подвоїлася – із 317 тис. до 619 тис., а тих, хто шукав додаткових надходжень, – потроїлася (із 352 тис. до 1 100 тисяч) [15, с. 214].

Важливим пунктом діяльності уряду М. Тетчер була обіцянка посилити боротьбу за порядок у країні, знизити рівень криміналу. За перші роки в межах виконання цього пункту було збільшено кількість поліцейських на 11 850 осіб, підвищено їхню зарплатню на 80% [16, с. 40].

Ще один успішний напрям – це програма роздержавлення житла. У 1979 р. уряд провів через парламент закон, згідно з яким кожен з англіців міг на пільгових умовах (розстрочка оплати вартості будинку, невисоке оцінювання, для молодих сімей пропонувалися позички на вигідних умовах) отримати у приватну власність те житло, у якому він проживає. Розпродаж житла почався саме в 1979 р.

Наступний позитивний момент – це зниження рівня інфляції, що в 1979 р. дорівнювала 21,3%, а в 1983 р. впала до 3,9% [14].

Вигравши вибори 1983 р., уряд М. Тетчер продовжив реалізовувати політику роздержавлення. Ще в перший термін свого перебування прем'єром Маргарет Тетчер почала демонтаж державного регулювання та процеси приватизації націоналізованих компаній і галузей. Найбільш великими серед них були «Брітішейрспейс» (авіаційна) та «Брітішпетроліум» (нафтова). Приватизація відбувалася поетапно. Усього в 1979–1983 рр. було продано державного майна на суму 1,7 млрд ф. ст. Після перемоги на виборах темпи приватизації зросли: у 1983–1984 рр. продано на 1,1 млрд ф. ст., 1984–1985 рр. – 2,1 млрд ф. ст., 1985–1986 рр. – 2,7 млрд ф. ст., 1986–1987 рр. – 4,4 млрд ф. ст. [17, с. 157]. До 1987 р. було приватизовано третину державного майна [18]. Відтепер державі належали водопостачальна, електроенергетична, залізнична галузь, а також вугільна, пасажирський транспорт Лондона.

Наступним кроком уряду М. Тетчер було надання суттєвих пільг англійському крупному капіталу, а також податкових в кредитних пільг дрібному підприємству. Для комерсантів-початківців були створені консультаційні служби, що не тільки допомагали відкрити власний бізнес, а і проводили консультування з метою швидкої адаптації до ринкових правил.

Досягнуті успіхи в реалізації неоконсервативного відродження країни спонукали М. Тетчер та її однодумців продовжити реалізацію своєї програми. До чергових виборів було підготовлено маніфест під назвою «Наступний крок уперед. Консервативний маніфест, 1987», у якому М. Тетчер писала: «За останні роки Британія змінилася, вона змінилася на краще. Ми надали їй нову силу <...> Ми зміцнили новий дух підприємництва <...> Консервативна мрія стає реальністю. Маніфест показує наступний рух уперед» [18]

Здобувши перемогу, неоконсерватори продовжили попередню політику: приватизацію націоналізованих галузей (аеропорти, системи водопостачання, річковий транспорт, електроенергетика), розпродаж муніципального житла, формування профспілкового законодавства, реформування вищої та середньої освіти (Закон 1988 р.), системи охорони здоров'я.

За роки перебування при владі урядів М. Тетчер було реформовано соціальну сферу держави добробуту в освіті, охороні здоров'я, домоволодінні і соціальному забезпеченні.

Політику в області освіти в 1979–1990 рр. можна умовно розділити на декілька періодів, пов'язаних з ухваленням законодавчих актів у системі освіти. Перший період тривав від виборів 1979 р. (ухвалення Закону 1979 р. щодо граматичних шкіл) до середини 1981 р. У цей період ухвалений Закон про освіту 1980 р., за яким уряд відновив принцип видачі субсидій на навчання у привілейованих приватних школах обдарованим учням, які навчаються в державних школах, а також була легалізована категорія граматичних шкіл так званого прямого субсидування – навчальних закладів із дуже високим рівнем освіти, була надана можливість батькам брати участь у житті шкіл за допомогою Шкільних рад. У 1981 р. ухвалено закон щодо набуття освіти дітьми з особливими потребами і розумово неповноцінними, за яким захищалися їхні права. Другий період – 1981–1983 рр., коли міністром освіти став К. Дездеф, інтелектуальний ментор М. Тетчер. Це був найбільш важкий період для консерваторів. Уряд зіткнувся з опором працівників освіти. З їхньою невдоволеністю неадекватною оплатою викладацької праці, а також необхідністю вводити систему «ваучерів» у шкільну освіту, за якої батькам видавався грошовий чек, і вони самі могли визначити школу для своєї дитини. Серед державних шкіл повинні були вижити сильні та найкращі, оскільки в них було б більше ваучерів, тобто і грошових коштів на розвиток. Таким чином у середньошкільну освіту вводився принцип конкуренції. Водночас пропагувався даний підхід і до всього фінансування освіти. Третій період – 1983 р., коли в партії консерваторів виникли розбіжності щодо політики у сфері освіти. Наступний період – це час вживання рішучих заходів для підвищення стандартів освіти. У 1984 р. вперше ухвалений закон щодо можливості фінансування у граматичних школах специфічних проєктів, наприклад, боротьби з наркотиками, навчання мікротехнологіям [19]. Потім у 1986 р. ухвалений закон про освіту, що передбачав не тільки підвищення стандартів освіти, але також підвищення вимог до рівня викладання, уведена диференційована оцінка знань учнів, посилена профорієнтація. Закони 1980 і 1986 рр. не вирішили всіх проблем в освіті, тому після виборів 1987 р. консерватори через парламент проводять новий закон про освіту (1988 р.). Цей закон ґрунтовніше підходив до навчання обдарованих дітей. Він встановлював жорсткіші бар'єри між напрямками профосвіти, підсилював диференціацію навчання, піднімав стандарти навчання. Саме з метою підвищення стандартів освіти уряд М. Тетчер поставив за мету комп'ютеризацію всієї системи освіти. Передбачалося зробити практичні комп'ютерні навички другою письменністю. До середини 80-х рр. 40 тис. учителів пройшли перепідготовку [20, с. 52]. Заслуга М. Тетчер у тому, що Британія стала першою країною, у якій комп'ютер прийшов у школу.

Ще однією соціально значущою для консерваторів сферою реформування стала охорона здоров'я. Тут передбачалося повернутися до принципу 70-х рр., тобто до принципу

поєднання приватного і державного секторів у національній службі охорони здоров'я. Уряди неоконсерваторів зробили практикою передачу у приватні руки допоміжних структур і сервісного обслуговування лікарень на основі конкуренції. У 1983 р. сума цих послуг зі всього відомства Національної охорони здоров'я становила 1 млрд ф. ст. [20, с. 54], що було досить привабливим для підприємців. Урядом неоконсерваторів також заохочувався розвиток приватних лікарень, аптек, фірм із медичного страхування. І вже в 1986 р. 9% населення, або 5 млн осіб, користувалися послугами приватного сектора (для порівняння – у 1979 р. ця цифра становила 5% населення, або 2 млн осіб [20, с. 56]). У звіті другого уряду торі, опублікованому в 1987 р., зазначалося, що витрати на Національну службу охорони здоров'я склали в 1979 р. 7,750 млн ф. ст., а в 1987 р. – 18,900 млн ф. ст. Цього ж року консерваторами була розроблена докладна програма комерціалізації та розвитку галузі, витрати на яку стають найбільшими серед соціальних витрат, – через три роки планувалося витратити 20 млрд ф. ст. [19]. Ця програма передбачала розвиток як державного, так і приватного секторів, максимально враховувала інтереси різних верств населення.

Наступним важливим напрямом у соціально-економічній діяльності уряду М. Тетчер стала житлова політика, у якій пропонувалося застосувати принципи широкої приватизації та створення вигідних умов для всіх охочих. Тут неоконсерватори реалізували один із головних принципів своєї ідеології – відродження сімейних цінностей. Для цього необхідно було розвинути в людях відчуття домашнього вогнища, а це означало і розвиток відчуття власності. Ще одним плюсом у вирішенні цієї проблеми стало скорочення витрат держави на утримання муніципального житла. З кінця 70-х рр. Британія міцно стала на шлях надання окремого власного житла кожній сім'ї на вигідних умовах за доступною ціною. У 1980 р. був ухвалений закон про житло, що гарантував володіння даним житлом після трирічного мешкання в ньому. Знижка на покупку житла для таких власників становила 33%. За 4 роки було продано 10% державного фонду житла. У 1984, 1986 рр. були ухвалені закони про купівлю житла, які ще більше спрощували умови і процедуру купівлі. Наступний закон 1988 р. дотримувався принципу «більше квартир кращої якості» [20, с. 73]. Підсумком здійснюваної житлової політики стало зростання кількості власників житла; якщо в 1979 р. їх було 55% населення Британії, то в 1989 р. – 66%. Було продано муніципального житла приблизно 42 тис. будинків і квартир у 1979 р., у 1988 р. їх було продано вже 176,5 тис. Великими темпами йшло будівництво житлових будинків у приватному секторі: у 1979 р. – 140 тис., а вже у 1988 р. – 216 тис. [20, с. 77]. Можна сказати, що неоконсерватори за допомогою серії законодавчих актів в області житлової політики створили умови для розвитку приватного домоволодіння, виконавши обіцянки, задекларовані в усіх передвиборчих документах.

Реформування потребувала також сфера соціального забезпечення, а саме пенсійні виплати, субсидії, допомога малозабезпеченим сім'ям, емігрантам, допомога по безробіттю. Окремі елементи цієї системи існували у країні вже в кінці XIX – на початку XX ст. – пенсійне забезпечення за віком, сиротам, на випадок хвороби. Решта пунктів соціальних програм була сформована вже в післявоєнний період. Тому реформування даної сфери державної діяльності вимагало особливо продуманих

дій. З 1979 р. по 1989 р. витрати на соціальні виплати збільшилися на 11,1 млрд ф. ст. [21]. Це пояснювалося головним чином збільшенням кількості претендентів на отримання даної допомоги з боку держави. Щоб не проводити скорочення виплат, уряд вирішує реформувати джерела фінансування пенсійного забезпечення шляхом позики у приватних осіб, а не роботи з банківськими структурами. Проте у виплатах соціальної допомоги були проведені скорочення з багатьох статей, що і було зафіксовано законом про соціальне забезпечення 1980 р. Цей закон скасовує додаткові виплати на дітей, скорочував виплати допомоги з безробіття. Уряд М. Тетчер передбачив допомогу найбільш незахищеній категорії населення – молоді віком від 16–17 років. Для таких громадян були передбачені програми професійного навчання, а також гарантовані виплати допомоги на підтримку прибутків. Нововведеннями М. Тетчер стали професійна виплата в разі хвороби, а також виплата допомоги тим, чий рівень доходів не перевищує 6 000 ф. ст. Для даної категорії громадян передбачалися безоплатні позики із соціального фонду, створеного для допомоги самотнім матерям, хворим людям місцевої общини. Закони, що ухвалені за часів прем'єрства М. Тетчер, найбільшу віддачу дали в 90-і рр. XX ст.

Висновки. Отже, для проведення реформування у країні було запропоновано таку програму дій: приватизація націоналізованих галузей, реформування податкової системи, системи фінансування й утримання освітянських та медичних закладів, боротьби з інфляцією та безробіттям, підтримка з боку уряду розроблення інноваційних новітніх технологій, перетворення країни на державу власників – підтримка дрібного та середнього бізнесу, програма пільгового кредитування житла, контроль над грошовою масою – монетаризм, надання суттєвих пільг англійському крупному капіталу. Зміни, що відбулися завдяки політиці тетчеризму, не просто змінили британську націю і надали поштовх до наступного зростання, а змінили майже кожного англійця, зробивши його активним, енергійним, незалежним індивідуалістом. Крім того, суттєвих змін зазнала система соціального захисту Великої Британії, що потребує ретельного вивчення і ґрунтовних наукових досліджень.

Література:

1. Needham D. UK Monetary Policy from Devaluation to Thatcher. 1967–82. Palgrave Macmillan UK. 2014. 253 p.
2. Seldon A., Collings D. Britain under Thatcher. Routledge, 1999. 160 p.
3. Beckett C. Thatcher. Haus Publishing, 2007. 168 p.
4. Alcock P. Social Policy in Britain. Palgrave MacMillan Ltd., 2003. 376 p.
5. Offer Jh. An Intellectual History of British Social Policy: Idealism Versus Non-idealism. Policy Press, 2006. 232 p.
6. Goldman L. Welfare and Social Policy in Britain Since 1870: Essays in Honour of Jose Harris. OUP Oxford, 2019. 256 p.
7. Moore Ch. Margaret Thatcher: The Authorized Biography. Volume Two : Everything She Wants. International Edition, 2015. 752 p.
8. 1979 Budget. Archive. Margaret Thatcher Foundation. 1979. Jun. 12. URL: <http://www.margarethatcher.org/docid=109497>.
9. Thatcher M. What's wrong with politics? Conservative Political Centre (CPC) Lecture. Archive. Margaret Thatcher Foundation. URL: <http://www.margarethatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=101632>.
10. Thatcher M. My Kind of Tory Party. Margaret Thatcher. Speeches, Interviews & Other Statements. Margaret Thatcher Foundation. 1975. Jan. 30. URL: <https://www.margarethatcher.org/document/102600>.

11. Thatcher M. The Right Approach. Margaret Thatcher. *Margaret Thatcher Foundation*. 1976. Oct 4. URL: <http://www.margarethatcher.org/archive/displaydocument.asp?docid=109439>.
12. Thatcher M. Speech at Kensington Town Hall. Britain Awake. *Margaret Thatcher Foundation*. 1976. Jan 19. URL: <https://www.margarethatcher.org/document/102939>.
13. Thatcher M. Conservative General Election Manifesto 1979. Margaret Thatcher. Archive. *Margaret Thatcher Foundation*. 1979. URL: <http://www.margarethatcher.org/archive/displaydocument.asp?docid=110858>.
14. Conservative Campaign Guide 1983. *Margaret Thatcher Foundation*. 1 Apr. 1983. URL: <https://c59574e9047e61130f13-3f71d0fe2b653c4f-00f32175760e96e7.ssl.cf1.rackcdn.com/CA0B1DF2EC494228B-B66A9C59F82BE46.pdf>.
15. Kavanagh D. Thatcherism and British politics. The end of consensus? Oxford : Oxford University Press, 1987. 346 p.
16. Попов В. Тэтчер: человек и политик. Москва : Прогресс, 1991. 438 с.
17. Перегудов С. Тэтчер и тэтчеризм. Москва : Наука, 1996. 301 с.
18. The next moves forward: the Conservative Manifesto. URL: <http://www.conservativemanifesto.com/1987/1987-conservative-manifesto.shtml>.
19. Conservative Campaign Guide. 1987. *Margaret Thatcher Foundation*. URL: <https://c59574e9047e61130f13-3f71d0fe2b653c4f-00f32175760e96e7.ssl.cf1.rackcdn.com/788AE7FC40A-548E387A5BBE652B387F7.pdf>.
20. Явнова И. Проблемы социального реформирования в политике правительства М. Тэтчер (1979–1990 гг.). Уфа, 2002. 169 с.
21. Conservative Campaign Guide. 1989. *Margaret Thatcher Foundation*. 1989. May. URL: <https://c59574e9047e61130f13-3f71d0fe2b653c4f-00f32175760e96e7.ssl.cf1.rackcdn.com/C15BB30EBC314EB4AA87EAF10E3E305F.pdf>.

Panchenko Yu. The economic and social development in the Great Britain in 70–80's years of XX century

Summary. Our country has faced a number of political, economic and social problems in the XXI century. The changes inside and outside of country, the changes of foreign policy, the crisis of economic and in social life of society to product new rules of our life and new way to reform our social and economic policy. Therefore, we

need to study the experience of other successful countries. It becomes a priority for today Ukrainian situation. Our country needs to found the right steps for balancing our economy to stable economic situation to upgrade labor market in Ukraine and to direct our country to side of effective social protection for everybody here. And the United Kingdom is a great country with many years' experience of upgrading economic. Today United Kingdom of Great Britain is a country with the highest level of employment and it has high level for women employment beside United Kingdom has a positive trend in many areas of social indicators. Therefore, the study and analysis of its experience is a very important for Ukrainians. This article focuses on Great Britain economic reforms in 70–80 of the XX century, and it focus on the study of social modernization in such areas as employment, unemployment, education reform, health sector and pension systems of the British. In addition, this article focuses on the fact that changing the economy and the social life, Britain has changed and its citizens, providing them with a new social reference points and habits. For a deeper understanding of this problem was investigated by many analysts both modern and last century. This article light on the coverage of this issue, as the formation of theoretical bases for society reform. The documents were created the base for changes in the UK, was thoroughly studied and analyzed. It was impossible without a theoretical base that help to provide reforms into social and economic fields, as well as been writing in a program document of conservative party of Great Britain. Governments of Margaret Thatcher had proposed the following program of action: the privatization of nationalized industries, tax reform, education, the medical sector, the fight against inflation and unemployment, development of innovative technologies, the changes for small and medium businesses, lending to housing for every citizen of Britain, control of the money. These events don't change only the British nation, its push to rise all people and let to make changes for everybody in Great Britain, to upgrade their activity, energy and individualism. These changes found the modern approaches to social protection and economic policy.

Key words: Great Britain, employment, social politics, Margaret Thatcher, tax reform, education.

*Семергей Н. В.,**кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і суспільних наук
Української медичної стоматологічної академії*

ВІДОБРАЖЕННЯ В НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Статтю присвячено аналізу стану висвітлення в новітній українській історіографії передумов піднесення українського національно-культурного відродження у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття. На основі цілісного та компаративного підходу до аналізу історії України з'ясовано, що серед передумов історики називають політичні, економічні, соціальні та культурні зміни, які переживали Російська й Австро-Угорська імперії в середині ХІХ століття. Доведено, що, підкреслюючи загальноукраїнський масштаб національного відродження, дослідники все ж розглядають його передумови в територіальному (Наддніпрянина та західноукраїнські землі) вимірі. Історики наголошують, що стартові позиції національного руху на Наддніпрянщині були значно сильнішими, ніж у Галичині. До його передумов у підросійській Україні дослідники відносять вагомий здобутки в розвитку української мови, культури та літератури, розвиненість суспільно-громадянської думки, яка забезпечила ідейну підготовленість нового етапу національного руху, сукупність соціально-економічних і адміністративно-політичних перетворень, які Російська імперія пережила за підсумками доби «Великих реформ». Натомість серед передумов активізації національного відродження в Галичині історики називають революцію 1848 року, скасування панщини й ухвалення Конституції, інтегрованість регіону в європейські суспільні трансформації, винятковий авторитет і духовно-культурну роль греко-католицького духовенства, інтенсивність та радикальність соціально-економічних змін, активізацію національних рухів угорців, чехів та поляків тощо. Доведено, що, на думку дослідників, ключовою передумовою піднесення національного життя українців була попередня культурна традиція, яка виявилась у першій фазі українського національного відродження. Історики, простежуючи передумови національно-культурного відродження, звертають увагу на поетапність і наступність процесу: слов'янофіли підготували Кирило-Мефодіївське братство, його симпатки, після арештів організаторів, дали поштовх Старій і Молодій громадам, а остання стала ядром Братства тарасівців, члени якого заснували Революційну українську партію з її самостійницькою програмою. У Галичині «Руська трійця» започаткувала подібний процес, який продовжився в діяльності осередків «Просвіти» та «Наукового товариства імені Шевченка», розвиткові українського руху в ініціативах народовців, радикалів і «Буковинської трійці», відзначеннях ювілейних дат українських письменників та, нарешті, формуванні української партійно-політичної системи у Східній Галичині (Русько-українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія й інші).

Виявлено, що панівною в історіографії є думка про те, що духовно-культурний потенціал першого етапу національного відродження (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ століття) став соціокультурною основою для його динамічної еволюції, набуття ним нових інституційно-організаційних форм та подальшої політизації.

Ключові слова: українське національно-культурне відродження, історичні передумови, новітня українська історіографія, соціально-економічні зміни, політизація суспільного життя, Наддніпрянина, західноукраїнські землі, націєтворчі процеси.

Постановка проблеми. Початок третього тисячоліття позначився піднесенням українського національно-етнічного, суспільно-політичного, громадянського та духовно-культурного життя, яке із здобуттям Україною державної незалежності набуло нових імпульсів та започаткувало потрійну трансформацію українського суспільства. На думку істориків (Я. Ісаєвич [1], Г. Касьянов [2], В. Сарбей [3]), сучасний етап національного руху є свідченням безперервності, поетапності та наступності національно-культурного відродження, яке українські землі переживають із кінця ХVІІІ ст. Широкий масштаб і національний характер українського відродження відіграли виняткову державотворчу роль, адже його зміст забезпечив формування та «соціалізацію» національної ідеї, «масовізацію» національної свідомості, отже, розвиток націєтворчих процесів [2]. З-поміж передумов сучасного етапу національного відродження Я. Ісаєвич називав здобутки Української Народної Республіки, суспільну роботу діячів Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР), які намагалися розширювати її політичну автономію та базу для розвитку культури, форми культурницької діяльності, що були можливі за умов тоталітаризму, внесок учасників визвольного Руху часів Другої світової війни, героїську боротьбу «дисидентів» тощо [1, с. 142]. Науково й історично правильне визначення передумов і чинників національного відродження дає змогу не лише розуміти його сучасний зміст і характер, але й прогнозувати напрями та динаміку розвитку. Саме тому розгляд стану дослідженості в новітньому історичному пізнанні передумов піднесення українського національного відродження у другій половині ХІХ ст., на наш погляд, виправданий науково-евристичними та практичними перспективами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У новітній історичній науці аналізові ХІХ ст. присвячено значний масив наукових праць. Історики вивчали суспільно-політичний контекст, розглядали сутність, окреслювали цивілізаційний вимір

українського національно-культурного відродження, яке становило основний зміст вітчизняного історичного процесу імперської доби. У студіях з історії українського XIX ст. було представлено й окремі історіографічні аспекти. З-поміж великої кількості наукових досліджень найбільший внесок у вивчення нового етапу українського національного відродження у другій половині XIX ст. зробили такі історики, як: В. Венгерська [4], В. Верига [5], І. Гирич [6], Я. Грицак [7], С. Скульчик [8], Л. Зашкільняк [9], Я. Калакура [10], Г. Касьянов [2], З. Когут [11], М. Кугутяк [12], В. Масненко [13], М. Мудрий [14], А. Павко [15], С. Плохій [16], Ю. Присяжнюк [17], О. Реєнт [18–19], О. Рубльов [19], В. Сарбей [3], О. Сухий [20], Д. Чорний [21], Н. Шип [22], Р. Шпорлюк [23], В. Яремчук [24] та інші. Вагомий історіографічний наратив представлено в рецензіях на монографії зазначених істориків, які дозволяють ґрунтовніше та ширше розглянути запропоновані дослідниками історичні висновки [25–28]. Водночас цілісної історіографічної синтези, завданням якої був аналіз новітніх історичних досліджень про передумови піднесення національного руху у другій половині XIX ст., нам не відомо, що підтверджує гносеологічну актуальність цієї статті.

Мета статті – концептуалізувати новітній історіографічний дискурс про передумови нової хвилі українського національно-культурного відродження у другій половині XIX ст., простежити відображення в наукових працях істориків таких його ознак, як поетапність і наступність, розглянути регіональні особливості, характер і динаміку розвитку українського національного руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. У новітній історіографії важно знайти заперечення думці про те, що українське національно-культурне відродження XIX – першої третини XX ст. не було історичною випадковістю. Дослідники, аналізуючи його зміст, динаміку та регіональні особливості, стверджують, що український вимір піднесення національного руху та розвитку націєтворчих процесів органічно вписується в європейські національно-визвольні процеси модерної доби, т. зв. «емансипацію» бездержавних народів, які втратили або ж взагалі не мали власних політичних еліт, їхня соціальна структура обмежувалася селянством, а культура – народною культурою. Незалежно від того, прихильником пріоритету якої концепції українського «довгого століття» є дослідник (національне відродження чи творення нації), перед ним неминуче постають питання про передумови, суспільно-політичний та соціокультурний контекст розвитку національного руху, об'єктивні результати якого стали основою новітньої української державності. У зв'язку з тим, що історики, підкреслюючи загальноукраїнський масштаб національного відродження [18], усе ж розглядають його в територіальному (Наддніпрянина та західноукраїнські землі) вимірі, то й історіографія передумов нового етапу українського національного руху у другій половині XIX ст. може бути систематизованою відповідно.

Осмилюючи чинники піднесення українського руху у другій половині XIX ст, низка істориків зазначають, що цей період у контексті його загальної еволюції умовно був другою стадією. Історіографії відомо приблизно десяток підходів до аналізу хронології українського національного відродження, зокрема концепції вітчизняних дослідників (Я. Грицак, І. Колесник, О. Прицак, В. Сарбей) та підходи істориків еміграційної школи (М. Грох, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, Р. Шпорлюк).

Водночас більшість із цих підходів так чи інакше синхронізуються із загальноновизнаною в західній історіографії класифікацією стадій національного руху: перша – наукова, коли інтелігенція починала пошуки контурів національної свідомості; друга – культурницька, або період патріотичного відродження, коли історія стає засобом творення культурного простору; третя – політична, коли культурна окремішність шукає свого політичного виразу [29, с. 159; 23, с. 11]. Відповідно до такого розуміння динаміки національного відродження, період другої половини XIX ст. був підготовлений попереднім культурницьким піднесенням, а його основний зміст визначався політизацією суспільного життя й інституційно-організаційного оформлення національного руху.

Дотримуючись пріоритетів цілісного та компаративістського підходу до історії України, ми схилиємося до думки про доцільність розглянути історіографію національно-культурного відродження з акцентом на особливості цього процесу на Наддніпрянщині та західноукраїнських землях, зважаючи на те, що ці регіони перебували у складі різних імперій, що були на різних етапах модернізації суспільства. Такий підхід все ще залишається панівним в українській історіографії, хоча маємо низку досліджень порівняльного характеру (В. Венгерська, А. Галушка, Я. Дашкевич, О. Донік, О. Реєнт, О. Сухий та інші).

Розглядаючи передумови й особливості українського національного руху в Наддніпрянській Україні, його нового піднесення у другій половині XIX ст., історики наголошують, що його стартові позиції були значно сильнішими, ніж у Галичині. До передумов другої фази національного відродження дослідники відносять вагомі здобутки в розвитку української мови, культури, літератури; розвиненість суспільно-громадянської думки, яка забезпечила ідейну підготовленість нового етапу національного руху; сукупність соціально-економічних і адміністративно-політичних перетворень, які Російська імперія пережила за підсумками доби «Великих реформ» [4; 18].

Однією із ключових передумов піднесення національного руху на Наддніпрянщині у другій половині XIX ст. В. Сарбей, О. Реєнт та інші називають його певні успіхи на попередньому етапі, який розпочався наприкінці XVIII ст. як культурницький. Відомо, що основним змістом тогочасного культурного піднесення було збирання українського фольклору та розвиток народної культури, зацікавлення українською мовою, літературою та історією рідного краю. Значно посилила перший етап національного відродження літературна творчість зачинателя нової української мови І. Котляревського, а спадщина Т. Шевченка «<...> справила величезний вплив на розвиток національного руху завдяки поєднанню національного та соціального елементів» [30, с. 105]. Зміст першого етапу національного відродження був представлений появою «Історії Русів» та виданням «Енеїди», літературною творчістю та видавничою діяльністю О. Бодяньського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, І. Срезневського й інших, підготовкою та виданням історичних синтез тощо. Знаковою постаттю в цьому процесі всі дослідники називають Тараса Шевченка, з огляду на його особливу роль у розгортанні нового етапу українського національного руху.

Усталеною в історіографії є думка, що із творчістю Т. Шевченка у структурі українського руху викристалізується ідея національного та соціального визволення, його здатність до критично-сатиричного сприйняття дійсності. Філософія цього

мислителя збагатили український інтелектуальний простір парадигмою україноцентризму, обґрунтуванням ідеї самобутності українського історичного процесу, його безперервності та наступності. Вона актуалізувала у свідомості та ментальній сутності українців любов до рідного краю, красу українського села як носія традиційної хліборобської культури та менталітету, героїку козацького лицарства нації. Навіть більше, сучасні дослідники підкреслюють, що національні ідеї Т. Шевченка стали проривом до системного сприйняття світу, насамперед українського, без імперської ідеї «руського міра» [31, с. 318–319].

У сукупності передумов розвитку національного руху на Наддніпрянщині важливе місце дослідники відводять підготовці його ідейної основи, ключову роль у чому історики відводять діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Цінність його ініціатив полягала в тому, що кирило-мефодіївці виступали за послідовність соціальних і національних перетворень [32, с. 7]. Крім того, у їхній суспільно-політичній програмі вагомим місцем належало гуманістичним ідеям. Історики підкреслюють, що кирило-мефодіївці як справжні послідовники християнських гуманістичних ідей піднесли до рівня програмних положень принцип побудови управління, законодавства та права власності на засадах християнського вчення. Члени товариства турбувалися про те, щоб домогтися ліквідації розбіжностей між слов'янськими племенами, особливо в конфесійних питаннях [33, с. 73].

Цікавим уважаємо й виокремлення дослідниками складників кирило-мефодіївської ідеології, яка обумовила формування ідейних засад національного відродження у другій половині XIX ст. До них відносять: національний (слов'янська й українська ідеї, панславізм, слов'янофільство й українофільство); державно-політичний і міжнародний (повалення іноземного панування, проголошення незалежності слов'янських країн і створення республіканської федерації, месіанська роль України у слов'янському світі); соціальний (скасування кріпацтва і станів, забезпечення рівності громадян перед законом); економічний (ліквідація поміщицького землеволодіння і наділення селян землею за принципом справедливості, вільне промислове виробництво і торгівля, здійснення природного права людей на задоволення життєвих потреб); культурницький (загальна безоплатна освіта для простого народу, розвиток національної культури, запровадження української мови в усіх сферах життя); релігійний (зміцнення авторитету християнської церкви, припинення релігійних незгод православних і католиків, віротерпимість і толерантність духовенства та віруючих, духовне і морально-етичне виховання людей за християнськими євангельськими догматами та заповідями) складники [34, с. 14].

Водночас в історіографії поширеною є дискусія про те, чи ідеї всеслов'янської єдності не послабили самостійницькі позиції національного руху? Відомо, що в українському середовищі Наддніпрянщини впродовж усього національного відродження поширювалися дві панівні концепції щодо майбутнього України: автономізм і самостійництво. Ідейні основи першого значно послаблювали національний характер українського руху, хоча, на думку деяких учених, можливо, були найбільш реалістичною стратегією розвитку українства в умовах імперського колоніалізму.

Важливою передумовою розвитку національного руху був його селянський сегмент з антикріпосницьким спрямуванням, що прискорив соціально-економічні зміни, передусім

скасування кріпацтва та початок промислового перевороту. Їхні наслідки помітно змінили соціальний склад населення, частково лібералізували суспільно-політичне життя та дали поштовх формуванню інтелігенції. Я. Грицак звертав увагу на кризовий аспект розвитку інтелігенції, яка не змогла знайти повноцінного застосування своїх інтелектуальних сил у громадському та державному житті. На його думку, інтелігенція була переконана в тому, що потрібно покласти край соціальній несправедливості, відсталості й іншим непривабливим рисам російського самодержавства, але їй бракувало соціальної сили для здійснення своїх ідеалів. Багато інтелігентів бачили вихід у створенні опозиційних – народницьких, ліберальних, марксистських рухів, спроможних трансформувати й модернізувати Російську імперію [7, с. 62].

Наявні праці з історії піднесення українського національного руху на західноукраїнських землях засвідчують дещо інші його передумови. Зміст, динаміка та характер нової фази українського національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. зумовлювалися відмінною від імперії Романових політичною та соціокультурною ситуацією в тогочасній Австро-Угорській імперії, її специфікою. Ключовою подією, яка визначила зміст суспільно-політичних і соціально-економічних передумов розвитку національного відродження, стала революція 1848 р., яка виявилася «...» підготовчим етапом національного руху та сприяла розгортанню динамічного політичного руху галицьких українців. Потужними рушійними силами тут були звільнення селян, організуюча роль греко-католицької церкви і, до певної міри, політика Відня, що використовувала «русинів» у боротьбі з польським домінуванням у Галичині» [30, с. 106].

Історики схиляються до думки, що важливою передумовою розвитку національного відродження галицьких українців у другій половині XIX ст. стало скасування панщини й ухвалення Конституції. Ці події позначилися на соціальній структурі західноукраїнського населення, у якому селянство становило більшу частину, отже, звільнення його від панщини було першим кроком для зростання соціальної активності. Водночас деякі дослідники скептично оцінювали впливовість реформ для розвитку національного відродження в регіоні. Так, С. Пахолків зазначав, що селянська реформа 1848 р. не змінила ситуації на селі, не заклала основ ані для загального економічного розвитку, ані для розвитку селянства. Громадянських прав, рівних з іншими прошарками населення, селяни не отримали. Вони й надалі залишалися в економічній залежності від великих землевласників [35, с. 110].

Якщо соціально-економічні ефекти революції 1848 р. викликають дискусії в середовищі істориків, то її суспільно-політична ресурсність однозначно оцінюється позитивно. Ідеться про те, що революцією було створено умови для політичної активності українців. Історики позитивно оцінюють виникнення національних організацій, очолюваних Головною Руською Радою, появу української преси («Зоря Галицька»), вибори до парламенту та діяльність у ньому українських депутатів, роботу делегатів-українців у пражському Слов'янському з'їзді, розроблення національно-політичної програми, у якій було проголошено єдність усіх українців і висунуто гасло поділу «коронного краю Галичини» із метою подолання переваги поляків у населеній переважно українцями Східній Галичині тощо [30, с. 106]. Можна погодитися з думкою П.-Р. Магочія

про те, що «<...> значення революційного 1848 р. для українців Австрійської імперії важко переоцінити. <...> українці в Австрійській Галичині й, меншою мірою, в угорському Закарпатті досягли значного прогресу в національному житті. У Галичині українці заснували політичні і культурні організації, газети та інші видання, а також мали власних представників у національному парламенті. Найбільша соціальна група – селянство – була звільнена з кріпацтва, а її представники почали брати участь у політичному житті» [36, с. 400].

З-поміж передумов національного піднесення в західноукраїнських землях історики також називають інтегрованість регіону в європейські суспільні трансформації, винятковий авторитет і духовно-культурну роль греко-католицького духовенства, інтенсивність та радикальність соціально-економічних змін, активізацію національних рухів угорців, чехів та поляків тощо. Аналізуючи передумови національного відродження в Галичині, С. Пахолків звертає увагу, зокрема, на посилення позицій греко-католицького кліру, який відіграв вирішальну роль у наданні культурницькому піднесенню суспільного та політичного забарвлення. Учений зауважував: «Греко-католицьке духовенство ідеально виконувало вимоги до провідників національного руху. З одного боку, воно не було асимільоване та зберегло свою етнічну самобутність, з іншого – залишалось єдиною елітою тогочасного українства Галичини. Його патріотизм мав конфесійне підґрунтя. Греко-католицьке віросповідання виявилось надійною та простою характерною ознакою в самоідентифікації галицьких українців» [35, с. 69].

Крім суспільно-політичних і соціально-економічних передумов активізації українського руху, виняткове значення мали соціокультурні чинники. Перший етап національного відродження в Галичині був представлений широкою духовно-релігійною та культурно-просвітницькою діяльністю товариства греко-католицьких священиків, суспільними ініціативами «Руської трійці», виданням першого літературного твору розмовною українською мовою в Галичині «Русалка Дністрова» тощо. Під час першої стадії національного відродження виняткова роль належала греко-католицьким священикам. В. Сарбей підкреслював, що саме в їхньому середовищі з'явилися перші пробудники національно-культурного відродження у Східній Галичині та на Закарпатті, які стали суб'єктами національного піднесення у другій половині XIX ст. [3, с. 58].

Дослідники звертають увагу на те, що порівняно з Наддніпряниною перша фаза національного відродження в західноукраїнських землях розпочалася кількома десятками років пізніше. Водночас такі «свіжі» культурні основи дали необхідні імпульси для динамічного розвитку національного руху у другій половині XIX ст. У регіоні значно швидше, ніж у підросійській Україні, відбувалися процеси політизації національного руху. На думку П.-Р. Магочія, якщо до Першої світової війни в Наддніпрянській Україні національний рух пройшов лише збиральницьку стадію, то в Галичині було закладено необхідні основи національного життя – історична ідеологія, мова, література, культурні організації, освіта, релігія і політика, що дало змогу галицьким українцям пройти культурницьку та політичну стадії національного поступу [36, с. 369, 442].

Висновки. Загалом історики спільні в думці, що нова хвиля українського руху та національно-культурного у другій половині XIX – на початку XX ст. була закономірним результатом об'єктивного розвитку суспільно-історичного процесу

всіх українських земель, хоча й не однаковою мірою. До його передумов відносять політичні, економічні, соціальні та культурні зміни, які переживали імперії в середині XIX ст. Водночас дослідники однією із ключових передумов усе ж називають попередню культурну традицію, яка виявила себе в першій фазі українського національного відродження. Історики, простежуючи передумови національно-культурного відродження, звертають увагу на поетапність і наступність цього процесу: слов'янофіли підготували Кирило-Мефодіївське братство, його симпатки, після арештів організаторів, дали поштовх Старій і Молодій громадам, а остання стала ядром Братства тарасівців, члени якого заснували Революційну українську партію з її самостійницькою програмою. У Галичині «Руська трійця» започаткувала подібний процес, який продовжився в діяльності осередків «Просвіти» та «Наукового товариства імені Шевченка», розвиткові українського руху в ініціативах народовців, радикалів та «Буковинської трійці», відзначеннях ювілейних дат українських письменників та, нарешті, формуванні української партійно-політичної системи у Східній Галичині (Русько-українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія й інші). Духовно-культурний потенціал культурницького етапу національного відродження став соціокультурною основою для його динамічної еволюції, набуття ним нових інституційно-організаційних форм (культурно-освітні організації, наукові товариства, економічна кооперація) та подальшої політизації. Цікавою для перспективних досліджень, на наш погляд, є історіографія політизації та самоорганізації українського національного руху наприкінці XIX ст., яка була логічним і закономірним результатом його культурного піднесення.

Література:

1. Ісаєвич Я. Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. 1998. № 12 (452). С. 136–143.
2. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
3. Сарбей В. Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1996. 336 с.
4. Венгерська В. Українські проекти та процеси націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир : Вид-во ПП Євенок О.О., 2013. 456 с.
5. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.
6. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. : навчальний посібник. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
8. Скельчик С. Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : КІС, 2010. 272 с.
9. Зашкільняк Л. Галичина на ментальних мапах українців XIX – початку XX століття. *Україна – Європа – Світ* : міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини». 2012. Вип. 10. С. 94–105.
10. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ф. Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
11. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 352 с.
12. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.

13. Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. 439 с.
14. Час народів. Історія України XIX ст. : навчальний посібник / О. Аркуша та ін. ; за ред. М. Мудрого. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.
15. Павко А. Україна в імперську добу (Рец. на кн. : Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Віче*. 2003. № 7. С. 77–78.
16. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laugus, 2013. 440 с.
17. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. 638 с.
18. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
19. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с.
20. Сухий О. Галичина : між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. 2-е вид., доп. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 1999. 226 с.
21. Чорний Д. Історія Слобідської України : підручник. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 264 с.
22. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка, 1991. 172 с.
23. Шпорлюк Р. Формування модерних націй : Україна – Росія – Польща. Пер. з англ. Г. Касьянова та ін. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.
24. Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України : монографія. Київ : ІППЕНД, 2012. 503 с.
25. Гуржій О. Дослідження про Україну в складі імперій (Рец. на кн. : Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Воєнна історія*. 2002. № № 5–6. С. 13–136.
26. Кугутяк М., Монолатій І. Вагомий внесок в історіографію історії України нової доби. (Рец. на кн. : Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Історія Галичини*. 2003. № 9. С. 198–202.
27. Мельничук О. (Рец. на кн. : Венгерська В. Українські проекти та процеси націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир : Вид-во ПП Євенок О.О., 2013. 456 с.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»* : збірник наукових праць. Вінниця, 2013. Вип. 21. С. 296–298.
28. Ясь О. (Рец. на кн. : Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.). *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 209–213.
29. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
30. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 104–119.
31. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
32. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині : кінець XIX – початок XX ст. Київ : Смолоскип, 1996. 124 с.
33. Щербак Н. Європейський вплив на процеси українського відродження XIX ст. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 11. С. 70–73.
34. Панафідін І. Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 2. С. 9–17.
35. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 612 с.
36. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Пер. з англ. : Е. Гайдель та ін. ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

Semerhei N. Reflection of prerequisites of Ukrainian national movement of the second half of the XIXth – the first third of the XXth century in modern historiography

Summary. The article is devoted to the analysis of the study of prerequisites for the rise of Ukrainian national and cultural revival in the second half of the XIXth – the first third of the XXth century in the modern Ukrainian historiography. Based on a holistic and comparative approach to the analysis of Ukrainian history, it has been found that among these prerequisites historians single out political, economic, social and cultural changes that the Russian and Austro-Hungarian Empires experienced in the middle of the XIXth century. It has been proved that emphasizing the nationwide scale of national revival, the researchers are still considering its preconditions in the territorial (Naddnipyrianschina and Western Ukraine) dimension. Historians point out that the starting points of the national movement in Naddnipyrianschina were much stronger than in Halychyna. To these prerequisites in Russian Ukraine researchers include significant achievements in the development of the Ukrainian language, culture and literature, the development of socio-civic thought, which provided the ideological readiness of a new stage of the national movement, a set of socio-economic, administrative and political transformations that the Russian Empire underwent during the age of the Great Reforms. Instead, among the prerequisites for the revitalization of national revival in Halychyna, historians mention the revolution of 1848, the abolition of serfdom and the adoption of the Constitution, integration of the region in European social transformations, significant spiritual and cultural role of the Greek Catholic clergy, the intensity and social activism of Hungarians, Czechs and Poles, etc. It has been proved that according to the researchers the key prerequisite for raising the national life of the Ukrainians was the previous cultural tradition, which manifested itself in the first phase of Ukrainian national revival. Historians, tracing the prerequisites for national and cultural revival, draw attention to the stages and succession of the process: Slavophiles has prepared the ground for Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, its supporters, after arrest of the organizers, gave impetus to the Old and Young communities, and the latter became the nucleus of Tarasivtsi Brotherhood, which members founded the Revolutionary Ukrainian Party with its independent program. A similar process in Halychyna was initiated by the Russian Trinity, which continued in the activities of “Enlightenment” and “Shevchenko Scientific Society”, the development of the Ukrainian movement initiated by the Narodovtsi, Radicals and Bukovyna Trinity, the commemoration of the anniversary dates of Ukrainian writers and finally, the formation of Ukrainian political party system in Eastern Halychyna. It has been revealed that the dominant in historiography is the idea that spiritual and cultural potential of the first stage of national revival (the end of the XVIIIth – the first half of the XIXth century) became a socio-cultural basis for its dynamic evolution, formation of new institutional and organizational forms and further politicization.

Key words: Ukrainian national and cultural revival, historical prerequisites, modern Ukrainian historiography, socio-economic changes, politicization of social life, Naddnipyrianschina, Western Ukrainian lands, national processes.

*Ткачук А. П.,
кандидат історичних наук,
аташе з питань оборони
Посольства України в Республіці Австрія*

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Анотація. У науковій статті розглянуто стан висвітлення вітчизняними дослідниками проблеми ставлення українських політичних партій і рухів до процесу становлення та розбудови Збройних сил України як елемента гарантування національної безпеки України. Охарактеризовано низку наукових публікацій щодо військового будівництва в Україні, авторами яких є не лише фахові науковці, але й українські політики – безпосередні учасники розбудови української держави. Проведений історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що вплив політичних партій на процес становлення, будівництва та реформування Збройних сил України не був належно висвітлений у вітчизняній історичній науці. Українські дослідники фактично залишили поза увагою комплекс питань щодо ставлення політичних партій до створення Збройних сил України, їхньої структури, реформування армії та розроблення належної нормативно-правової бази для вітчизняного політикуму під час ухвалення управлінських рішень. Фактично поза увагою дослідників залишився вплив ідеології окремих партій на розбудову Збройних сил України. Натомість більшість із праць щодо будівництва української армії в новітній період мають суто інформаційно-фактологічну спрямованість, зазвичай стосуються окремих аспектів історії Збройних сил України. Також звернена увага на те, що задекларована тема розкрита недостатньо, а наявний науковий доробок не є методологічно об'єднаним: поза увагою науковців без практичного вирішення залишилися питання розроблення методів, концепцій, закономірностей історичного дослідження окресленої проблеми, класифікації та вивчення впливу окремих політичних сил на сферу військового будівництва загалом та Збройних сил України як її складник зокрема. Дефіцит системних досліджень місця Збройних сил України як чинника національної безпеки України в діяльності українських політичних партій і рухів несе в собі загрозу ухвалення непрофесійних рішень у сфері гарантування національної безпеки, нормативно-правових документів, соціально-економічних рішень і організаційних заходів, продиктованих суто кон'юнктурними міркуваннями окремих політичних сил. Зроблені висновки про те, що вплив політичних партій на процес становлення, будівництва та реформування Збройних сил України не був належно висвітлений у вітчизняній історичній науці, тому необхідне комплексне історичне узагальнення щодо цієї проблеми в майбутньому.

Ключові слова: історіографія, політичні партії, безпека, ЗСУ, військове будівництво.

Постановка проблеми. В умовах окупації Криму та військової агресії проти України з боку Російської Федерації питання формування боєздатних Збройних сил України

(далі – ЗСУ) посідає одне із провідних місць у політиці нашої держави. Це пов'язане з тим, що саме армія є одним із ключових чинників гарантування національної безпеки й оборони, цілісності державних кордонів та суверенітету. Наявність неврегульованого військового конфлікту на Донбасі на тлі складної соціально-економічної ситуації в державі спонукає вітчизняних політиків у своїй діяльності приділяти дедалі більше уваги комплексу безпекових питань. З огляду на це, можна без перебільшення стверджувати, що ефективність майбутніх військово-політичних рішень, а отже, і зростання рівня національної безпеки України, перебувають у прямій залежності від рівня ефективності парламентарів та їхнього розуміння процесів військового будівництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх років комплекс питань, що стосуються національної безпеки, привернув до себе увагу великої кількості фахівців із різних галузей наук. Особливе місце серед них належить спеціалістам з історії, політології та права, які у своїх дослідженнях розглядали проблему будівництва української армії та зміцнення національної безпеки України. Варто відзначити вагомий внесок В. Горбуліна, Г. Перепелиці, Б. Левика, О. Покотила, Є. Марчука, В. Лазоркіна, А. Папкіяна, А. Лопати, В. Гречанінова, О. Пулими й інших вітчизняних науковців. Проте, поряд із процесом становлення ЗСУ, їх будівництва та реформування в незалежній Україні, мало хто з дослідників звертав свою увагу на взаємозалежність між військовим будівництвом і перебігом політичного життя держави. Як наслідок, у сучасній українській історіографії немає цілісних праць, що стосуються проблеми розвитку ЗСУ у візії та діяльності політичних партій незалежної України.

Метою статті є аналіз та характеристика наявної в українській історіографії наукової літератури, яка прямо чи опосередковано висвітлює місце ЗСУ в діяльності українських політичних партій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїй більшості вітчизняні дослідники, розглядаючи процеси реформування армії та сектора національної безпеки й оборони України, не акцентували свою увагу на ролі в них окремих політичних сил. У кращому разі зазначалося, що рівень розвитку ЗСУ перебуває в залежності від політичної ситуації в державі та від політичного вектора, який реалізує влада країни на міжнародній арені. Водночас сама історія становлення та розбудови ЗСУ висвітлена в монографіях, статтях, публікаціях у засобах масової інформації. Авторами таких наукових студій були не тільки фахові історики, але й політичні діячі, що прямо чи опосередковано були пов'язані з розбудовою ЗСУ.

У низці наукових досліджень розглянуто процес становлення української армії саме в контексті державотворчих процесів, що мали місце в Україні на початку 1990-х рр. Можна погодитись з авторами праці «Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, портрети», які, окреслюючи передумови для створення ЗСУ, зазначали, що відновлення української незалежності розпочалося з утворення та розбудови армії [1]. Важливу роль у цьому процесі відіграв український політик, який від початку обрав тактику запобігання війнам і попередження військових конфліктів [2].

Однією з перших спроб розглянути процес будівництва ЗСУ можна вважати колективну працю «Історія українського війська, 1917–1995» [3], яка містить системний аналіз практичного втілення в життя ідеї про власну армію в суверенній незалежній Україні. Системно підійшов до висвітлення передумов створення ЗСУ в 1991–1995 рр. історик Б. Якимович [4], який виокремив формування ЗСУ в окрему складову частину націєтворчого піднесення населення України на початку 1990-х рр. Науковець приділив окрему увагу висвітленню зовнішньополітичного тиску, який відчував український політик під час будівництва ЗСУ. Натомість дослідник А. Папікян вказував на те, що станом на першу половину 1990-х рр. ЗСУ стали повноцінною складовою частиною інституту держави, а не озброєними військовими формуваннями [5]. Тут науковець звертав увагу передусім на наявність необхідного правового підґрунтя для створення ЗСУ, а також політичні обставини ухвалення першої Воєнної доктрини незалежної України. Водночас А. Папікян аргументовано засвідчив провідну роль українського політикуму у процесі формування національної армії України. Ще один український історик П. Скиба [6] акцентував увагу на негативному впливі різного роду чинників на процес закріплення ролі армії в системі гарантування національної безпеки. Зокрема, він вказував на наявність суперечностей у законодавстві щодо становлення та будівництва ЗСУ, які ігнорувалися владою, однак потребували врегулювання. На пряму залежність між радикальним військовим реформуванням і перебігом системної трансформації суспільства вказував В. Чорний [7]. У комплексних та ґрунтовних дослідженнях українського академіка В. Литвина крізь призму діяльності окремих політичних особистостей деталізовано відображене місце українських політичних сил у процесі ухвалення загальнодержавних рішень, зокрема й тих, що стосувалися питань державної безпеки [8]. Дослідник здійснив глибокий політичний аналіз і дав об'єктивну оцінку політичній історії України, розкривши водночас зміст внутрішньопартійних суперечок, що існували на початку незалежної України [9; 10].

У контексті українського державотворення розвиток ЗСУ розглядав один із співзасновників Співки офіцерів України В. Лазоркін, який розкрив широкому загалу низку невідомих подробиць історії створення українського війська. На основі власного досвіду дослідник описав небезпеку участі у військово-патріотичному русі в Українській Радянській Соціалістичній Республіці наприкінці 1980-х рр. [11]. В. Лазоркін стверджував, що ключову вагу у формуванні українського війська відіграли діячі створеного у Львові громадського Комітету за відродження Української Національної Армії, а також Співка офіцерів України [12]. Про діяльність Львівської обласної організації Співки офіцерів України на зламі 1990-х рр. писав військовий історик Д. Бучко [13]. Окремі дослідження про роль

Співки офіцерів України у процесі формування ЗСУ опублікували А. Русначенко [14], М. Василькевич [15], В. Мартиросян [16] та інші.

Однією з найбільш вдалих комплексних публікацій на тему військового будівництва в Україні стала робота київського дослідника Г. Темка, який у 1996 р. розглянув проблеми та перспективи будівництва ЗСУ в нових політичних умовах. Дослідник вказував на правильність тактики українського парламенту, що полягала у створенні механізму захисту нової державності передусім зі створення нормативно-правової бази для діяльності ЗСУ. Також науковець наполягав на необхідності законодавчого врегулювання процесів скорочення ЗСУ, їх технічного переоснащення, розвитку ракетно-космічного напрямку, налагодження широких міжнародних військово-політичних контактів, зокрема з Росією, поділу радянської військової спадщини. Г. Темко наголошував, що хоча армія не є суб'єктом політики та перебуває поза політичною боротьбою, однак для неї не можуть бути чужими певні риси та напрями партійної боротьби. Саме тому він наполягав на впровадженні національно-історичних традицій у систему військово-патріотичної освіти у ЗСУ [17].

Український військовий дослідник О. Покотило у своїй праці показав об'єктивні умови формування української армії, визначив внесок військових, наукових і науково-дослідних центрів у розроблення тематики створення ЗСУ. Науковець встановив повноту та достовірність висвітлення в історіографії законодавчих і нормативних актів, які забезпечили формування армії незалежної держави. О. Покотило також виокремив пріоритетні теми, які були найбільш опрацьовані в українській історіографії створення армії, визначив теми, які потребували подальшого дослідження та стосувалися формування і реформування структури українського війська [18]. Інформативні дані для розуміння ставлення українського суспільства до процесів державотворення і будівництва війська містяться в дослідженнях А. Зоткіна, В. Небоженка, Н. Паніної, Л. Шангіної, Ю. Якименка.

Вітчизняні дослідники ретельно відстежували зростання ролі політичних партій у процесах формування держави та її демократичного устрою, їхню боротьбу щодо перспектив майбутнього політичного розвитку держави. Вони також приділили значну увагу дослідженням впливу політичних партій на державотворчі процеси та розвиток окремих компонентів державності. Колосальний внесок у дослідження воєнної організації держави зробив український науковець та політик В. Горбулін, який став одним з авторів Концепції національної безпеки і оборони України, Державної програми будівництва і розвитку ЗСУ, а також інших важливих документів із будівництва та розвитку держави. В. Горбуліним були опубліковані численні наукові праці, що порушували проблеми зміцнення системи національної безпеки, розвитку ЗСУ, входження України до систем колективної безпеки. Наукові студії В. Горбуліна стосувалися питань національної безпеки [19], оборонної політики держави [20], взаємодії політичного істеблішменту у сфері посилення національної безпеки країни. Разом з іншими українськими фахівцями О. Литвиненком і О. Беловим В. Горбулін свого часу зауважив, що вітчизняні політичні еліти й істеблішмент Російської Федерації становитимуть собою небезпеку для України. Для вирішення цієї проблеми пропонувалося будівництво власної армії, яка б відповідала вимогам часу та могла дати гідну

відсіч на будь-які виклики [21]. Дослідник неодноразово критикував вітчизняну політичну еліту за ігнорування життєво важливих державницьких питань, зокрема у сфері військового будівництва.

Ще одним безпосереднім учасником процесу розроблення концепцій військової реформи в Україні є український політик А. Гриценко, який свого часу працював як у виконавчій, так і в законодавчій владі. Йому належать чимало аналітичних розвідок і ґрунтовних досліджень широкого спектра питань державного будівництва. В одній із праць А. Гриценко здійснив аналіз воєнних аспектів програмних документів політичних партій, що брали участь у парламентських виборах 2002 р. Науковцем було виокремлено та згруповано пріоритети та заплановані заходи у сфері воєнної безпеки, які мали намір реалізовувати певні політичні сили в разі потрапляння в парламент. Виходячи із зібраних даних, А. Гриценко зробив прогноз щодо можливих законодавчих ініціатив майбутнього парламенту у сфері розбудови військової організації держави та військового будівництва [22].

Стратегічний характер національних інтересів країни, особливості їх формування під час підготовки й ухвалення Концепції національної безпеки та Воєнної доктрини України показав у своїй праці Л. Артюшин [23], який звернув увагу на складні зовнішньополітичні обставини ухвалення згаданих документів. Комплексний аналіз сутності воєнної могутності України й особливості впливу на цей процес зовнішніх чинників здійснив також історик В. Смолянюк [24], який висловив переконання, що Україна була змушена адаптуватися до військово-силових реалій геополітики, що влада України на початку 1990-х рр. під час створення ЗСУ виходила з доцільності існування невеликої за чисельністю і структурою та сучасно озброєної армії [25]. Українські дослідники часто зіставляли наявну концепцію чи стратегію будівництва ЗСУ з реальним станом нормативно-правової бази системи національної безпеки. Такий підхід часто змушував їх до характеристики візії політичних партій та рухів щодо перспектив розвитку системи нацбезпеки та місця в ній Збройних сил. Серед таких праць варто відзначити наукові студії В. Мунтіяна [26], В. Бринцева [27], В. Бегми [28] та ін.

Деякі з українських дослідників уже робили спроби аналізу програмних документів українських політичних партій на предмет висвітлення концепції національної безпеки й оборони України. Зокрема, науковець Б. Левик провів критично-порівняльний аналіз партійних програм у 1992–2009 рр. щодо проблем національної безпеки й оборони України. За його словами, у досліджуваній період український політикум не мав єдиного стратегічного підходу щодо гарантування національної безпеки. Науковець вказував на можливість зменшення рівня загроз для нацбезпеки за умови консолідації політичної еліти, суспільства, стабілізації внутрішньополітичної ситуації, ефективної реалізації стратегічно узгодженого зовнішньополітичного курсу та консолідації нації [29]. Взаємозв'язок між соціальним розвитком держави та її національною безпекою і станом боєздатності армії простежували у своїх дослідженнях О. Панфілов [30], О. Корнієвський [31, 32], Г. Ситник [33], М. Требін [34], В. Богайчук [35], С. Пирожков. Дослідники погоджувались із тим, що саме політичні партії відображали основні запити суспільства щодо майбутнього розвитку силового блоку держави. Щоправда, більшість із

зазначених досліджень в основному мають інформаційно-фактологічний характер, отже, лише ілюструють окремі аспекти процесу військового будівництва, залишаючи поза увагою комплекс питань, що стосуються участі політичних партій у цьому процесі.

Серед наукових напрацювань цієї тематичної ніші значне зацікавлення викликають публікації, що стосуються діяльності ЗСУ поза межами України. Зокрема, дослідник І. Поліщук зумів дослідити та показати особливості загальноєвропейських процесів із підтримки миру, місце в них українських військових [36]. Схожою за тематикою є робота В. Венгера [37]. Нормативно-правову базу миротворчої діяльності ЗСУ аналізував А. Панюк [38]. Про необхідність формування європейської системи безпеки із залученням до цього процесу України писав у своїх статтях В. Радецький [39; 40]. На думку О. Луника, саме активна миротворча діяльність ЗСУ стала запорукою входження України до світової системи збереження миру. Щоправда, науковець залишив поза увагою соціально-економічні обставини підготовки миротворчих контингентів і участі в цих процесах центральних органів державної влади [41]. Ще один український історик О. Пулим розглядав участь ЗСУ в миротворчих операціях під егідою Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) як складову частину процесу інтеграції з НАТО, однак науковець фактично залишив поза своєю увагою чинники, які спонукали українську політичну еліту ініціювати участь наших військових в операціях поза межами України [42]. У своїх працях дослідник В. Гречанінов через аналіз передусім політичної ситуації у світі намагався показати місце України в системі міжнародних відносин, а також спрогнозувати перспективу розвитку [43; 44].

У контексті розбудови української армії Г. Перепелиця звертав увагу на місце України в архітектурі європейської безпеки [45], процеси ядерного роззброєння та реформування ЗСУ [46], їхні передумови та перспективи, перспективи співробітництва України та НАТО [47], миротворчу діяльність ЗСУ, проблеми функціонування військових формувань у відносинах України із сусідніми державами [48], досвід європейських країн щодо парламентського контролю над Збройними силами [49]. Інший український дослідник О. Бодрук переконував, що Україні варто активізувати свою діяльність у напрямі входження до європейської системи безпеки, розвивати відносини з НАТО, оскільки ООН не може ефективно реагувати на новітні загрози [50]. Він вбачав загрозу для національної безпеки в неспроможності ЗСУ належно виконувати свої функції через політизацію силових структур та політичну кризу, що могла розвиватись паралельно з тотальним зменшенням фінансування української армії. Окрім того, деякі науковці розглядали можливість створення недержавного забезпечення системи національної безпеки й оборони, порушували питання надійності державного контролю й управління системою національної безпеки, рівня єдності політичної еліти в окресленні національних інтересів, цілісності концепції національної безпеки в політичній думці, обґрунтовували ключові поняття і категорії. Серед вітчизняних науковців, які зробили найбільший внесок у дослідження процесу будівництва системи національної безпеки України та розбудови її ЗСУ, особливо вирізняється науковий доробок таких дослідників, як: О. Власюк [51], О. Затирайко, В. Абрамов, А. Курас [52], А. Кузьменко, В. Головка [53], Б. Парахонський, Г. Ситник, М. Требін [54], В. Антонов [55] та ін.

Висновки. Станом на тепер в українській історичній науці проблема впливу політичних партій на процес розбудови ЗСУ залишається недостатньо розкритою. З великою долею впевненості можна констатувати, що процес будівництва та розвитку ЗСУ у візії українських політичних партій нині ще не став предметом всебічного науково-практичного вивчення, адже наявні наукові праці є методологічно необ'єднаними, не мають цілісної наукової теорії, а самі дослідники зосереджують увагу здебільшого на окремих проблемах військового будівництва в Україні. Досі немає всебічного комплексного аналізу нормативно-правової бази сектора безпеки й оборони, яка стала основою для ухвалення управлінських рішень вищими органами державної влади, а також представленими у Верховній Раді України політичними силами під час розроблення й ухвалення законодавчих ініціатив щодо будівництва та реформування ЗСУ, їх матеріально-технічного забезпечення, соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей. Поза увагою вітчизняних науковців досі залишається тема впливу ідеології окремих політичних сил на процес військового будівництва в Україні. Здебільшого наявні наукові праці мають суто інформаційно-фактологічну спрямованість, зазвичай стосуються окремих подій у розвитку українського війська. Такий стан речей несе в собі загрозу впливу суто кон'юнктурних міркувань на державну політику в галузі безпеки. Практична відсутність концептуальних досліджень, автори яких простежують взаємозв'язок між розвитком політичних партій України та процесами становлення, будівництва і реформування ЗСУ, дає підстави стверджувати, що ця тема не була висвітлена у вітчизняній історичній науці, а вже наявний науковий доробок є явно недостатнім і потребує поповнення в майбутньому.

Література:

1. Військове будівництво в Україні у XX столітті : історичний нарис, портрети / за заг. ред. О. Кузьмука. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2001. 448 с.
2. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
3. Історія українського війська, 1917–1995 / В. Гриневич та ін. ; упоряд., передм. Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996. 837 с.
4. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. Львів : Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 1996. 360 с.
5. Пап'як А. Збройні сили України двадцятого століття. Львів : КП «Видавництво «Кобзар»», 1999. 308 с.
6. Скиба П. «Будівництво і розвиток» Збройних сил України, або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славути, 2013. 268 с.
7. Чорний В. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку : монографія ; Нац. акад. оборони України. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. 368 с.
8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
9. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 2000. 260 с.
10. Литвин В. Україна: політика, політики, власть: на фоні політичного портрета Л. Кравчука. Київ, 1997. 335 с.
11. Лазоркін В. Львів. 1989–1991 роки. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 121–183.
12. Лазоркін В. Деякі сторінки з історії творення Збройних сил України. *Кримська Світлиця*. 2016. № 7. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=16657>.
13. Бучко Д. Роль Спілки офіцерів України на етапі формування основ Збройних сил України: регіональні аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2011. Вип. 16. С. 3–11.
14. Русначенко А. На шляху до національної армії. Утворення Спілки офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 7–44.
15. Василькевич М., Боренько С. Спілка офіцерів України Львівської області – 15 років від часу заснування. *За вільну Україну*. 2006.
16. Мартирисян В. Спілка Офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 183–197.
17. Темко Г. Будівництво Збройних сил України: проблеми і перспективи. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 13–23.
18. Покотило О. Створення Збройних сил України: історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Київ, 2012. 20 с.
19. Горбулін В., Качинський А. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 270 с.
20. Оборонна політика України на початку XXI ст. / В. Горбулін та ін. Київ : Інтертехнологія, 2009. 103 с.
21. Горбулін В., Белов О., Литвиненко О. Національна безпека: порядок денний для України. Київ : Стило, 2009. 126 с.
22. Гриценко А. Проблеми воєнної політики у програмах політичних партій. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 1. С. 8–23.
23. Артюшин Л., Костенко Г. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави. Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. 175 с.
24. Смолянук В. Військова могутність України : теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х рр.). Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. 466 с.
25. Смолянук В. Військова реформа в Україні: Необхідність? Вимушеність? Приреченість? *Людина і політика*. 2000. № 5. С. 27–30.
26. Воєнна політика України: проблеми і пріоритети / В. Мунтян та ін. Київ : НІСД, 1996. 87 с.
27. Збройні сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / за ред. В. Бринцева. Київ : НАОУ, 2006. 378 с.
28. Основи державного управління процесами формування і реалізації оборонної політики України / В. Бегма та ін. Київ : Євроатлантикінформ, 2007. 168 с.
29. Левик Б. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992–2009 рр. (воєнно-історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2010. 17 с.
30. Панфілов О. Політичний фактор як складова воєнно-силових можливостей держави. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил*. Серія «Соціальна філософія, психологія». 2007. Вип. 3. С. 105–111.
31. Корнієвський О. Ефективність взаємовідносин держави і громадянського суспільства як чинник забезпечення національної безпеки. *Стратегічна панорама*. Київ : НІПМБ, 2009. № 1. С. 158–165.
32. Корнієвський О. Громадські об'єднання як суб'єкт політики національної безпеки: до постановки проблеми. *Стратегічні пріоритети*. Київ : НІСД, 2009. № 1. С. 43–50.
33. Ситник Г. Державне управління національною безпекою України. Київ : Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.
34. Требін М. Армія та суспільство : соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації. Харків : Вид-ий дім «Інжек», 2004. 404 с.
35. Богайчук В., Мулява В. Основні чинники військового будівництва в контексті національної безпеки України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : збірник наукових праць. 2007. Вип. 36. С. 571–576.
36. Поліщук І. Миротворча діяльність Збройних сил України: досвід, проблеми, перспективи. Київ, 1998. Вип. 2. С. 197–213.

37. Венгер В. Основні напрями міжнародного військового співробітництва Збройних сил України (минуле, сучасність і майбутнє). *Військо України*. 1999. С. 5–6.
38. Панюк А. Збройні сили України в системі міжнародних зв'язків. *Держава і армія* : вісник. Львів : Держ. ун-т «Львівська політехніка», 1999. № 377. С. 206–214.
39. Радецький В. Початок року: будівництво, навчання, миротворство. *Народна армія*. 1994. 25 лютого.
40. Радецький В. Вступ до Альянсу як вирішення складової національної безпеки України. *Військо України*. 2006. № 1. С. 10–12.
41. Луник О. Формування системи залучення Збройних сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.) : дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22. Київ, 2003. 238 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
42. Пулим О. Збройні сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі : дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22. Львів, 2001. 179 с.
43. Гречанинов В. Відсутність знань, що породжує міфи. *Атлантична панорама*. 2006. № 2. С. 23–25.
44. Гречанинов В. «Партнерство заради миру» як загальноєвропейська перспектива. *Урядовий кур'єр* 1995. 25 травня.
45. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ : НISД, 1998. 108 с.
46. Воєнна безпека України на межі тисячоліть : монографія / Г. Перепелиця та ін. Київ : Стилос, 2002. 384 с.
47. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / О. Дергачов та ін. ; ред. Г. Перепелиця. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2004. 407 с.
48. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Г. Перепелиця та ін. ; підгот. Г. Перепелиця ; НISД при Адміністрації Президента України ; Королівський ін-т міжнародних справ. Київ : Стилос, 2002. 313 с.
49. Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн : монографія / Г. Перепелиця (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Стилос, 2002. 552 с.
50. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія. Київ : НISД, 2001. 300 с.
51. Власюк О. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибрані наукові праці. Київ : НISД, 2016. 527 с.
52. Курас А. Національна безпека України: військово-політичні парадигми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 230–240.
53. Оборонно-промислова політика України: можливості застосування досвіду Вишеградських країн / В. Головкин та ін. Донецьк : ДФ НISД, 2008. 292 с.
54. Абрамов В., Ситник Г., Смолянчук В. Глобальна та національна безпека / за заг. ред. Г. Ситника. Київ : НАДУ при Президентіві України, 2016. 784 с.
55. Антонов В. Поняття та зміст національної безпеки. *Правова держава* : щорічник наукових праць. 2008. Вип. 19. С. 153–161.

Tkachuk A. Armed Forces of Ukraine in the activities of independent political parties: a historiography of the issue

Summary. The article deals with the state of highlighting by domestic researchers of the attitude of Ukrainian parties and movements to the formation and development of the Armed Forces of Ukraine as an element of ensuring national security of Ukraine. Several scientific publications on military construction in Ukraine have been characterized, not only by professional scientists but also by Ukrainian politicians – direct participants in the development of the Ukrainian state. The conducted historiographical review gives reasons to assert that the influence of political parties on the formation, construction, and reformation of the Armed Forces did not receive satisfactory coverage in national historical science. Ukrainian researchers actually left unattended complex of issues on the attitude of political parties to the creation of the Armed Forces, their structure, army reform, and the development of a proper regulatory framework for the domestic political decision-making process. In fact, the influence of the ideology of individual parties on the development of the Armed Forces remained completely out of the researchers' view. Instead, most of the works on building the Ukrainian army in the recent period are purely factual and generally refer to certain aspects of the history of the Armed Forces. Attention is also drawn to the fact that the research level of the mentioned topic is not disclosed enough and that the available scientific background is not methodologically integrated. The questions of methods developing, concepts, patterns of a historical study of the outlined problem, classification, and study of the influence of individual political forces on the sphere of military construction in general and the Armed Forces, as its component, in particular, remained practically without scientists' attention. The lack of systematic research on the place of the Armed Forces as a factor of national security of Ukraine in the activities of Ukrainian political parties and movements poses a threat to the approval of unprofessional decisions in the national security, the adoption of regulatory documents, the approval of socio-economic decisions and organizational measures ordered solely by selfish considerations of individual political forces. It is concluded that the influence of political parties on the process of formation, construction, and reformation of the Armed Forces has not been appropriately covered in national historical science, and therefore requires a comprehensive historical generalization of this problem in the future.

Key words: historiography, political parties, security, Armed Forces, military construction.

ФІЛОСОФІЯ

*Баранова Н. М.,**кандидат філософських наук,**доцент кафедри політології, права та філософії**Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ ЯК ЗАСІБ ТРАНСЛЯЦІЇ ЕСТЕТИЧНОГО У СВІТ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті автор здійснила теоретичне осмислення національно-культурної традиції як засобу входження естетичного в світ людини. Обґрунтувавши засадничі принципи сучасного дослідження проблеми і здійснивши всебічний аналіз, у статті систематизовано досвід вітчизняної та зарубіжної наукової думки, включаючи історичну традицію та сучасний стан естетичної реконструкції національно-культурної традиції. Теоретичний матеріал трансформувалася в дослідження особливостей естетичної інтерпретації національно-культурної традиції.

Мета дослідження полягає в філософсько-теоретичному аналізі національно-культурної традиції як транслятора естетичного в світ людини.

Методологічна основа дослідження побудована на міждисциплінарному інтегруванні філософських, естетичних, культурологічних, мистецтвознавчих, психологічних та історичних концепцій. Переосмислення класичної теоретичної філософсько-культурної моделі поєднано з використанням методології феноменолого-екзистенціалістської традиції, герменевтики, негативної діалектики. У роботі також використано й метод біографічного аналізу, який застосовано для дослідження проблеми кризь призму життя та творчості окремих історичних постатей.

На думку автора, національно-культурна традиція робить естетичне не тільки основою й сутнісним осередком людської культури, але й способом його внутрішньої організації, оскільки певним чином упорядковує духовний світ культури, визначає його «конфігурацію», граничні основи й перспективи, координати та орієнтири, опорні принципи та критерії, інтегрує його в єдине ціле. Тому доцільно говорити про естетичну організацію культури, розуміючи під цим структурованість, системність, інтенціональність її змісту та духовних актів.

Автор вважає, що естетичне являє собою цілісне й усвідомлене переживання співвідношення «людина – світ», духовно-чуттєве «прийняття» світу й людського буття в ньому. Таке осмислене переживання світу, на думку автора, здійснюється в тісній взаємозумовленості та взаємодії глибинного, буттєвого й рефлексивного пластів, оскільки естетичне як стрижневий компонент культури пронизує всю її структуру. Естетичне постає як живе й конкретне емоційно-ціннісне переживання взаємодії людини та світу, духовно-чуттєва причетність до нього в культурі.

Ключові слова: естетичне, естетичний досвід, естетичні почуття, національна культура, традиція.

Постановка проблеми. Подібно до того, як загальний культурницький процес має два спрямування – соціальне та етнонаціональне, – так і етно (національне) культурний процес набуває трьох аспектів: етизації, естетизації та сакралізації.

Потрібно підкреслити: це єдиний процес, у якому виокремити складники можливо лише теоретично.

Етизація, естетизація та сакралізація становлять внутрішній зміст етнонаціонального культурного процесу.

Складний «естетичний спектр» національної дійсності, який містить і основний естетичний тон, і різноманітність естетичних відтінків і переходів, зумовлює національну структуру естетичного ідеалу, конкретний, національний зміст загальних структурних елементів.

Формуючись у системі базових етнокультурних архетипів автохтонного населення регіонів від часів первинного культурного синкретизму, етностетичні категорії модифікуються під впливом реалій життя, історичної долі народу, розвитку всіх, зокрема й найвищих, елітарних форм духовної культури. Однак як синтезуючий елемент соціальної психології, органічно пов'язаний із базовими рівнями життєдіяльності етносів, їх культури, з усією системою ментальності, естетичне зберігає стабільність, необхідну для забезпечення самоідентичності національних культурних традицій.

Національно-культурна традиція є тією «інтрасуб'єктивною реальністю, що зумовлює органічність розвитку етностетичних уявлень. Їх семантику складають як індивідуальні, свідомі чинники, так і безособова «культурна аура». Її інтеріоризація є спонтанним стихійним процесом: смисли потрапляють у сферу підсвідомості особи, закріплюються як неререфлектований досвід, виявляються в подальшій діяльності» [14, с. 107].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Під час вивчення природи та сутності естетичного, окреслення його значення для процесу формування культури використано філософську класику, зокрема твори Платона, Аристотеля, Д. Віко, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Г. Лейбніца, Т. Адорно, Г. Зіммеля та інших. Естетизмом українського народу захоплювалися Ю. Липа [9], І. Мірчук [12], Г. Ващенко [1; 2], І. Огієнко [13], Ю. Русов [16; 17] та інші. У їх концепціях схильність українців до мистецтва та необхідність зв'язку життя з красою вважається ознакою високої духовності. Із домінуванням почуття прекрасного Я. Ярема пов'язує основні риси української ментальності: емоційність, індивідуалізм, неагресивність, допомогу ближньому [20]. На протигагу зазначеним дослідникам, Д. Донцов і В. Липинський убачають у естетичній спрямованості народу його нездатність до творчості у сфері політики і, відповідно, певну обмеженість [3; 4; 5; 10]. М. Шлемкевич зауважує, що українська емоційність та захоплення красою призвели до втрати

світоглядними зусиллями необхідних ясності й виразності, що викликало духовну кризу [19]. Дослідники української національної культури (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Чижевський) шукали витoki естетизму в міфологічній свідомості.

Мета й завдання дослідження полягає у філософсько-теоретичному аналізі національно-культурної традиції, у дослідженні її як засобу трансляції естетичного у світ людини, у культуротворчій процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи роль національно-культурної традиції як транслятора естетичних цінностей в світ людини, потрібно підкреслити, що жодне нове покоління не може обійтися без цих надбань культури, знань, традицій, етичних норм та інших цінностей, які сформовані до нього та укорінюються в його свідомості, уходять у плоть і кров його, як кажуть, разом із молоком матері, і тому стають для нього чимось невіддільно близьким, рідним. Таким чином, нове покоління будує свій національно-духовний будинок на фундаменті, який заклали його пращури.

«Історія культури є не тільки історією змін, але й історією збирання цінностей, які залишаються живими і дійовими елементами культури у наступному розвитку» [11, с. 5].

І культура вже не є лише об'єктом, який потрібно збирати, використовувати, споживати, – вона «розчиняється» в «силовому полі» стосунків особистостей, вона не просто пізнається, а переживається в почуттях, наповнює та перетворює їх.

Естетичне займає важливе місце в процесі формотворення культури. Його можна розглядати з погляду становлення в культурно-історичному контексті як особливого духовного феномена або як таку категорію, що вже сформувалася та функціонує в реальному суспільно-культурному середовищі. Необхідно зауважити, що естетичне як атрибут культури функціонує не у своєму «чистому» вигляді, а в конкретних формах, тобто як прекрасне, піднесене, трагічне, комічне тощо. У зв'язку з цим виникає потреба розглядати місце й роль кожної із цих категорій у процесі практичного й художнього освоєння світу, аналізувати їх розвиток і збагачення в процесі культуротворення. Якщо конкретизувати, то нас цікавить практична функція естетичного як специфічної детермінанти творчої діяльності.

Естетичне є необхідним компонентом активно-творчого відображення дійсності будь-якою формою суспільної свідомості.

Маючи безпосереднє відношення до культуротворчої діяльності людини, естетичне являє собою досить рухому динамічну систему, яка у своїй змінюваності постійно утримує константу, що визначається. Іншими словами, це є процес духовного, ідеального цілепокладання, яке можливе лише як акт суспільної діяльності.

Естетичне, відображаючи об'єктивну дійсність, яка завжди постає через конкретно-історичні способи й форми діяльності суб'єкта, містить у собі певний зріз практичних форм освоєння людиною світу, віддзеркалює в собі певний рівень культури. Будучи активно-творчим відображенням дійсності, естетичне втілює в собі як об'єктивність, так і суб'єктивність, що є діалектичними моментами його форми існування.

Здатність естетичного передавати різноманітні можливості й модальності художнього вираження характеризує його загальноуніверсальну значущість, що реалізується через художні форми у сфері суспільного буття та свідомості людини. «Потреба людини в образі вищої, ідеальної доскона-

лості й краси повною мірою відповідає її природі як істоти не просто споглядальної, а діяльної, активно-творчої» [6, с. 104].

Національно-культурна традиція як засіб взаємодії з дійсністю, як естетичний досвід людства, розкриває особливу – «поетичну» – правду про світ і про місце людини в ньому. Якщо для мислячої людини, що теоретично пізнає світ, важливою є сукупність абсолютно нейтральних стосовно неї об'єктивних фактів, які повністю очищені від усіляких слідів людської конкретно-чуттєвої присутності в цьому світі (якими є світи математичних, фізичних та інших об'єктів), то світ суб'єкта, що естетично сприймає навколишнє, – одухотворений, наповнений людським змістом.

Національно-культурна традиція через естетичний досвід розкриває такий аспект взаємовідношення людини й світу, такі його сторони, які не властиві ніяким іншим видам людського досвіду, не виявляються ніяким іншим способом духовного освоєння світу, і тому потрібно стверджувати науковість дослідження не тільки на теоретично-раціональному методі усвідомлення світу, а й використовувати дані естетичного досвіду. «Виробляючи свої поняття про Світ, Людину й Культуру, ми повинні узгоджуватися з поетичною, ліричною правдою про них, бо цінності, які розкриваються й творяться мистецькою традицією як естетичною діяльністю, є не проєкція на світ суб'єктивних потреб, а вираження реального й у цьому смислі об'єктивно існуючого взаємовідношення людини й світу» [18, с. 47].

Н. Чавчавадзе у праці «Культура й цінності» вважає естетичне особливим видом освоєння дійсності, своєрідною формою усвідомлення індивідом світу й себе, специфічною формою досвіду, яка відрізняється від досвіду пізнавального, морального й релігійного. Особливість естетичного досвіду полягає в його спрямованості на естетичні цінності – на їх сприйняття, тобто переживання, в одному випадку, і на їх творення, творчість, в іншому.

Таким чином, Н. Чавчавадзе для того, щоб визначити місце, роль та значення естетичного в культурі, проводить аналогію між культурою та мистецтвом як однієї з форм культури. Така аналогія цілком виправдана, оскільки й культура, й частково мистецтво – це процеси творчої діяльності людини.

Мистецтво з його специфічною якістю художності становить вищу форму естетичного. Уміння бачити й оцінювати прекрасне, піднесене, трагічне, комічне, граціозне тощо у їх неповторно-індивідуальних проявах потребує наявності високорозвинутого смаку, високої культури бачення та переживання. А вміння визначити й оцінювати естетичні цінності – це теж свого роду мистецтво. Але мистецтво, яке виражається та втілюється в художній творчості, передбачає не тільки здатність цього мистецтва вирізняти й цінувати прекрасне, трагічне, комічне тощо, не тільки вміння бачити естетичну цінність там, де її донині ніхто не бачив, але й здатність створювати нові, естетичні цінності. Оскільки в мистецтві сутність естетичного досвіду розкривається повністю, то воно й визначається як вища, найбільш розвинена форма естетичного в світі людини.

У сутності мистецтва найбільш яскраво виражений і характер естетичної цінності. Оскільки: 1) мистецтво є художньо-образним вираженням людського буття, зображенням, що сприймається чуттєво, і виявленням сенсу й особливостей цього буття; 2) специфіка мистецтва, його відмінність від інших форм усвідомлення людиною себе та свого світу полягає

в цій образотворчо-виразній виявленості надчуттєвого (духовного, ідеального тощо) змісту, у прояві надчуттєвого в чуттєвому. У цьому ж також полягає специфіка естетичної цінності – у прояві душевно-духовно-ідеального змісту в чуттєвій «плоті» естетичного предмета.

Іншими словами, естетична цінність і є саме цінністю втілення, пронизування «тіла» естетичного об'єкта світлом його «душі», є цінністю еманції внутрішнього в зовнішньому, змісту у формі, сенсу в символі тощо. Таким чином, це цінність виявлення – вираження, розкриття внутрішнього в зовнішньому, надчуттєвого в чуттєвому, значення в знакові й так далі.

Саме через те, що естетична цінність є виявом, виразним розкриттям, вона за внутрішньою суттю відкрита для всіх інших цінностей і передусім для цінності істини й добра. Тому мистецтво, специфічну цінність якого потрібно вбачати в художності, естетичності, може бути носієм майже всіх відомих цінностей – утилітарних, особистісних, соціальних, політичних, правових, релігійних тощо.

Крім того, через певну прозорість і відкритість естетичної цінності для всіх інших цінностей і взагалі для будь-якого душевно-духовно-ідеального змісту, через те, що мистецтво може відобразити практично всі сфери дійсності, воно виражає особливу, так звану художню (у нашому розумінні), естетичну правду про цю дійсність – правду, яка в певних суттєвих аспектах не тільки не поступається цінності наукових істин, але, мабуть, і перевершує їх. Напевно, тому естетичний досвід має світоглядне значення, світоглядну цінність, і дані цього досвіду повинні бути враховані у філософському світогляді поряд із даними наукового й морального досвіду.

За своєю суттю культура становить єдність ідеального і реального, суб'єктивного і об'єктивного, необхідного і суцього, духовного і матеріального. Спираючись на зазначене вище, майже теж саме можна й потрібно стверджувати про мистецтво, бо саме воно є реалізацією ідеального, об'єктивізацією суб'єктивного, матеріалізацією духовного, здійсненням належного, тобто втілення суцього в те, чим воно повинно бути.

Величезну роль національно-культурної традиції в презентації естетичного, у виявленні гармонізації в прекрасних і доцільних формах, які створюються людиною, потрібно використовувати в розв'язанні сучасних проблем культуротворення. Тут – широке коло застосування саме естетичних критеріїв того, як можна впливати на негативні явища в суспільстві чи, принаймні, запобігати їм.

«Естетичне у своїй духовності не залежить від вузького раціоналізму, практицизму, однак не можна заперечувати й те, що естетичне в повсякденному житті людини разом із різного роду моральними установками залишається незмінною «охоронною грамотою» стосовно збереження цінностей природи й культури як найвищих реліктів» [8, с. 11].

Естетизм національно-культурної традиції породжений самою реальністю, його функціональне значення на сучасному етапі невпинно зростає, сфера впливу поширюється неймовірними темпами. Він завжди присутній в суспільних процесах, що відбуваються, в історичних подіях у динамізмі людського духу, в утвердженні таких вічних цінностей, як істина, добро, краса. Естетичне акумулює грані цих цінностей.

Людина знаходиться в середовищі національно-культурної традиції, яке спеціально організоване, проникнуте естетичною атмосферою. Годі й шукати більш кращої форми та способу

прояву естетичного, які демонструє національно-культурна традиція в сучасній культурі. Відомі теоретики сьогодення поки що не відмовилися від думки про те, що національно-культурна традиція створює для людини цілісне, естетично й художньо значуще предметне середовище. Їх ідеал – це таке проникнення естетичного в життя та діяльність людини, коли те й інше стають творчими, приносять задоволення та дарують насолоду, підносять людину на більш високий щабель свого розвитку.

Процес творення культури – це певна часова послідовність, яка під час естетичного переживання визначає смисложиттєву цінність минулого, сучасного та майбутнього. Естетично освоєний період переосмислюється щоразу з урахуванням чинних традицій, які перебувають у взаємоспрямованому русі двох протилежних метаморфоз – форми діяльності та форми речі в їх суперечливому взаємотворенні.

У той же час культура в процесі узагальнення усталених традицій суспільства й індивідуального досвіду формується відповідно до цілеспрямованості історичного процесу.

Зміна часових періодів у розвитку культури передбачає «бачення реальності з якоїсь певної точки» [15, с. 78].

Культура минулого виявляється згорнутою в часовий цикл, рух якого цілеспрямований від початку до початку. Знання першоначал керує самопізнанням.

Сучасна культура досліджується як нескінченний розгорнутий ланцюг прямих проєкцій вічності. Споглядання розуміється як процес залучення до творчості Абсолюту: «Усе, що існує – витвір абсолютної краси, сформований за подібністю до неї, і це формування здійснюється на основі залучення» [7, с. 120].

Висновки. Отже, на якій би стадії розвитку не знаходилася певна культура, у неї завжди є своя національна, самобутня традиція. Досліджуючи культуру минулого, учені примусили «заговорити» письмена народів майя та кам'яні ідоли острова Пасхи, наскельні зображення Франції, північної Скандинавії, Каліфорнії тощо. І вони переконливо доводять, що естетичне було постійним супутником людини в різні періоди її життя.

Література:

1. Вашенко Г. Виховання волі і характеру. Ч. I: Психологія волі і характеру. Лондон : Вид. Спілки укр. молоді, 1952. 257 с.
2. Вашенко Г. Твори. Київ : Школяр «Фада» ЛТД, 2000. Т. 5 : Хвороби в галузі національної пам'яті. 2003. 335 с.
3. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. 2-е вид. / Донцов Д. Львів : Укр. вид-во, 1941. 112 с.
4. Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-е вид. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.
5. Донцов Д. Націоналізм. 3-тє вид. Лондон : Укр. вид. спілка. Торонто : Ліга визволення України, 1966. 363 с.
6. Крутоус В.П. Категория прекрасного и эстетический идеал. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1985. 166 с.
7. Кузанский Николай. «Вся ты прекрасна, возлюбленная моя». Эстетика Ренессанса (антология): В 2 т. Москва : Искусство, 1981. Т. 2. С. 115–143.
8. Кучерюк Д.Ю. Естетичне сприйняття предметного середовища. Київ : Наук. думка, 1973. 143 с.
9. Липа Ю. Призначення України. 2-е вид. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.
10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму: Пис. 1919–1920 р.р. Укр. суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали. Мюнхен : Сучасність, 1983. Т. 1. С. 483–506.

11. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград : Наука, 1973. 254 с.
12. Мірчук І. Історія української культури. Мюнхен. Львів, 1994. 286 с.
13. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Фірма «Довіра», 1992. 141 с.
14. Орлова Т.І. Естетика синтезу: категорії, універсалії, парадигми (В контексті художньої творчості). Київ : Абрис, 2002. 159 с.
15. Парахонский В.А. Язык культуры и генезис знания. Київ : Наук. думка, 1988. 210 с.
16. Русов Ю. Душа народу і дух нації. Філадельфія : Америка, 1948. 153 с.
17. Русов Ю. Той, хто «багато знав того, що ми давно забули». Лондон : Вид. УВС, 1954. 19 с.
18. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. Тбилиси : Мецниереба, 1984. 171 с.
19. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ : МП «Фенікс», 1992. 168 с.
20. Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні 1918 р. в Перемишлі: Події і роздуми. Львів, 1997. 96 с.

Baranova N. National and cultural tradition as means of transmitting the aesthetic into the human world

Summary. The immediate existence of the consciousness of nations, the form of life of ethnic groups, presents an aesthetic world experience, which is accumulated in the national-cultural tradition as a specific form of reflection of reality. The phenomenon of national-cultural tradition can be detected and comprehended by studying the conditions on the basis of which the aesthetic process arises as a necessary and important attribute of culture.

The purpose of the study is philosophical and theoretical analysis of the aesthetic principles of national cultural traditions in the representation of its identity as an aesthetic phenomenon.

The methodological basis of the study is based on the interdisciplinary integration of philosophical, aesthetic, cultural, artistic, psychological and historical concepts. Reinterpretation of the classical theoretical philosophical and cultural model is combined with the use of the methodology

of the phenomenological-existentialist tradition, hermeneutics, and negative dialectics. The method biographical analysis is also used in the work, which is applied to study the problem through the prism of life and creativity of individual historical figures.

The main results lie in the fact that the reflection of the national-cultural tradition as an aesthetic phenomenon was performed in the work for the first time, as well as the interpretation of “national-cultural tradition” as a philosophical and theoretical concept was made. In the work, the cultural tradition and its role and place in national life are considered exclusively in connection with the analysis of aesthetic problems and in those aspects that influence the character of the sensory culture of a man.

The theoretical and practical significance of the study is to expand the theoretical plane of aesthetics and other sciences in terms of comprehension, and in certain problems, rethinking the aesthetic existence of the national-cultural tradition.

Conclusions and provisions of the research can be used in search of new spiritual values, in the development of the concepts of interethnic dialogue, in the development of value orientations in the process of state-building and the creation of socio-cultural models.

In the article the theoretical judgment of national-cultural tradition as aesthetic phenomenon is carried out. Having proved basic principles of modern research of a problem and, having carried out the all-round analysis of concepts culture, national, tradition, aesthetic, a ceremony, the article reveals many-sided nature of display and constructive ability of aesthetic in comprehension-cultural tradition’s existence.

For the first time in the Ukrainian aesthetics experience of domestic and foreign scientific idea, including historical tradition and a modern condition of aesthetic reconstruction of such phenomenon as national-cultural tradition is systematized. The theoretical material was transformed to research of features of aesthetic interpretation of national-cultural tradition, on particular aesthetics of traditions of the Ukrainian culture and practice of functioning of a ritual component in aesthetic structure of national-cultural tradition.

Key words: aesthetic, aesthetic experience, aesthetic feelings, national culture, tradition.

*Веремейчик С. В.,**здобувач кафедри філософії**Національного університету водного господарства та природокористування*

ДУША У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ НІМЕЦЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Анотація. У статті проводиться аналіз філософських концепцій Г. Гегеля й І. Канта в напрямі формування підходів до розуміння феномену людської душі. Водночас висвітлено становлення передумов, що дали поштовх у своєрідному еволюційному кроці в питаннях душевної природи та переосмислення метафізичного напрямку у філософії початку XIX століття. У процесі дослідження висвітлено передумови виникнення світоглядної парадигми німецької школи класичної філософії та розкрито сутність співвідношення у трансцендентальній сфері взаємодії душі із середовищем «чистого розуму» та внутрішнім принципом моральної свободи, що бере свій початок із стихії природного духу. У дослідженні розкрито феномен душі в контексті гносеології трансцендентального через аналіз душевно-тілесної взаємодії. У результаті аналізу такого явища, як «душа», у контексті антропологічних пошуків Г. Гегеля й І. Канта встановлено, що існування морально-етичних законів, обґрунтування яких полягає у визнанні права на буття надприродної сутності, фактично є єдиним зумовленим аргументом в онтологічній обґрунтованості вищої істоти. У статті визначено, що, згідно з ученням І. Канта, усе, що не є цариною «чистого розуму», у трактуванні душевних проявів повинно відігравати другорядну роль. Установлено, що гегелівська експлікація душі в полі «усезагального» представляє її духовним джерелом у стані матеріалістичної природи. Розкрито етапи розвитку духу на основі самоочищення душі від тілесності. Здійснено порівняльний аналіз таких понять, як «феноменальна інтенсивність» та «інтенсивність духу» у філософуванні І. Канта та Г. Гегеля. Встановлено, що в Г. Гегеля, на противагу І. Канту, вкоріненість душевної інтенсивності є не трансцендентальною, а антропологічною. У результаті дослідження з'ясовано, що сутність розуміння такого явища, як душа, є своєрідним втіленням парадоксального поєднання апогею й одночасно вгасання епохи раціональності. Символізм такого синтезу пояснюється в дослідженні тим, що І. Кант у процесі подолання метафізичної спадщини так і не спромігся переступити через догматичну секуляризованість західної церкви. Встановлено, згідно із вченням Г. Гегеля, що необхідно підпорядкувати свою душу, її інтенсивність вищому в собі, тобто духові.

Ключові слова: Гегель, Кант, душа, дух, розум, трансцендентність, філософська антропологія.

Постановка проблеми. Душа – один із найважливіших феноменів онтологічної дійсності особистості, який супроводжує людину весь період її життя, а також впливає як опосередковано, так і безпосередньо на рівень причетності саме до осмисленого буття. Саме тому проблематика душі є актуальною та невичерпною, оскільки пов'язана з такими поняттями, як «свідомість», «дух», «мислення», «пізнання», центральне

місце в дослідженні яких відводиться саме у період німецької класичної філософії. Цей період у філософії став своєрідним підсумком розвитку всієї попередньої європейської філософії та джерелом подальшого розвитку філософської думки.

Хоча німецька класична філософія не мала порівняно цілісного напрямку, проте їй властива певна тематична єдність досліджень, зокрема і духовного світу людини. Якщо у філософії середніх віків душа розглядалася як безтілесна, то в період Нового часу посилюється позиція противників даного підходу, що і змінило спосіб критики метафізичного розуміння душі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча на даний момент існує досить багато досліджень в області філософської спадщини Г. Гегеля й І. Канта, проте доречно було б виділити, у контексті вивчення проблематики душі, таких науковців: К. Чепуріна, Т. Базулева, А. Положенцева, Л. Криштопа, О. Баніже, А. Вавілова, М. Зуй, І. Протопопова, Н. Рум'янцева, О. Марєєва, В. Півосєва.

Мета статті – висвітлення феномену душі в контексті аналізу душевно-тілесної взаємодії у філософії Г. Гегеля й І. Канта. Вищевказана ціль досягається шляхом розкриття сутності людської душі через трансцендентальний підхід І. Канта на основі співвідношення «чистого розуму» і внутрішньої моральної свободи та висвітлення гегелівської антропологічної позиції в поясненні інтенсивного характеру душевної індивідуальності. Водночас наводяться передумови, що дали поштовх у своєрідному еволюційному кроці в питаннях душевної природи та переосмислення метафізичного напрямку у філософії початку XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим як розглянути проблематику душі в контексті німецької класичної філософії, варто зазначити, що з початком Новітнього часу в суспільстві поступово посилюється явище секуляризації. І душа як інтелігібельна сутність у світогляді «нової» людини починає висвітлюватися з позиції науки. У розрізі даного етапу формування філософської думки варто звернути увагу на позицію Джона Локка, який у потоці панівної емпірії намагався поєднати практичний досвід із розумінням душевної ідеальності. Де-факто філософ дотримується у своїх поглядах дуалізму в підході до процесу дослідження душевної природи людини. Тому водночас із сумнівами щодо душі як нематеріальної сутності він стверджує ідею безтілесності людського духа, обґрунтовуючи це через здатність думки до трансформації фізики людського буття.

Своєрідність такого підходу Дж. Локка до природи душі полягає в тому, що в полі проблематики питання свого походження вона є гармонічно вбудованою в ідею ідеального Абсолюту. Проте в дискурсі філософської парадигми Девіда Юма, на відміну від Дж. Локка, теоретичні настанови есенціалізму

цілком відкидаються філософом, фактично в його роботах простежується чітка лінія скептицизму як щодо матеріалізму, так і стосовно ідеалізму.

Зауважимо, що саме скептицизм Д. Юма надав поштовх до звільнення І. Канта від догматичних кайданів метафізики. На думку філософа, основа раціональної психології полягає саме в онтологічному стані буттєвості логічної функціональності індивідуального мислення. Але оскільки в контексті розуміння логічного судження підсумок дискурсивного міркування прирівнюється до «метафізичного визначення об'єкта» [1, с. 375], у процесі якого між аналітичним і синтетичним ставиться знак рівності, то відповідно обґрунтування сутності душі буквально береться з повітря.

Саме тому у філософії І. Канта зміст рефлексивного передусім відображає монолітність досвідного сприйняття, тобто трансцендентальна єдність апперцепції в розумінні філософа постає у вигляді апіорної цілісності самосвідомості, тобто виявляється саме тим, що в метафізиці іменується душею [1, с. 196]. Отже, розглядаючи образ душі, І. Кант у рамках своєї трансцендентальної критики трактує її як регулятивну ідею розуму, яка є важливим елементом у процесі пізнання: «Розум ніколи прямо не стосується предмета, а стосується тільки розуму, і за допомогою нього – свого власного емпіричного застосування; він не створює жодних понять (про об'єкти), а тільки впорядковує їх і дає їм ту єдність, яку вони можуть мати за максимального свого розширення, тобто у ставленні до сукупної цілісності рядів» [1, с. 552]. Отже, завдання розуму, у контексті кантіанства, полягає саме в інкапсуляції систематичності у процес пізнання, де однією з функцій такої реалізації, на думку філософа, виступає психологічна ідея.

Даючи оцінку вищезазначеному явищу, І. Кант звертає увагу на те, що саме психологічна ідея, яка буквально є усвідомленням інтелекту сутності простої субстанції і лежить в основі тотожності особистості, виступає певним принципом у спробі роз'яснення сутності душі. «Така психологічна ідея, – стверджує філософ, – може бути цілком корисною, якщо тільки ми будемо остерігатися приймати її за щось більше, ніж тільки за ідею, тобто якщо вважатимемо її придатною тільки для систематичного застосування розуму до явищ нашої душі» [1, с. 579]. Душа як елемент, що вносить упорядкованість в акт пізнання, використовується І. Кантом за деякий трансцендентальний зразок, проте без перенесення внутрішнього світу людини на поле фізичної реальності, як це робила раціональна психологія. Зауважимо, що у процесі об'єктивізації етичного моральна ідея як втілення об'єктивної реальності впливає на емпірично осяжний світ із метою узгодження його з «моральним законом» [1, с. 663].

Для самітника з Кенігсберга існування трансцендентального Абсолюту насамперед було зумовлено не так раціональною необхідністю, як постулатами моральності. Також за визнання буття Бога логічним є припущення філософа про існування безсмертної душі. Оскільки питання божественної природи для І. Канта лежить в полі етичного, то душа з позицій теоретичного розуму являє собою апіорну єдність самосвідомості, а не мислячу субстанцію. Тому вирішення питання безсмертності душі філософ пропонує прийняти у вигляді постулату практичного розуму. Даючи оцінку даній концепції через розуміння святості як втілення синергії вольової та моральної компонент, І. Кант зауважує, що в чуттєвому світі таке поєд-

нання неможливе, тому що останнє передбачає безмежний розвиток. Із чого випливає, що довершеність моральної чистоти детермінує онтологічну безкінечність безкрайньої особистості, що рівносильно розумінню поняття безсмертної душі. «Отже, вище благо практично можливо, – пише І. Кант, – тільки за допущення безсмертя душі, відповідно це безсмертя, яке нерозривно пов'язане з моральним законом, є постулат чистого практичного розуму <...>» [2, с. 375]. Такий постулат, на думку філософа, буквально визначає непогрішимість морального закону, адже його відсутність дає можливість для еґотичного маніпулювання в середовищі етичних норм [2, с. 376].

Нагадаємо, що раціональна психологія у процесі творіння людської душі в полі просторово-часової безкінечності не виходить за межі своєї метафізичної реальності, тим самим визначає душу як розуміння найпростішого, єдиного та незмінного. Прикладом такої субстанціалізації душі є вчення Декарта, у руслі якого йдеться про кооперацію душевної та тілесної субстанцій у точці взаємодії, що є основою душі. Проте, на думку Г. Гегеля, антиподом в даному питанні виступає спекулятивна логіка, яка в особі І. Канта зробила якісний перехід від структурованого дослідження психічного до рефлекторної свідомості, тим самим надавши поштовх у міркуваннях Й. Фіхте до діалектики «Я» та «не Я». Аналогічно у філософії духа Г. Гегеля перехід від душі до самосвідомості відбувається спекулятивним чином. Отже, можна стверджувати, що свідомість у потоці філософування німця уподібнюється «*deusex machina*». Так, для філософа справжньою ціллю самопізнання передусім є не індивідуальність «вигинів людського серця», а всезагальне. Тобто для Г. Гегеля неповторність людської особистості становить інтерес лише за ототожнення її з поняттям універсального [3, с. 7]. Цікавим моментом у гносеологічному дискурсі рефлексії ідеально-безтілесного є візуалізація філософом процесу самопізнання Абсолютного духу через геометрію топології кола, де душа в потоці циклічної динаміки виступає всього лише моментом саморуку всезагального в рефлексивній дії над досконалою ідеєю.

У подальшому Г. Гегель піддає дух посиленому форсуванню з метою його пробудження у предметній дійсності. У вченнях філософа природна душа після такої духовної метаморфози намагається звільнитися від матеріальної оформленості. «Дух є екзистуюча істина матерії, – пише щодо цього Г. Гегель, – істина, яка полягає в тому, що сама матерія не має своєї істини» [3, с. 44]. У такому разі для Г. Гегеля є справедлива концепція світової душі як втілення центральної сутності космосу. І хоча в цій позиції все ще спостерігається «сон духу», проте саме в елементарних проявах фауни та неживого світу природи відбувається духовна персоніфікація матерії. «Душа є щось всеохоплююче, – уточнює філософ, – а не щось існуюче тільки в окремому індивідуумі» [3, с. 155]. Тому, на думку філософа, саме пантеїзм і є відображенням початкового етапу гілзоїзації матерії.

Проте саме у філософській доктрині Б. Спінози Г. Гегель вбачає суттєвий недолік, зміст якого полягає в тому, що «субстанція не досягає в ній свого іманентного розвитку – різноманіття тільки зовнішнім чином приєднується до субстанції» [3, с. 46]. Варто уточнити, що така світоглядна парадигма, на думку філософа, втілюється в життя у формі позитивного та чуттєвого сприйняття світобудови і є вихідним пунктом для кожного індивіда в період його квітучої юності, оскільки «так знаходимо ми

відчуття світової душі, єдності духу із природою, іматеріальності самої природи» [3, с. 46]. Отже, душа у вченні Г. Гегеля знаходиться посередині між природою та світом моральної свободи, що походить із природного духу [3, с. 53].

Однак, на думку філософа, у контексті власного еволюційного розвитку психея не повинна зупинятися у своєму прогресі на тлі зовнішньої конфронтації з тілом. Подолати вищезазначений дуалізм Г. Гегель намагається, з одного боку, звертаючись до досвіду Р. Декарта, Н. Мальбранша та Б. Спінози, у філософському дискурсі яких душевно-тілесна відмінність нівелюється в Абсолюті, шляхом їх тотожності. А з іншого боку, через трактування душі як внутрішнього принципу людського тіла: «У своїй тілесності, перетвореною душею і нею освоєною, – пише Г. Гегель, – душа виступає як одиничний суб'єкт для себе, а тілесність є, таким чином, зовнішністю як предикат, у якому суб'єкт відноситься тільки до самого себе. Ця зовнішність представляє не себе, але душу, і є її знаком» [3, с. 53]. Тут під зовнішністю філософ має на увазі саме обличчя людини, вкладає в нього зміст «дзеркала душі».

Крім того, до найбільш характерних критеріїв, що відображають духовну сутність особистості, Г. Гегель також відносить і тілесну конституцію. Зауважимо, що тіло розглядається філософом тільки у співвідношенні з душею. Варто зазначити, що таку тотожність Г. Гегель в основному пов'язує із тваринним буттям, тоді як мислення та самосвідомість розглядаються ним лише у взаємозв'язку з навколишнім світом. За такого напрямку вектора, у бік усезагального в руслі філософської антропології, Г. Гегель пропонує розглянути дух у категорії інобуття, де прикладом такого природного стану якраз і є душа. Тому де-факто можна сказати, що душа у вченні Г. Гегеля являє собою духовне джерело в середовищі матеріалістичної природи [4, с. 265].

У даному напрямі особливим об'єктом дослідження для Г. Гегеля є процес звільнення духа від його тілесності. Філософ зазначає нерозривність духовного та тілесного життя. Важливо зауважити, що на першій стадії свого розвитку дух ще не повною мірою є своєю сутністю, а є безпосереднім «природним духом», або душею. Це дух, тісно пов'язаний із тілесністю, він «полонений природою», представляється як «сон духу» – пасивний дух Аристотеля. Тобто на даному етапі людська душа є духом, який поки що є пасивним. Однак це є першим ступенем піднесення духу до духу. Отже, людська душа, хоч і занурена ще у природу, але вже визначається як безпосередній дух. Її сутність визначає не природа, а дух.

Зважаючи на вищенаведене, варто зазначити, що Г. Гегель розглядає душу на межі між біологією як заключною частиною «Філософії природи» та «Філософією духу». Вище душі перебуває все, що становить предмет феноменології духу, а ще вище – предмет психології, де дух звільняється від безпосереднього зв'язку з тілом. Фактично весь розвиток духу являє собою боротьбу з тілесністю, щоб її зменшити та побороти [5].

Згідно з ученням Г. Гегеля, на шляху самоочищення душі від тілесності дух проходить три основні етапи:

1. Пасивної єдності душі та природи (тут філософ аналізує кліматичні впливи на психіку, расові відмінності, особливості національних характерів, темпераментів та ін.).
2. Боротьби душі проти її єдності з тілом.
3. Перемоги душі над тілом, коли вона «відкидає від себе тілесність як щось їй чуже» [3, с. 217].

Отже, людська душа, за Г. Гегелем, є безпосередньо духовною сутністю, яка визначена і наповнена духом, а також є онтологічно іншою, ніж душа тварини. Унаслідок цього філософ наділяє душу людини двома основними антропологічними критеріями: «інтенсивністю» та «долею». Саме ці критерії свідчать про її призначення. Душа людини характеризується особливим проявом індивідуальності – «інтенсивною формою», яка, згідно із вченням філософа, включає в себе антропологічну «долю» індивіда, що задає напрям усього його життя, чого немає у тварини. Доля індивіда за своїм призначенням служить духу, тому людська воля теж повинна виконувати цю функцію. І саме можливість направити свою долю згідно із цілями духу, а не «руйнувати цілі долі», що, на думку філософа, часто буває властиво «сучасній людині», закладена в душі людини.

Поняття «інтенсивність душі» Г. Гегель запозичує з філософії І. Канта, але видозмінює його суть [6]. У своїй праці «Наука логіки» зазначає, що саме І. Кант першим порушив тему душевної інтенсивності, застосувавши визначення інтенсивної величини («інтенсивної кількості») саме до «метафізичного визначення душі» [7]. Однак на основі духовного визначення людської душі Г. Гегель критикує кантівське розуміння душевної інтенсивності як кількості. Варто зазначити, що Г. Гегель цілком не відмовляється від концепції душевної інтенсивності, а розрізняє два її типи: речову (феноменальну інтенсивність) і духовну (інтенсивність духу). Душа, згідно із вченням Г. Гегеля, є не річчю, а формою духу. Дух же володіє «цілком іншою інтенсивністю», ніж феноменальна інтенсивність, яка підпадає під категорію «кількості». Тобто в суперечці з І. Кантом Г. Гегель зводить інтенсивність душі до інтенсивності духу, а не до «речі». Інтенсивний характер душевної індивідуальності («інтенсивна форма індивідуальності», інтенсивне «ядро» індивідуальної людської душі) виступає в Г. Гегеля як важливий наслідок духовної визначеності душі людини.

Однак варто зазначити, що Г. Гегель цілком не відкидає вчення І. Канта, зберігаючи лише духовний різновид інтенсивності. Філософ звертається також до кантівської феноменальної інтенсивності, але лише як до частини своєї феноменології. Однак Г. Гегель кардинально змінює підхід до даного поняття, надаючи йому антропологічної основи, а не трансцендентальної, вкорінюючи цю категорію в людській душі як форми духу, а не в активності пізнавального суб'єкта. Тобто в І. Канта всяка феноменальна активність душі (наприклад, свідомість) укорінена у трансцендентальній формі інтенсивності, в інтенсивності як апіорній формі [8].

У Г. Гегеля ж укоріненість душевної інтенсивності є не трансцендентальною, а антропологічною. Тобто саме феноменологічна («феноменальна») інтенсивність свідомості заснована на антропологічній інтенсивності душевного «ядра», яка і надає свідомості інтенсивності. Як зазначалося вище, лише феноменологічна інтенсивність підпадає під визначення кількості. Інакше кажучи, за Г. Гегелем, не може бути кількісної (феноменологічної) інтенсивності душевних сил без початкової (антропологічної) інтенсивності душевного «ядра», яка і наділяє інтенсивністю будь-яку активність душі, зокрема її «свідому» активність.

Саме тому, згідно із вченням Г. Гегеля, зовнішній світ і відповідає співмірності душі, адже він визначається інтенсивністю її «ядра», з якого цей світ і проводиться, виноситься назовні. Тим самим, з огляду на загальну логіку руху суб'єктивного духу,

стає зрозумілим, звідки тут береться «співмірність», інакше кажучи, відповідність «масштабу» зовнішнього світу «масштабу» його душі, тобто «інтенсивної форми індивідуальності».

Згідно з «феноменологією духу», самосвідомість підлаштовує, тобто робить сумірною, відповідно до своєї величини, ту дійсність, горизонт якої заданий початковим «перетворенням у дійсність» його душі. І «міць індивіда полягає в тому, що він робить себе сумірним цій субстанції», тобто в досягненні всієї потенційно доступної даному індивіду повноти, закладеної в його «енергії характеру і таланту» [9, с. 252].

Отже, згідно з філософією Г. Гегеля, необхідно підпорядкувати свою душу, її інтенсивність вищому в собі, тобто духові. Отже, духовний зміст надається самій антропології. Інтенсивність душі дарована людині духом, відповідно саме до духу вона і повинна повернутися. Тільки тоді абсолютний дух зможе прийти до самого себе. Отже, із вчення Г. Гегеля стає зрозумілим, що людина не тільки здатна до праці над собою, до перетворення себе, але в її душі вже закладена можливість того, що ця праця принесе плоди.

Висновки. У філософському дискурсі представників німецької школи філософії Г. Гегеля й І. Канта сутність розуміння такого явища, як душа, є своєрідним втіленням парадоксального поєднання апогею й одночасно вгасання епохи раціональності. Символізм такого синтезу полягає в тому, що І. Кант у процесі подолання метафізичної спадщини так і не спромігся переступити через догматичну секуляризованість західної церкви. Усвідомлення душі як субстанції філософ впевнено розвінчує. Проте саме чинник морального Абсолюту виявляється перепоною, що зумовлює право на існування душі у філософській доктрині І. Канта. Проводячи зріз концепції філософа, варто зауважити, що всяка феноменальна активність душі (наприклад, свідомість) укорінена у трансцендентальній формі інтенсивності, в інтенсивності як апіорній формі.

Г. Гегель кардинально змінює підхід до дослідження душі, надаючи їй антропологічної основи, а не трансцендентальної. Філософ, вкорінюючи цю категорію в людській душі (як форми духу), а не в активності пізнавального суб'єкта, не лише не скористався можливістю розширити методологію трансценденталізму, а, навпаки, поглибив її обмеженість. На основі вищенаведеного духовний зміст надається самій антропології, відповідно й індивідуальній людській душі. На основі вчення Г. Гегеля стає зрозумілим, що людина здатна до праці над собою та змін, до перетворення себе.

Література:

1. Кант И. Сочинения : в 6-ти т. / под общ. ред. В. Асмуса и др. Москва : Мысль. Т. 6. 1966. 743 с.
2. Кант И. Лекции по этике. Москва : Наука, 2000. 431 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3 : Философия духа. Москва : Мысль, 1977. 471с.
4. Мареева Е. Проблема души в классической и неклассической философии. Москва : Академический проект, 2017. 454 с.
5. Румянцева Т. Немецкий идеализм: от Канта до Гегеля : учебное пособие. Минск, 2015. 271 с.

6. Chepurin K. Kant on the Soul's Intensity. *Kant Yearbook № 2 : Metaphysics* / Ed. Dietmar H. Heidemann. Berlin ; New York, 2010. 29 p.
7. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Санкт-Петербург : Наука, 2002. 201 с. С. 30.
8. Чепурин К. Человеческая душа, её интенсивность и судьба : введение в антропологию Гегеля. *История философии*. 2012. № 17. С. 141–159.
9. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Москва, 2000. С. 252.

Veremeychik S. The soul in the philosophical discourse of German classical philosophy

Summary. The article is devoted to the philosophical concepts of Hegel and Kant in the direction of forming approaches to understanding the phenomenon of the human soul. The formation of the preconditions that gave impetus to a peculiar evolutionary step in the questions of the spiritual nature and a rethinking of the metaphysical direction in the philosophy of the beginning of the XIX century are determined in this article. In the course of the research, the background of the worldview paradigm of the German School of Classical Philosophy is revealed and the essence of the relation in the transcendental sphere of interaction of the soul with the environment of "pure mind" and the internal principle of moral freedom, which originates from the element of the natural spirit, is revealed. The study reveals the phenomenon of the soul in the context of transcendental epistemology through the analysis of the bodily-bodily interaction. As a result of the analysis of such a phenomenon as «soul» in the context of the anthropological searches of Hegel and Kant it is established that the existence of moral and ethical laws, the justification of which is to recognize the right to be a supernatural entity, is in fact the only conditioned argument in the ontological substantiation of a higher being. It is established that the Hegelian explication of the soul in the field of the "universal" represents its spiritual source in the state of materialistic nature. The stages of the development of the spirit based on the self-purification of the soul from physicality are revealed. Comparative analysis of such concepts as phenomenal intensity and intensity of spirit in Kant and Hegel's philosophizing has been carried out. It is established that Hegel, contrary to Kant's view, is rooted in anthropological, not transcendental, mental intensity. The study found that the essence of understanding such a phenomenon as the soul is a kind of embodiment of the paradoxical combination of apogee and at the same time the extinction of the era of rationality. The symbolism of such a synthesis is explained in the study that Kant, in the process of overcoming the metaphysical heritage, failed to transcend the dogmatic secularization of the western church. The article states that, according to Kant's teaching, anything that is not the realm of "pure reason" in the interpretation of mental manifestations must occupy a secondary and subordinate role. It is established, according to the teachings of Hegel, that it is necessary to subordinate your soul, its intensity to the highest in yourself, that is, to the spirit.

Key words: Hegel, Kant, soul, spirit, mind, transcendence, philosophical anthropology.

Гриб В. І.,*кандидат філософських наук,
доцент кафедри правових наук та філософії
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського***Конотопенко О. П.,***кандидат філософських наук,
доцент кафедри правових наук та філософії
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

ЄДНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ ЦІЛІСНОСТІ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розглядаються світоглядні та моральні основи буттєвої самореалізації сучасної людини, яка можлива лише на основі активної соціокультурної самоідентифікації. Актуальність дослідження зумовлена реаліями сьогодення, проблемами діяльності, причинами та факторами, які формують сучасну людину. Реальність буття висуває перед людиною нові вимоги щодо світоглядно-ціннісного формування її особистісної та соціальної сутності. Головна мета статті – концептуалізація та систематизація здобутків філософії та їхнього значення для формування сучасної людини. В основі дослідження – виявлення принципу формування сучасного типу людини на основі толерантності, чесності та людяності. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі формування світогляду, філософії, моралі сучасної людини, визначенні основних аспектів впливу філософії на її життя. Філософія, світогляд і мораль є складовими частинами загальнокультурного простору сучасного соціального розвитку суспільства. Проаналізовано основні напрями розвитку філософії та розглянуто сфери суспільного життя, у яких наявна філософія, як-от: інтелектуальна культура й ерудиція людини, внутрішній світ людини, освіта, наука. Зазначено, що в цих сферах роль і значення філософії трактуються суперечливо. У результаті проведення дослідження було з'ясовано, що філософія не лише використовує досягнення наук, а й сама впливає на їх розвиток. Її вплив проявляється через філософський світогляд дослідників і методологію організації та проведення досліджень. Отже, людина є творцем, джерелом інноваційної активності, носієм духовно-вольового прагнення до перетворення навколишньої дійсності та самої себе, до самореалізації своїх внутрішніх потреб і прагнень, для яких філософія є вкрай необхідною.

Застосовано системний та комплексний підходи як методи дослідження визначеної проблеми. Перспективи дослідження – з'ясувати, як філософія має допомогти сучасній людині самовизначитися.

Ключові слова: сучасна людина, соціокультурна самоідентифікація, філософія, освіта.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена реаліями сьогодення, проблемами діяльності, причинами та факторами, які формують сучасну людину. Реальність буття

висуває перед людиною нові вимоги щодо світоглядно-ціннісного формування її особистісної та соціальної сутності. Надшвидка динамічність знаково-інформаційної цивілізації змушує людину включати у структуру власної феноменологічності такий елемент, як підприємливість, без якого неможливе набуття соціокультурної суб'єктності в надскладному інформаційному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати наукового пошуку дозволяють зробити висновок про те, що проблема формування сучасної людини була предметом досліджень багатьох видатних вітчизняних і закордонних учених: В. Андрущенко, В. Воронкової, А. Абрамової та ін. [1; 2; 6; 7; 8; 10].

Мета статті – обґрунтування цілісної соціально-філософської концепції формування людини в сучасних соціокультурних умовах.

Новизна дослідження полягає у визначенні основних аспектів впливу філософії на життя сучасного суспільства й аналізі її основних напрямів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасність у філософії має свій внутрішній масштаб. За звичкою, початком сучасного етапу вважають кінець XIX ст., коли виникли нові форми філософствування, що стали панівними в Європі XX ст., основні ідеї яких розробляються і сьогодні. XX ст. – особливий етап у розвитку сучасного суспільства. Воно вирізняється конфліктністю, суперечливістю, інтенсифікацією соціальних процесів, прискоренням темпів соціальних змін. Зрештою, це час зародження глобальних проблем. Усе це не могло не позначитися на характері тих питань, які висували філософи. Філософська парадигма XX ст. виступає як планетарне явище й могутня поліфонія етносоціальних світоглядних ментальностей.

Сучасна філософія є часткою світової культури і має статус вселюдської цінності. Її вивчення дає ключ до розуміння багатьох процесів, що відбувались і відбуваються в духовному житті західного суспільства, інтенсивного діалогу, за яким орієнтується сьогодні Україна.

Філософію, яка існувала до середини XIX ст., називають класичною. Це був значний крок у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерна ознака цієї філософії – безмежна віра в розум.

Філософам-класикам властивий пізнавальний оптимізм, упевненість у тому, що раціональне пізнання, зокрема наука, є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину й історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи й інших гуманістичних цінностей і стверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

Філософія XX ст. (некласична) формувалася насамперед як антитеза класичній, як нове філософське мислення. Вона характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомі такі: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, неотомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія, марксизм та ін. Проте це аж ніяк не означає її фрагментації та деградації цілісності. Навпаки, сучасна філософія набула «загальнолюдського», «планетарного» характеру. Річ у тім, що XX ст. – це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. За цих умов філософія вперше за всю свою історію стає реально «світовою філософією» – її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки.

Сучасна філософія зазвичай відмовляється від раціоналізму: стає на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм – це система філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався у XIX ст. У XX ст. цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; «філософію мислення» замінює «філософія життя».

Більшість сучасних філософських систем мають антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм виявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як «міру всіх речей», із неї та завдяки їй намагатися зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру.

У сучасній філософії спостерігається суперечливе ставлення до науки (сциєнтизм і антисциєнтизм). З одного боку, наука – це універсальне «всезнання», що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях, а з іншого – вона є загрозою існування людства.

За сучасної епохи набула подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались та народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

У XX ст. більшість філософських шкіл і течій протистояли філософії марксизму. Це визначалося тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалося на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Довгі роки розвиток філософії здійснювався у сфері ідеологічного протистояння. Замість того, щоб вирішувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі

місця у філософських концепціях одна одної. На цьому тлі посилювалися намагання побудови філософських систем, які прагнули звільнення від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Наприклад, представники сучасного філософського постмодернізму давно вже оголосили про «смерть філософії», поставивши її в один ряд із лавиною подібних смертей – «смерть людини», «смерть суб'єкта», «смерть культури» тощо [2, с. 11–123]. Деякі епатажні автори, які претендують на те, щоб представляти філософський авангард, кажуть про принципове безпліддя сучасної філософської думки, про її віддаленість від людини і від реальних проблем суспільства [3, с. 7–12]. Означені явища, на перший погляд, суперечать певним фактам життя. Наприклад, в Україні новими законодавчими та міністерськими рішеннями для науковців будь-яких галузей знань вводиться єдиний науковий ступінь «доктор філософії», а керівники освіти запевняють громадськість у тому, що філософія залишиться на почесному місці в освітніх програмах, хоча водночас її все ж усувають із певних видів освітньої діяльності, а самі освітні програми з філософії зводять до такого мінімуму, коли філософська освіта майже втрачає сенс.

Філософія (метафізика) деяким вільним польотом уяви ніби позначає певне предметне поле, на якому пізніше працюють культуротворення та наука. Саме тому філософським (метафізичним) твердженням висувається вимога: «Те, що виявляється на практиці, повинно лежати в межах метафізичного опису. Тоді, коли опису не вдається включити практику, метафізика постає неадекватною та вимагає перегляду» [4, с. 527]. Отже, тоді, коли філософські твердження не мають можливості врахувати «практику», тобто якісь фактичні реальності, вони постають такими, що не відповідають вимогам науки і повинні бути усунутими.

Модернізація й реалізація нової моделі педагогічної освіти має враховувати сутність категорії некласичності формування людини, зваженого співвідношення класичної і сучасної педагогіки та філософії [6, с. 14].

У сучасних навчальних програмах вищої освіти лише до 40% матеріалу пов'язано з аудиторною роботою, тобто з такою, що передбачає прямий контакт досвідченого науковця-педагога зі студентами. Усе ширше запроваджується система дистанційного навчання та навчання в режимі «онлайн». Половина студентів, що вивчають філософські курси, вважають обтяжливим для себе ознайомлюватись з історією філософії. Не лише студенти, а й представники інших наукових напрямів не розуміють фундаментальності особливості історико-філософського знання: якщо у певних конкретних науках та сферах діяльності справді варто відкинути те, що себе не виправдало або виявилось помилковим, то історія філософії збирає історичний досвід людського життєвого самоствердження, а в такому досвіді немає непотрібного [5, с. 9–12]. Відкидати тут минуле – це все одно, що викидати із свого життя, наприклад, дитинство або юність. Але в підсумку філософські курси, зокрема в Україні, стискають до таких обсягів, що вони просто втрачають сенс, оскільки за 7–10 семінарських занять зі студентами малоймовірно, що хтось зможе прищепити їм інтерес до самостійного та виправданого розгортання думки навколо життєво значущих проблем.

Таке деградоване становище філософського пізнання сприяє стадії, у якій філософія хоче бути наукою і потрапляє в рабську залежність від науки [9, с. 5].

Проте життя не стоїть на місці, «усе тече, усе розвивається», і проблеми людини дістали своє подальше вивчення, ці проблеми є ще дискусійними і не прийняті всіма вченими [7, с. 277]. Кожна людина – це маленький особистий всесвіт. Ми повинні докласти всіх зусиль, щоби допомогти тим, хто страждає від несправедливості. Для мудрого відкриті всі країни, бо домівка видатної душі – весь світ [10, с. 209].

У глибині віків зароджувалась дивовижна властивість людини сприймати і відтворювати образи навколишнього світу [8, с. 10]. Людина володіє властивостями, які можна поступово відкрити у процесі прогресивного розвитку, використовуючи математику і моделі фізики, хімії, мікробіології [1, с. 70].

Сьогодні абсолютна більшість філософських шкіл дотримуються принципу єдності світу, який розуміється не як якісна подоба, а як єдина субстанція, здатна набувати найрізноманітніших форм; водночас серед останніх найбільш протиставленими є матеріальні й ідеальні.

Існуючі у світі відносини дуже різноманітні. Це можуть бути відносини рівності та нерівності, субординації та координації, частини і цілого й ін. Однак серед усіх видів найбільш універсальний характер має відношення залежності, бо все у світі залежить одне від одного. Звичайно, це варто розуміти не у прямому сенсі, хоча в історії існувала думка, що ми не можемо зрушити навіть пальцем, не потурбувавши всієї світобудови. Реальна взаємодія має об'єктивний, універсальний і активний характер, адже навіть властивості об'єкта можуть проявитися і бути пізнаними лише у взаємодії з іншими об'єктами. Наприклад, розкрити, пізнати соціальну сутність людини можна в її діяльності, взаємодії з іншими людьми. Навіть більше, взаємодія незбижних тенденцій у самому об'єкті, яка виступає як суперечність, є найголовнішим джерелом і причиною його саморуху та розвитку.

Висновки. У результаті проведення дослідження було з'ясовано, що філософія не лише використовує досягнення наук, а й сама впливає на їх розвиток, причому як позитивний, так і негативний. Її вплив проявляється через філософський світогляд дослідників і методологію організації та проведення досліджень. Але багато людей вважають обтяжливим для себе ознайомлюватись з історією філософії. Представники багатьох наукових напрямів не розуміють фундаментальної особливості історико-філософського знання: якщо в деяких конкретних науках і сферах діяльності справді варто відкинути те, що себе не виправдало або виявилось помилковим, то історія філософії збирає історичний досвід людського життєвого самоствердження, а в такому досвіді немає непотрібного. Отже, людина є творцем, джерелом інноваційної активності, носієм духовно-вольового прагнення до перетворення навколишньої дійсності та самої себе, до самореалізації своїх внутрішніх потреб і прагнень, для яких філософія є вкрай необхідною.

Література:

1. Фейерабенд Пауль. Наука в свободном обществе. Пер. с англ. А. Никифорова. Москва : А.С.Т., 2010. 378 с.
2. Кутырев В. Смерть человека в философии постмодернизма. *Спектр антропологических учений*. Вып. 2. / Рос. акад. наук, Ин-т философии ; отв. ред. П.Гуревич. Москва : ИФРАН, 2008. С. 111–123.
3. Гиренок Ф. Удовольствие мыслить иначе. Москва : Академический проект ; Фонд «Мир», 2010. 235 с.
4. Уайтхед А. Избранные работы по философии / сост., пер. с англ. И. Карсавин ; общ. ред. и вступ. ст. М. Киселя. Москва : Прогресс, 1990. 718 с.
5. Семенов Н. Философские традиции Востока. Москва : ЕГУ, 2004. 304 с.
6. Андрущенко В., Бондар В. Модернізація педагогічної освіти відповідно до викликів ХХІ століття. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія «Педагогічні науки». 2010. Вип. 1.28. С. 12–20.
7. Воронкова В. Людина є не тільки мірою всіх речей, а також і її творцем. *Філософські діалоги*. 2010. Вип. 4. Ч. 1 : Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення. Київ, 2010. С. 276–281.
8. Абрамова З. Древнейший образ человека. Каталог по материалам палеолитического искусства Европы. Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 2010. 304 с.
9. Бердяев Н. О назначении человека. Париж : Современные записки, 1931. 320 с.
10. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. I : У полоні Платонових чарів. Пер. з англ. Олександр Коваленко. Київ : Основи, 1994. 444 с.

Gryb V., Konotopenko A. The unity of philosophy and culture in shaping the integrity of the modern personality

Summary. The article considers the worldview and moral foundations of the everyday self-realization of the modern man, which is possible only on the basis of active socio-cultural self-identification. The relevance of the study is caused by the realities of the present, the problems of activity, causes and factors that shape the modern man. The reality of being poses new challenges for a person regarding the worldview and value formation of his or her personal and social essence. The main purpose of the article is to conceptualize and systematize the achievements of philosophy and their importance for the formation of modern man. The basis of the research is the identification of the principle of formation of the modern type of person on the basis of tolerance, honesty and humanity. Scientific novelty of the study is a comprehensive study of the formation of worldview, philosophy, morality of modern man, identifying the main aspects of the impact of philosophy on its life. Philosophy, outlook and morality are at the same time components of the cultural space of modern social development of society. The basic directions of the development of philosophy are analyzed and the spheres of public life in which philosophy is present are considered: intellectual culture and erudition of man, the inner world of man, education, science. It is stated that in these spheres the role and meaning of philosophy are treated inconsistently. As a result of the study, it was found that philosophy not only uses the achievements of the sciences, but also influences their development, both positive and negative. Its impact is manifested through the philosophical worldview of researchers and the methodology of organizing and conducting research. Therefore, man is the creator, the source of innovative activity, the bearer of a spiritual-willed desire to transform the surrounding reality and himself, to self-fulfillment of his inner needs and aspirations for which philosophy is essential.

A systematic and comprehensive approach is applied as a method of researching a particular problem. Research perspectives: how philosophy should help the modern man to define himself.

Key words: modern man, socio-cultural self-identification, philosophy, education.

*Запорожченко О. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури
Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НОВІ ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ

Анотація. У статті дається коротка характеристика особливостей інформаційного суспільства, особлива увага приділяється тому, як змінюється роль самої людини у процесах глобальної інформатизації. З одного боку, інформаційне суспільство дозволяє значно підвищити ефективність праці, розкрити потенціал особистості у вільній і творчій діяльності, проявити себе в інноваційній і науковій сферах. З іншого боку, саме людина в цих умовах може стати і чинником ризику. Вивченню антропологічних проблем інформаційної глобалізації та можливостям їх вирішення за допомогою нових стратегій освіти присвячено це дослідження.

Спираючись на результати фундаментальних досліджень закордонних теоретиків інформаційного суспільства, автор виділяє основну проблему – невідповідність самого суспільства до нових реалій інформаційної глобалізації. Е. Тоффлер дає назву цій проблемі – «шок майбутнього», яка міцно закріпилася в науковій літературі ХХІ століття. Аналіз літератури дозволяє встановити, що однією із проблем інформаційного суспільства є споживча система цінностей, яка була сформована ще у ХХ столітті. Однак саме в умовах стрімкого становлення інформаційного суспільства колишня система цінностей несе певну загрозу майбутньому цивілізації.

Також у статті розглядається проблема «інформаційного розриву», тобто нового типу соціальної нерівності, причиною якого є те, що частина населення не має належного рівня знань і навичок роботи з інформаційними технологіями, отже, не може адаптуватися до нових умов тотальної діджиталізації, як наслідок, маргіналізується. У контексті цієї проблеми всебічно розглядається феномен інформаційної культури особистості, показуються основні стратегічні напрями та ціннісні орієнтири її формування. Особлива увага приділяється новому типу етики – «інформаційній етиці». Обґрунтовується висновок про необхідність належної уваги до проблеми формування нової системи гуманістичних цінностей, яка б відповідала викликам інформаційної глобалізації, за допомогою нових стратегій, тенденцій і парадигм освіти. Розглядаються такі основні тенденції сучасної вищої освіти, як фундаменталізація, гуманітаризація, інформатизація, обґрунтовується доцільність синергетичної парадигми освіти, яка розглядає саму освіту як відкриту нелінійну систему, що самоорганізується. Саме така парадигма освіти більше відповідає запитам інформаційного суспільства, оскільки дозволяє значно збагатити наукову методологію і стимулювати проведення міждисциплінарних досліджень, що значно підвищить якість як технічної, так і соціально-гуманітарної освіти.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформатизація, інформаційна культура, антропологічні проблеми, освітні стратегії, гуманітаризація.

Постановка проблеми. Головними ознаками сучасного інформаційного суспільства є його планетарні масштаби, а також широке використання наукових знань і наукомістких інноваційних та високоефективних технологій, передусім інформаційних. Згідно із прогнозами теоретиків інформаційного суспільства Ф. Машлупа, К. Коями, Е. Масуди, З. Бжезинського, Д. Белла, Е. Тоффлера, Д. Лайона й ін., саме глобалізація, інформатизація та нові цифрові технології дозволять сформувати той новий тип суспільства, що докорінно змінить звичний спосіб життя і діяльності практично всього населення нашої планети [1, с. 82].

Ще одна важлива особливість інформаційної цивілізації полягає в тому, що в ній істотно зростає роль самої людини. Однак ця роль є неоднозначною. З одного боку, саме людина є головним ресурсом і чинником розвитку інформаційного суспільства, а з іншого боку, вона також є одним з основних чинників ризику на шляху цього розвитку. Тому й основна увага має бути сконцентрована не тільки на розвитку матеріальної сфери, як це було властиво індустріальному суспільству, а саме на гуманітарних проблемах, пов'язаних із розвитком і використанням людського потенціалу, передусім потенціалу особистості. Виключно важливу роль у вирішенні цих проблем повинна відіграти система гуманітарної освіти, структура і зміст якої сьогодні ще не відповідають новим викликам ХХІ ст. і не враховують специфічних проблем і особливостей інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовне соціально-філософське дослідження антропологічних проблем суспільного розвитку було започатковане ще у ХХ ст. у працях всесвітньо відомих філософів і соціологів М. Вебера, О. Шпенглера, Г. Зімеля, А. Тойнбі, Х. Ортеги-і-Гасета, К. Ясперса, А. Швейцера, М. Гайдегера, Е. Фрома й ін. Пізніше, у другій половині ХХ ст., проводиться дослідження тенденцій і антропологічних проблем розвитку постіндустріального (інформаційного) суспільства такими теоретиками інформаційного суспільства: Д. Беллом, З. Бжезинським, Р. Дарендорфом, М. Кастельсом, Д. Лайоном, М. Маклюеном, Й. Масудою, Е. Мореном, Е. Тоффлером, Т. Стоун'єром, А. Туреном, Ф. Уєбстером та ін.

Е. Тоффлер уперше найбільш ґрунтовно висвітлює питання про можливі ризики інформаційного суспільства, вказуючи на його загрози для людини як соціальної істоти; стверджуючи, що, з одного боку, інтелектуалізація умов праці, комп'ютерні технології є наступним кроком до створення інтелектуального середовища; з іншого, виникає небезпека щодо деформації людської свідомості. На його думку, цивілізація Третньої хвилі

заохочує індивідуальний розвиток, але це збільшує соціальну різномірність, що провокує феномен соціального відчуження, оскільки індивідуалізоване самовираження посилює ізольованість. Д. Белл зазначив той факт, що, з одного боку, комп'ютерні технології провокують глобалізацію, яка поширюється в загальнолюдських масштабах і безпосередньо впливає на характер міжособистісного спілкування; а з іншого боку, індивідуалізація «замикає» особистість перед монітором комп'ютера; створює певну самоізоляцію від культурного контексту.

До досліджень гуманітарних проблем у контексті тотальної інформатизації у XXI ст. також долучилися вітчизняні науковці: О. Артюшенко, С. Даниленко, О. Данильян, О. Дзьобань, С. Жабін, Л. Іванова, А. Іовчева, А. Карпець, В. Кондрусева, О. Крюков, А. Куля, Н. Кушакова-Костицька, Н. Лазарович, М. Лукашенко, Н. Лютко, Л. Макаренко, А. Меньшеніна, Л. Мудрак, А. Назарчук, М. Онопрієнко, Ю. Петрухно, В. Пожувєв, В. Політанський, В. Поперечнюк, О. Проскуріна, К. Райда, І. Решетнікова, Л. Рижко, О. Селезньова, В. Скиртач, О. Шевчук, М. Шмиголь, В. Щербина, М. Яруш, К. Яценко й ін. У своїх працях вони досліджували особливості «суспільства знань», «мережевого суспільства», відобразили істотні зміни у стані особистості в інформаційному суспільстві. Для нас це має значення в сенсі трансформації свідомості індивіда. А у працях вітчизняних дослідників Т. Андрушенка, Н. Батечко, В. Баранівського, Р. Євсевича, В. Кременя, О. Пруднікової, О. Руденка й ін. розглядається проблема відповідності сучасної вищої освіти викликам інформаційної глобалізації, пропонується нові стратегії освіти.

Вивчення даної проблеми дозволяє констатувати, що, незважаючи на наявне ґрунтовне теоретичне дослідження особливостей інформаційної глобалізації та її антропологічних впливів, актуальною залишається проблема реформування гуманітарної складової частини освіти в Україні з урахуванням нових соціокультурних процесів.

Мета статті – дослідити основні антропологічні проблеми інформатизації та можливість їх вирішення за допомогою нових освітніх стратегій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зростання ролі людини в інформаційному суспільстві є об'єктивно зумовленим. Воно пояснюється тим, що основним об'єктом праці в цьому суспільстві буде інформація та її особистісна форма – знання, що стають найбільш цінним ресурсом подальшого розвитку суспільства. Тому у структурі зайнятості населення постійно зростає кількість людей, діяльність яких пов'язана з виробництвом, обробкою, зберіганням і поширенням інформації та знань. І тут ідеться не тільки про фахівців, які професійно зайняті в науці або ж в ІТ-сфері, але також і про представників інших професій – медичних працівників, інженерів, державних і муніципальних службовців, викладачів навчальних закладів тощо [2, с. 372].

Швидкий розвиток і поширення цифрової техніки, інформаційних і комунікаційних технологій, формування глобальної системи знань уже сьогодні відкривають перед людиною принципово нові можливості не тільки як чинника підвищення ефективності своєї праці, але також у сфері власного інтелектуального і культурного розвитку. Але прискорення темпу подій, що характерне для інформаційного суспільства, і скорочення часу реакції на них викликають певні негативні наслідки. Е. Тофлер у своїй роботі «Шок майбутнього» («Футурошок») попереджав, що незабаром швидкі кардинальні зміни можуть захлеснути людей, організації, навіть цілі країни, що неодмінно призведе до дезо-

рієнтації та негативним чином впливатиме на здатність ухвалювати розумні, помірковані рішення, які необхідні для адаптації подальшої ефективної діяльності людей [3, с. 84].

Проблема невідповідності людини до змін являє собою серйозну загрозу для подальшого безпечного розвитку цивілізації, і тут все залежить від того, які особисті якості буде мати людина в найближчому майбутньому. У зв'язку із цим можна нагадати слова Ауреліо Печчеї, засновника і першого президента Римського клубу, що були написані ним у своїй монографії «Людські якості»: «Людині зараз не залишається нічого іншого, ніж якнайшвидше наблизитися до наступної фази свого розвитку – тієї, де вона, поєднуючи свою могутність із гідною мудрістю, навчиться підтримувати в гармонії та рівновазі всі людські справи. Але статися це може завдяки ланцюга подій, який я називаю «людською революцією»» (переклад мій – О. З.) [4, с. 35].

Про необхідність кардинальних змін у свідомості суспільства пишуть і деякі сучасні вчені. Так, наприклад, у 1997 р. вийшла у світ монографія під характерною назвою «Революція свідомості: Трансатлантичний діалог». У цій монографії на конкретних прикладах досить переконливо показано, що фундаментальна причина сучасної глобальної кризи цивілізації полягає в матеріалістичній орієнтації суспільної свідомості, що панує в сучасному «суспільстві споживання» і викликає все більше занепокоєння серед філософів. Ця ситуація характеризується в даній монографії такими словами: «Наша ділова етика, наша політика, навіть наш індивідуальний спосіб життя – усе це лише симптоми більш глибокої проблеми. Уся наша цивілізація нежиттєздатна, і причина цього полягає в нежиттєздатності нашої ціннісної системи, самої нашої свідомості, що визначає наше ставлення до світу» (переклад мій – О. З.) [5, с. 20].

Також і сучасний німецький філософ У. Векерт уважає, що саме ця матеріалістично орієнтована культура і являє сьогодні найбільшу загрозу для подальшого стійкого і безпечного розвитку суспільства, оскільки руйнує моральні засади суспільства, породжує подвійні стандарти [6, с. 75].

Серед причин, що роблять людину основним чинником ризику в інформаційному суспільстві, є і проблема інформаційної нерівності, розриву. Її суть полягає в тому, що далеко не всі члени інформаційного суспільства зможуть практично використовувати ті нові можливості, які воно пропонує людині. Необхідність спеціальної підготовки людини до життя в інформаційному суспільстві та мінімізації інформаційної нерівності підкреслюється в основних документах Всесвітнього саміту з інформаційного суспільства (далі – ВСІС) (Женева, 2003 р.; Туніс, 2005 р.).

Концепція Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства фіксує 36 пріоритетних напрямів, що потребують постійної уваги під час реалізації Концепції на період після 2015 р. Зокрема є позиції, які стосуються багатьох аспектів проблеми соціалізації людини й інформаційної нерівності в умовах інформаційного суспільства [7].

Зазначимо, що брати до уваги варто не тільки економічні й інструментально-технологічні чинники, що пов'язані з можливістю забезпечення доступу користувачів до електронних засобів та інформаційних ресурсів суспільства, але передусім гуманітарні чинники, що залежать від якостей самої людини. До них належать, наприклад, інформаційна компетентність, інформаційна культура особистості, загальна освіченість, а також мотивація людини, її прагнення до пізнання і самонавчання, розвитку своїх інтелектуальних здібностей. Адже, якщо в самій людині немає бажання бути активним членом інформаційного суспільства, то жодні техніки і технології їй не допомо-

жуть. Варто зауважити, що інформаційна культура передбачає не тільки певні знання, а й певне застосування цих знань і вдосконалення їх у процесі тієї чи іншої діяльності, зокрема діяльності, що пов'язана з інформацією. Причому саме застосування й удосконалення знань є значущим лише у творчості, що реалізується в будь-якій сфері життєдіяльності людини. А тому мотиви творчості, мотиви цієї діяльності людини є природною психологічною компонентою такої характеристики особистості, як її інформаційна культура [8, с. 155].

Щоб сформувати інформаційну культуру суспільства і кожної людини, що відповідає сучасному рівню розвитку техніки й інформаційних технологій, необхідний цілий комплекс заходів, який стосується всіх ланок соціальної системи. Процес формування інформаційної культури особистості тільки тоді може стати ефективним, коли розроблена спеціальна програма діяльності, із чіткою сформульованою метою і послідовністю дій, що ведуть до досягнення поставленої мети.

Крім того, без цілісної державної політики неможливо говорити про успішне вирішення завдань формування інформаційної культури особистості. Формування інформаційної культури особистості є соціальним замовленням даного етапу розвитку суспільства, оскільки культура інформаційного суспільства визначається рівнем культури людей. Усе це має велике значення, оскільки успішність інформатизації в тій чи іншій країні буде визначати роль і місце цієї держави у світовому співтоваристві.

Отже, формування нової інформаційної культури особистості і суспільства, адекватної умовам і вимогам інформаційного суспільства, є однією з актуальних проблем сучасності. Ця культура передбачає не тільки більш високий ступінь компетентності людини у використанні нових засобів в інформаційній діяльності, але передусім розвиток її багатьох особистих якостей, як-от філологічна культура, просторове образне мислення, здатність до самоосвіти і творчості. Усі ці якості найбільш затребувані в суспільстві знань і допоможуть людині ефективно використовувати можливості цього суспільства для досягнення як своїх особистих, так і суспільних цілей. Однак формування нової інформаційної культури особистості та суспільства може бути досягнуто лише об'єднаними зусиллями культури, науки й освіти.

На думку багатьох теоретиків інформаційного суспільства, одним із важливих і соціально значущих результатів формування нової інформаційної культури особистості та суспільства має стати формування інформаційної етики, що відповідала б викликам постіндустріального суспільства [9, с. 375]. Інформаційна етика є необхідним компонентом ще й тому, що тільки вона зможе забезпечити необхідний рівень його інформаційної безпеки, оскільки жодні технічні, юридичні, організаційні й інші заходи самі собою вирішити цю проблему повною мірою принципово не зможуть.

Отже, сучасна університетська освіта, як пише О. Руденко, «має формувати майбутнього фахівця не стільки в парадигмі ремесла, скільки в перспективі інтелекту. А це означає органічне поєднання сучасної професійної підготовки із програмами якісної соціально-гуманітарної освіти. Тільки така стратегія розвитку сучасних освітніх практик здатна реально забезпечити інвестиції в людський капітал, який обґрунтовано оцінюється сьогодні як визначальний чинник соціально-економічного прогресу» [10].

З розвитком інформаційного суспільства пов'язані інтенсивні процеси становлення нової освітньої парадигми, в основі якої лежить зміна фундаментальних уявлень про людину та її розвиток через освіту. Передусім змінюється основна освітня мета, яка тепер полягає не стільки в передачі знань від викладача

до студента чи від вчителя до учня, скільки в забезпеченні умов для самовизначення, саморозвитку і самореалізації особистості. Така освітня стратегія базується на синергетичному розумінні системи освіти як надскладної, нелінійної, відкритої системи, що самоорганізується. Отже, Н. Батечко цілком обґрунтовано пропонує змінити модель сучасної класичної освіти, що не відповідає сучасним умовам, новою, що буде заснована на методологічних принципах синергетики як науки про складні системи, що саморозвиваються: «Україні варто, на нашу думку, послугоуватись методологічним орієнтирами, на ґрунті яких сфера освіти розглядається як складна, відкрита, нелінійна система, у якій постійно відбувається обмін інформацією, яка підвладна різноманітним впливам соціуму та в якій стани спокою та нерівноважності постійно змінюють один одного й уможливають її розвиток. Використання синергетики як методології освітології дозволяє осмислити спільні для різних галузей знань загальні процеси, розпізнати в них нові ідеї та сфокусувати їх на перспективних напрямках розвитку сфери освіти» [11].

У новій освітній парадигмі, де учень стає суб'єктом пізнавальної діяльності, а не об'єктом педагогічного впливу, діалогічні, інтерактивні відносини викладача і студента визначають основні форми організації навчального процесу. Результатом стає активна, творча діяльність учня, далека від традиційної моделі освіти, що полягає у трансляції знань від викладача-лектора студентам. Сучасний фахівець має не тільки володіти певним обсягом знань, а й уміти вчитися: шукати і знаходити необхідну інформацію, щоб вирішити ті чи інші професійні завдання чи проблеми, використовувати різноманітні джерела інформації для вирішення виробничих проблем, постійно здобувати додаткові знання, що стають єдиним джерелом стійкої конкурентоспроможності в сучасних умовах.

Переорієнтація цілей освітнього процесу передбачає зміну предметно-онтологічної моделі навчання гносеологічною моделлю, за якої основу предмета навчальної дисципліни становить методологія науки, її пізнавальні засоби і технології. Вона формує у студентів здатність самостійного вироблення цілісної системи вирішення професійних проблем, стимулює потреби в самостійному творчому та науковому пошуку.

Серед істотних рис і принципів нової освітньої парадигми можна виділити такі, як:

1. Фундаменталізація, що полягає у формуванні базових знань, що являють собою єдину світоглядну наукову систему на основі сучасних уявлень про науку та її методи [12, с. 282].

2. Гуманітаризація, що полягає у спрямованості навчання до людини, у створенні умов для розвитку творчої індивідуальності [13, с. 80].

3. Інформатизація, що являє собою сукупність взаємопов'язаних дій, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб всіх учасників освітнього процесу [14].

Отже, нова стратегія вищої освіти передбачає, що її визначальною тенденцією має бути не подальша диференціація різних способів пізнання світу, а навпаки, їхня інтеграція, системний і синергетичний підходи до вивчення світу, що засновані на використанні новітніх технічних засобів, сучасних комунікацій та інформаційних технологій. На думку В. Кременя, саме реалізація синергетичного підходу в освітній діяльності полягає в оновленні змісту, форм і методів початку з урахуванням таких чинників, як відкритість, самоорганізація, саморозвиток, креативність і нелінійність мислення, управління та самоуправління тощо [15, с. 5]. Принципи синергетики забезпечують нестандартний підхід

до навчання, повноту й високу якість предметних знань, професійне становлення та професійну адаптацію майбутнього фахівця через різні навчальні дисципліни, з урахуванням їх міждисциплінарних зв'язків.

Висновки. Отже, нами були проаналізовані основні тенденції інформаційної глобалізації світу. Особлива увага була приділена антропологічним проблемам, які останнім часом загострюються: це і невідповідність більшості людей до нових умов життя в умовах стрімкого збільшення інформаційних потоків, що обрушуються на свідомість людей, і прогалини у сфері формування інформаційної культури молоді, що є, безумовно, негативним чинником соціокультурного відчуження в умовах інформаційної глобалізації.

Обґрунтовується, що глибинне коріння практично всіх глобальних проблем розвитку інформаційної цивілізації – не в економічній, політичній або технічній сферах, а зумовлені саме системою духовних цінностей, де переважає орієнтація на задоволення матеріальних потреб людини на шкоду її інтелектуальному і духовному розвитку. Доки ця ціннісна орієнтація не перестане домінувати в суспільстві, ні про які надії на подолання сучасної кризи цивілізації говорити просто не доводиться. Однак для того, щоб нова гуманістична система цінностей зазнала необхідних змін, будуть потрібні певні гуманітарні зміни в суспільній свідомості, що може бути здійснено, серед іншого, шляхом зміни освітньої соціально-гуманітарної парадигми. Розкриваються основні принципи цієї парадигми – фундаменталізація, гуманітаризація, інформатизація. Автор показує, що методологія синергетики як раз відповідає новим викликам інформаційного суспільства, оскільки дозволяє синтезувати та використовувати дані різних наук, як точних, так і гуманітарних, для вирішення соціально-гуманітарних проблем сучасності за допомогою міждисциплінарних досліджень.

Література:

1. Запорожченко О. Антропологічні проблеми інформаційного суспільства. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 81–86.
2. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ, 1996. С. 362–380.
3. Андрущенко Т. Футурологічне бачення перспектив політичного та культурного розвитку людства (на прикладі концепції «футурошоку» Елвіна Тоффлера). *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2016. Вип. 47. Ч. I. С. 82–89.
4. Печечи А. Человеческие качества. Москва : Прогресс. 312 с.
5. Гроф С., Ласло Э., Рассел П. Революция сознания: Трансатлантический диалог. Пер. с англ. М. Драчинского. Москва : АСТ, 2004. 248 с.
6. Філософія сьогодні. Розмови з Ульрхом Беком, Гансом-Георгом Гадамером, Юргеном Габермасом, Гансом Йонасом, Віторіо Гьосле та ін. Київ : Альтерпрес, 2003. С. 75.
7. Всемирный саммит по информационному обществу. URL: <https://www.lawtrend.org/information-access/blog-informationaccess/vsemirnyj-sammit-po-informatsionnomu-obshhestvu-podvel-itogi-10letnej-raboty-i-predlozhihkontseptsiyudalnejshhego-razvitiya>.
8. Прудникова О. Інформаційна культура і формування «людини інформаційної». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 154–165.
9. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ, 1996. С. 362–380.
10. Руденко О. Про необхідність та доцільність вивчення філософії у вищій школі. *Modern Directions of Theoretical and Applied Researches*. SWorld, 17–29 March, 2015. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Rudenko-pro.htm>.
11. Батечко Н. Методологія освітології : синергетичний аспект. *Освітологічний дискурс*. 2017. № № 1–2. С. 1–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2017_1-2_3.
12. Баранівський В. Компетентність і фундаменталізація освіти як сучасні парадигми розвитку вищої освіти. *Вісник Національного університету оборони України*. 2011. № 6 (25). С. 282–284.
13. Євсович Р.В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект / Р.В. Євсович // *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2012. -№ 5 (52). С. 79–87.
14. Блажук О. Інформатизація освіти – одна з вимог сучасності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2015_2_5.
15. Кремень В. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 3. С. 3–19.

Zaporozhchenko O. Anthropological aspects of the information society and new educational strategies

Summary. The article briefly characterizes the information society paying particular attention to how the role of man himself changes in the processes of global informatization of society. On the one hand, the information society can significantly improve labor efficiency, unleash the potential of the individual in free and creative activity, and express oneself in the innovative and scientific fields. On the other hand, it is a person in these conditions that can become a risk factor. This research is devoted to the study of the anthropological problems of information globalization and the possibilities for solving them with the help of new educational strategies.

Basing on the results of fundamental researches by foreign theorists of the information society, the author identifies the main problem – the society is not ready for the new realities of information globalization. E. Toffler named this problem “the shock of the future”, and it took root in the scientific literature of the 21st century. The analysis of the literature allows us to establish that one of the problems of the information society is the consumer value system, which has been formed in the twentieth century. However, in the circumstances of rapidly developing information society the old system of values poses a certain threat to the future of civilization.

The article also considers the problem of the “information gap”. It is a new type of social inequality caused by the fact that a certain part of the population does not have the proper level of knowledge and skills to work with information technologies and, accordingly, cannot adapt to the new conditions of total digitalization and, accordingly, is marginalized. In the context of this problem, the phenomenon of personal information culture is comprehensively considered, the main strategic directions and guidelines for its formation are shown. Particular attention is paid to a new type of ethics – “information ethics”. The conclusion is substantiated about the need for due attention to the problem of forming a new system of humanistic values that would meet the challenges of information globalization with the help of new strategies, trends and paradigms of education. The basic tendencies of modern higher education, such as fundamentalization, humanization, informatization are examined. The expediency of the synergetic paradigm of education is substantiated. This paradigm considers education as an open, non-linear, self-organizing system. It meets the demands of the information society, since it allows to enrich the scientific methodology and stimulate the conduct of interdisciplinary research, which will significantly improve the quality of both technical and social-humanitarian education.

Key words: information society, informatization, information culture, anthropological problems, educational strategies, humanitarianization.

*Карпенко М. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

П. А. ФЛОРЕНСКИЙ О КУЛЬТЕ КАК ОСНОВЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Анотація. У статті розглянуто культ як основу культури у філософії П. Флоренського.

Зазначено, що питання про зв'язок європейської культури із християнством є головним у роздумах представників російської релігійної філософії, яка відбиває світоглядну кризу європейської культури кінця XIX – початку XX століття. Культурна криза сприяла пошуку нових духовних основ, відродженню зацікавленості релігійною проблематикою, зокрема ідеєю реформування християнства. Філософи Срібного віку, до яких належить П. Флоренський, прагнули повернути культурним універсалиям втрачену релігійну основу шляхом оновлення релігійної свідомості, воцерковлення культури.

Показано, що в П. Флоренського культ є основою культури, отже, саме ним зумовлено її духовну природу. З'ясовано також, що поняття «духовність» у розумінні П. Флоренського означає релігійну реальність. Таке тлумачення П. Флоренським духовності насамперед впливає з релігійного характеру культурної традиції філософії Срібного віку, що позначається на розумінні ним духовності та духовного буття людини в контексті релігійної складової частини його вчення. Висловлено думку про те, що культуру П. Флоренський розуміє як перетворювальну діяльність людини, яка спрямована на приведення почуттєво наданої реальності до реальності надчуттєвої, прояснення відповідності надчуттєвого почуттєвому. Отже, культура формується згідно з онтологічною функцією культу, яка полягає у відновленні, «налагодженні-починці» пошкодженої структури духовної реальності, а також у перетворенні (освяченні) людини. Для П. Флоренського людина є суб'єктом культурної діяльності, яка створює світ феноменально-ноуменальної культури, освячує структуру духовної реальності. Три види діяльності людини, як-от сакральна, теоретична та практична (серед яких найважливішою є культ) – складові частини її культури. Саме вони, на думку П. Флоренського, утворюють культурний простір: мислимий – наука та філософія; простір, який характеризується зв'язком людини з Богом, – культ; простір життєвих відносин людини – техніка.

Доведено, що в П. Флоренського поняття духовної культури є похідним від культу, безпосередньо пов'язано з його християнським світоглядом, для якого, як відомо, духовне не тільки співвіднесено із трансцендентним буттям Бога, але й ототожнюється з ним.

Ключові слова: культ, культура, християнський світогляд, духовна реальність, елементи культу.

Постановка проблеми. Вопрос о связи европейской культуры с христианством на рубеже XIX – XX вв. стал главным в размышлениях русских философов о культуре. Русская религиозная философия отразила мировоззренческий кризис европейской культуры. Этот кризис предопределил

поиск новых духовных основ, возродил интерес к религиозной проблематике, в частности к идее реформирования христианства. В. Порус пишет: ««Реформаторское» движение в русской религиозной философии (Н. Бердяев, Л. Шестов, Д. Мережковский и др.) вдохновлялось идеей возрождения культуросозидающей роли христианства, возвращения ему утраченного духовного лидерства» [1, с. 116]. Представители русской религиозной философии обратили свою творческую энергию на познание духовной реальности, истоком которой является Бог. Русские философы видели необходимость обновления религиозного сознания и Церкви, возвращения культурным универсалиям религиозной основы. В своем стремлении противостоять культурному кризису они обращались к христианским идеям Богочеловечества, превосходства веры над разумом, свободы. Так, В. Соловьев показал, что как философский, так и научный рационализм враждебен человеку и обществу, поскольку вместо веры в Бога – источника мировой и духовной жизни человека, он утверждает веру в разум, ограничивая внутренний мир человека масштабом теоретической истины. Он полагал, что традиционное религиозное мировоззрение утратило свою жизненность и подлинную значимость для современного сознания, оно выродилось в отвлеченный догматизм, противоречащий религиозной истине. Квинтэссенцией «философии всеединства» В. Соловьева стало восстановление единства между тремя сферами – сферой творчества, знания и практической деятельности, образующих формы общечеловеческого существования, а также то единение человека с Богом, в свете которого история предстает как Богочеловеческий процесс. С. Булгаков тоже разрабатывает религиозно-философское учение о Боге, Мире и Человеке как целостном единстве, которое схоже с концепцией цельного знания (синтеза богословия, науки и философии), впервые разработанной В. Соловьевым. Н. Бердяев, связывая кризис христианской культуры с возобладавшем в ней рационализмом, подчеркивает, что религия перестала являть собой жизнь духа, утратила свою жизненную силу. Ее духовная конкретность, невыразимая в абстрактных формах рационального мышления, оказалась изложенной в богословских системах на языке природного мира и приспособленного к нему разума. Поэтому центральной темой его религиозной философии стала тема духа как живой творческой силы, исходящей от Бога и добытийственной свободы. Традиционному богословию Н. Бердяев противопоставил христианство свободного духа с личностью пророка как выразителя духовной свободы.

К проблеме культуры и «культуросозидающей роли христианства» в своем религиозно-философском учении также обращается П. Флоренский.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблема культа и культуры в творчестве П. Флоренского посвящено немало исследований. Из последних можно выделить монографии Н. Бонецкой и Н. Валентины, в которых раскрыты некоторые важные аспекты этой проблемы, а также статьи Н. Павлюченкова. В книге Н. Бонецкой «Между Логосом и Софией. Работы разных лет» [2] рассмотрены эстетические взгляды П. Флоренского, раскрыта тема «человека литургического» (“*Nomo liturgus*”), его символотворческой деятельности, анализируется метафизика иконы. Н. Валентина в своей монографии «Павел Флоренский» показывает, что главным для русского философа является вопрос о связи церкви, христианства и культуры. Он акцентирует внимание на интегральном понимании культуры П. Флоренским. Он пишет: «Культура, рождающаяся из лоно церкви, – плод интегральной и унитарной концепции познания, встреча традиции с реализмом и символизмом ради более глубокого проникновения в истину» [3, с. 79]. Для него является очевидным, что у П. Флоренского культура «предстает по существу как прорастание культа» [3, с. 73]. В статьях Н. Павлюченкова раскрывается тема культа как центральная в творчестве П. Флоренского, исследуется его литургическое богословие. Он усматривает полное соответствие между убеждениями П. Флоренского и взглядами В. Иванова на роль религиозного культа в жизни человека.

Цель статьи – показать духовную природу культуры, раскрыв ее связь с культом в религиозно-философском учении П. Флоренского.

Изложение основного материала исследования. Понятие культуры у П. Флоренского неразрывно связано с его религиозным мировоззрением. Поэтому культура для него может быть только духовной. А само духовное привязывается им, по выражению С. Булгакова, к «религиозной действительности», под которой подразумевается Бог, трансцендентный по отношению к миру и человеку. Очевидно, что П. Флоренский следует в понимании духовного как такового и духовности самого человека традиции, сложившейся в философии Серебряного века. Так, В. Соловьев ставит вопрос о том, на каком основании мы можем утверждать «собственную действительность абсолютного»? Основанием для этого, по его мнению, является то, что во всех человеческих существах «лежит непосредственное ощущение абсолютной действительности, в котором действие абсолютного непосредственно нами ощущается <...>» [4, с. 232]. Это ощущение одинаково во всех, а именно этим чувством непосредственно «нам дается единое во всем», которое В. Соловьев называет Сверхсущим, т. е. Богом.

С. Булгаков также говорит о Боге как трансцендентной религиозной действительности. «В основе религии, – пишет С. Булгаков, – лежит пережитая в личном опыте встреча с Божеством <...>» [5, с. 16]. В момент переживания связи с трансцендентным Богом он становится имманентным. «Трансцендентно-имманентное, – согласно С. Булгакову, – есть основное формальное понятие, в котором осознается связь с божеством. Таково общечеловеческое понимание религии <...>» [5, с. 12].

П. Флоренский раскрывает суть культуры, следуя этой традиции понимания религиозной природы духовного и духовности человека. Он дает следующее определение культуры: «Культурой мы называем совокупность орудий производства и понятий мировоззрения, наличных у данного народа в данную эпоху. – Но С этимологически происходит от *cultus*, *культ*,

т. е. от совокупности святости S (*Sacra – M. K*). С = *cultus* = S. Итак, по значению своего этимона культура есть святости <...>» [6, с. 427]. Такое определение культуры означает, что она функционально продолжает сакральную деятельность человека и выражает ее доступными ей средствами и приемами. Связь культуры с сакральной деятельностью человека прослеживается П. Флоренским еще со времен существования архаического общества, функционирования мифосознания с его непосредственной данностью сверхчувственной реальности, когда сущность вещи отождествлялась с самой вещью. Он пишет: «Для древнего сознания, как и для всякого непосредственного мироотношения, вся жизнь имеет уклад религиозно-теургический; все житейское – лишь лицевые поверхности культа; все жизненные явления так или иначе блистают светом потустороннего» [7, с. 116]. Для П. Флоренского через культ осуществляется приобщение к сакральному опыту не только предков, но и целых народов, к мировой культуре. Он замечает: «<...> Культ – не исторически только, но и логически есть предусловие всей культуры и даже самого мира. Самое понятие о мире, включая в себя необходимость координации мира с тем, что «в мире, но не от мира и выше мира», предполагает культ» [8, с. 153]. Те или иные верования не только переходят из культа в культ, но и могут возникать одновременно у разных народов. Сходство таких культов, как Осириса (у египтян), Диониса (у эллинов), Адониса-Таммуза (у сирийцев) и т. д., основано на общности представлений, свойственных различным культурам, в основе их – центральная мистерия страдавшего и умершего божества, пролитой кровью которого возрождается мир. Они отражают общезначимые культурные традиции.

П. Флоренский не просто связывает культуру с культом, для него понятие культуры является производным от понятия культ. Он пишет: «<...> В области культуры мы имеем культовые формы. В первичном сознании нет внекультового, а только действия культовые и некультовые, греховные <...> согласно сакральным теориям, являющимся последним словом науки, культура от культа, произошла из культового действия <...>» [6, с. 438–439]. П. Флоренский, проясняя взаимосвязь, существующую между культом и культурой, отмечает, что культ, постигаемый как святость – сверху вниз, предопределяет развитие культуры, но, рассматриваемый как человеческая деятельность – снизу вверх, он представляет собой вид культурной деятельности. Характеризуя литургическую деятельность человека как культурную, он пишет: «Это зерно истинной человечности, эта почка цельности духовной, этот бутон культуры – К У Л Ь Т, в узком смысле слова» [8, с. 58].

В антропологии П. Флоренского человек выступает в качестве субъекта духовной деятельности, созидая мир человеческой (феноменально-ноуменальной) культуры, освящающей структуру реальности. Три вида деятельности человека (сакральная, мировоззренческая, хозяйственная) – составляющие его культуры. Для П. Флоренского «антропологически дедуцировать» культуру – значит определить ее как производную из культа. Культура понимается им как преобразовательная деятельность человека, направленная на приведение чувственной реальности к реальности сверхчувственной, прояснение соответствия сверхчувственного чувственному. Это означает, что она формируется в соответствии с онтологической функцией культа, которая понимается П. Флоренским как восстановление целостности духовной реальности,

ее «отладка-починка». Для П. Флоренского все, что имеет отношение к проблеме соотношения «горнего» и «дольного» миров, тесным образом связано с культом, поскольку им осуществляется установление взаимосвязи между мирами. Он представляет собой сферу «пограничной активности», к которой можно отнести любую активность человека, затрагивающую границу миров: культуру, творчество, сновидение, смерть и т. п. Культура – это пограничная сфера, в которой соприкасаются два мира, встречаются ноуменальное и феноменальное. В. Порус отмечает, что у П. Флоренского духовная культура является «универсумом человеческой жизни в его символическом значении». Он пишет: «Культура – высшая ценность земного бытия, преображающая человека. В этом она родственна культу» [1, с. 144].

Сопоставляя культурную деятельность человека с другими видами деятельности (мировоззренческой и хозяйственной), относящимися к культуре, П. Флоренский определяет ее как перводеятельность. «<...> В деятельности литургической, – пишет П. Флоренский, – должно видеть сердцевину деятельности человека вообще, перво-деятельность, разумея это «перво» не в порядке хронологическом, а в порядке логическом» [8, с. 60]. Он акцентирует внимание на ее двуединстве и антиномичности как фундаментальных особенностях, выражающих сущность всей человеческой деятельности. И пишет об этом так: «Однако живое их (деятельностей – М. К.), живое их, глубинное их – это именно и есть противоречивость их, и если бы мы могли представить себе деятельность, вовсе лишенную основного противоречия, т. е. только произведение вещей без смысла или только выработку смыслов, всячески лишенных реальности, то тем самым признали бы такую деятельность и не человеческой, – не деятельностью духовного существа – даже более того, абсолютно не постижимую нам и, следовательно, лежащую вне поля нашего сознания» [6, с. 60]. Созидая те или иные «орудия отношения к бытию» (понятия, суждения; машины, технические приспособления; святыни: реликвии, обряды, священные слова), человек сталкивается с антиномией вещи и смысла. По мнению П. Флоренского, деятельность человека как духовного существа невозможно представить себе направленной только на «выработку вещей без смыслов», равно как и смыслов без реальных вещей. Продукты культурной деятельности – это не только, как пишет П. Флоренский, «реальности» или «полезности» (инструменты, орудия, вещи), но и одновременно «смыслы» (универсальные сущности), то есть «вещи-смыслы». Антиномичность – основное свойство (особенность) человеческой деятельности, его культурного творчества, вытекающая из двойственности человеческой природы. Поэтому противоречивость, заключенная в деятельности человека и его культуре, свидетельствует об их жизненности. Более всего она проявлена в теургическом творчестве, менее всего – в теоретической и производственной сферах. В орудиях материально-утилитарной культуры на первом плане – вещи, «полезности», тогда как в орудиях культа и мировоззрения – смыслы. Все «вещное» и «дольное» преобразуется в святыню, будучи неотъемлемой составной частью основной святыни – культа. Проявленная в человеческой деятельности антиномия: вещи / смыслы или чувственное / сверхчувственное, выражает феноменально-ноуменальное двуединство культуры, определяет ее онтологичность.

Продукты человеческой культуры выступают в культе как его элементы или орудия (храм с его утварью, молитва, богослужебные тексты и песнопения, освященные вещества и т. п.). Создавая антиномичные «орудия культа», человек творит свои подобия, то есть подобные себе ноуменально-феноменальные двуединства или, как пишет П. Флоренский, «противоречия горнего и дольного, каков сам он» [8, с. 59]. Поскольку культ представляет собой перводеятельность, в которой проявлена двуединая (ноуменально-феноменальная) природа человека, то и определение, которое П. Флоренский дает человеку, непосредственно связано с его основной деятельностью – культовой. О значении культа для раскрытия природы человека П. Флоренский пишет следующее: «Но деятельность литургическая центральна; как средоточное зерно деятельности целокупной – она есть деятельность, прямо выражающая человека в сокровенности его бытия, деятельность – собственно и по преимуществу человеческая, ибо человек есть homo liturgus» [8, с. 59].

Три вида человеческой деятельности, согласно П. Флоренскому, формируют пространство культуры. Каждый вид деятельности образует специфический тип пространства: пространство мыслимое создают наука и философия; пространство, характеризующееся связью человека с Богом, – культ; пространство жизненных отношений человека – техника. В пространстве культуры культовое пространство первостепенно. Процесс организации человеком культового пространства можно охарактеризовать как его телостроительство, или домостроительство (освящение человеком телесного устройства как своего жилища). Такое понимание не случайно, оно связано с отождествлением тела человека с домом, а его самого с храмом. Тело человека, согласно П. Флоренскому, представляет собой подобие его жилища, является его первообразом. Органы человеческого тела отождествляются с «частями домашнего оборудования». В трехчастности храма отражена структура человека: притвор – тело, храм – душа, алтарь – дух. Поскольку храм является Домом Божиим, то есть священным жилищем, в нем неизбежно получают свое освящение все органы человеческого тела. П. Флоренский замечает: «Назначение культа – именно претворять естественное рыдание, естественный крик радости, естественное ликование, естественный плач и сожаление – в священную песнь, в священное слово, в священный жест» [8, с. 129]. Освящение человека совершается по его же «человеческой стихии», в соответствии с его духовной структурой, с позиций антропологии устанавливается последовательность в расположении таинств, освящающих семь фундаментальных функций человеческого существа.

В человеческой форме храма, впрочем, как и самого культа, отражена коррелятивность человеческого существа образу Божию, раскрыто Богоподобие человека. Элементы культа антропологичны, поскольку представляют собой продукты человеческой деятельности, подчинены необходимости оправдания человека и воцерковления его культуры. Некоторые из них символизируют строение человека, а в более широком смысле, являют собой его тип. Крест – образ Божий в человеке, его тип (архетип), «тип Креста – прототип человека» [8, с. 34]. Человек может быть представлен как «ноуменальный Крест». Подтверждение тому – внешнее проявление человеческой природы в культе (молитва, «воздеяние рук горе в крестообразном распростертии» [8, с. 35]). По П. Флоренскому,

освящение человека тождественно Крестовлению (осуществлению в себе Креста). Элементы культа предопределяют его форму, состоящую из совокупности специальных искусств: обоняния, осязания, видения, слушания и говорения. «Даже такие подробности, как специфические прикосновения к различным поверхностям, к священным вещам различного материала, к умашенным и пропитанным елеем, благовониями и фимиамом иконам, притом прикосновения чувствительнейшей из частей нашего тела, губами, – входят в состав целого действия, как особое искусство, как особые художественные сферы, например, как искусство осязания, как искусство обоняния и т. п.» [9, с. 65]. Искусству звука соответствует искусство слушания или пения, искусству изображения – искусство видения, искусство запаха – обоняния и т. п. Таким образом, культ имеет «человеческую форму» и представляет собой единый духовный организм.

Наряду с тремя основными типами пространства П. Флоренский выделяет такой особый тип пространства в пространстве культуры, как художественное, которое образует искусство. Этот тип пространства по своей структуре близок к пространству культовому. Художественное произведение, следуя П. Флоренскому, – такая часть реальности, которая изображает другую реальность. Искусство посредством образа возводит к первообразам. В произведениях человеческой деятельности, художественного творчества должна раскрываться «воплощенная истина вещей». «Цель художества – преодоление чувственной видимости, натуралистической коры случайного, и проявление устойчивого и неизменного <...> Иначе говоря, цель художества – преобразить действительность. Но действительность есть лишь особая организация пространства; и, следовательно, задача искусства – переорганизовать пространство» [10, с. 122], – пишет П. Флоренский. Таким образом, цель художественной деятельности (искусства) совпадает с целью литургической деятельности. О художественном творчестве П. Флоренский пишет так: «Изящные искусства, исторически суть выпавшие из гнезд или выскочившие звенья более серьезного и более творческого искусства – искусства богodelания – феургии» [8, с. 57]. Если художественную деятельность можно рассматривать как деятельность по воплощению первообраза в образе, поиск адекватного средства (формы) выражения замысла, идеи, то деятельность литургическую – как установление связи между ноуменальным и феноменальным мирами, раскрывающую ноуменальные первоначала и первообразы в структуре феноменальных явлений и образов. Задача культа – создать такие специфические условия для человеческого восприятия, когда нет необходимости переходить от чувственно-зримого к мистически-созерцаемому, поскольку можно в чувственно данном непосредственно созерцать ноумен. В литургической деятельности есть необходимые для этого средства и приемы. Они широко используются иконописцами, к примеру, в иконографии (феномен обратной перспективы, когда заметно намеренное нарушение перспективности изображения для достижения наибольшего эффекта его выразительности, наибольшего просвечивания в нем смысла изображаемого). Художественное произведение, в котором соблюдены все правила его перспективного изображения, как отмечает П. Флоренский, может оказаться ложным, лишенным присутствия в нем реальности, духовной сущности, – бездуховным. «Перспектива, – как пишет П. Флоренский, – потому

чужда человеку, что она есть заговор против естественного восприятия: требуется видеть не то, что есть, а то, что желательно видеть» [6, с. 485]. Иконописное изображение двуедино (ноуменально-феноменально), явление трансцендентного в нем выражено посредством особых иконописных средств и приемов, к которым можно отнести и сознательное нарушение законов перспективного построения. Изображение, в котором для адекватного (не субъективного, а объективного) выражения смысла изображаемого (Первообраза) производится намеренное нарушение условий (законов) перспективы. При поверхностном взгляде на него кажется плоским, лишенным ноуменальной глубины, тогда как в действительности именно такое изображение обращено в свою внутреннюю плоскость и, как следствие, во внутреннюю структуру изображаемого. Оно указывает воспринимающему его человеку на особую ноуменальную перспективу. Этой же необходимостью – определять направленность зрительного восприятия, объясняется обязательность иконостаса во внутреннем устройстве храма, цветовая символика иконы, облачения клира и т. д. Подобно Е. Трубецкому, назвавшему икону «умозрением в красках» [11, с. 7], П. Флоренский именует ее написанным красками Именем Божиим. Для П. Флоренского цвет – это чувственно созерцаемое первоначало, в том смысле, что он заключает в себе метафизический свет, то есть божественное первоначало, открывающееся иконописцу.

Троякость человеческой деятельности предполагает наличие единого ее смыслового центра или действенного начала. Таким отправным пунктом для христианской культуры является Христос и Его образ. Согласно П. Флоренскому, все сферы человеческой жизнедеятельности с необходимостью должны быть сообразованы с безусловностью этого «премирного» образа, то есть Первообраза, и отталкиваться исключительно от него. А. Трубачев отмечает: «Все области жизни: искусство, философия, наука, политика, экономика и т. д. – не могут быть признаваемы самодовлеющими сущностями и суть только образы, которые действительно складываются по миру сему, но лишь тогда и лишь постольку, когда и постольку культура вообще не устроится по образу Христову» [12, с. 154]. Образ Христов – в основе строения человеческой личности, культа, мировоззрения, производственной деятельности, то есть в центре культуры как культуры Бого-человеческой и оправдания бытия человека.

Выводы. Из сказанного видно, что для философии Серебряного века является характерным понимание связи духовного как такового и духовности человека с признанием существования особого рода действительности, трансцендентной миру и человеку, а также всему материальному и сопряженному с ним всему идеальному, будь это научные теории и образы фантазии, а также, например, идеи Платона. Такого рода трансцендентная миру и человеку действительность может быть только чисто духовной реальностью. В рамках этой философской традиции П. Флоренский рассматривает культ как основу культуры.

По П. Флоренскому, культ, в связи с тем, что он выражает живую связь человека с Богом, обладает культуропорождающей силой. Он преобразует реальность и самого человека. Культ является перводеятельностью человека, истоком всего его культуротворчества.

У исследуемой проблемы есть аспекты, которые не были раскрыты в этой статье, они могут стать объектом дальнейшего изучения.

Література:

1. Порус В. У края культуры : философские очерки. Москва : Канон+ ; РООИ «Реабилитация», 2008. 464 с.
2. Бонецкая Н. Между Логосом и Софией. Работы разных лет. Москва : Центр гуманитарных инициатив, 2018. 576 с.
3. Валентини Наталино. Павел Флоренский. Москва : ББИ, 2015. 191 с.
4. Соловьев В. Сочинения : в 2-х т. / общ. ред. и сост. А. Гулыги, А. Лосева ; примеч. С. Кравца и др. Москва : Мысль, 1988. Т. 2. 822 с.
5. Булгаков С. Свет невечерний. Созерцания и умозрения. Москва : Республика, 1994. 415 с.
6. Флоренский П., священник. Сочинения : в 4-х т. / сост. и общ. ред. игумена Андроника (А. Трубачева), П. Флоренского, М. Трубачевой. Москва : Мысль, 1994–1999. Т. 3 (2). 623 с.
7. Флоренский П. Общечеловеческие корни идеализма. *Философские науки*. 1991. № 1. С. 106–119.
8. Флоренский П., священник. Собрание сочинений. Философия культа (Опыт православной антропологии). Москва : Мысль, 2004. 685 с.
9. Флоренский П. Храмовое действо как синтез искусств. *Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия»*. 1989. № 2. С. 58–66.
10. Флоренский П., священник. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. Москва : Мысль, 2000. 446 с.
11. Трубецкой Е. Умозрение в красках. Вопрос о смысле жизни в древнерусской религиозной живописи. *Философия русского религиозного искусства XVI–XX вв.* : антология. Москва : Прогресс, 1993. С. 220–246.
12. Андроник, иеромонах (Трубачев А.). Теодицея и антропология в творчестве священника Павла Флоренского. Томск : Водолей ; изд-во А. Сотникова, 1998. 192 с.

Karpenko M. P.A. Florensky about the cult as the basis of spiritual culture

Summary. The article deals with the cult as the culture basis of the P. Florensky's philosophy.

It is noted that the question of connection of European culture with Christianity is the major consideration of the Russian religious philosophy representatives, which reflects

the worldview crisis of European culture of the late XIX – early XX centuries. The cultural crisis contributed to the search for new spiritual foundations, the revival of interest in religious issues, in particular, the idea of reforming Christianity. The philosophers of the Silver Age, whom P. Florensky belonged to, sought to return to the cultural universals a lost religious basis by renewing religious consciousness and culture churching.

It is shown that P. Florensky regards the cult as the basis of culture, therefore, it determines its spiritual nature. It is found that P. Florensky considered the concept of spirituality as a religious reality. Such an interpretation of P. Florensky spirituality primarily proceeds from the religious nature of the cultural tradition of the Silver Age philosophy, which reflects his understanding of spirituality and spiritual existence of a person in the context of the religious component of his teaching. It is suggested that P. Florensky's understanding of culture is a transformative activity of a person, which aims at bringing the sensible given reality to the reality of the supersensible, clarifying the correspondence of the supersensible sensible. So, culture is formed in accordance with the ontological function of the cult, which consists in the restoration, "turning up-repair" of the damaged structure of spiritual reality, as well as in the transformation (sanctification) of a person. P. Florensky considers a person as a subject of cultural activity, which creates a world of phenomenal-noumenal culture, sanctifies the structure of spiritual reality. Three types of human activity, such as sacred, theoretical, and practical (the cult is the most important among which) – are the components of its culture. They, according to P. Florensky, form the cultural space: thinkable – science and philosophy; a space characterized by human connection with God – the cult; the space of human life relations – the technology.

It is proved that P. Florensky's concept of spiritual culture is derived from the cult, directly related to its Christian worldview, which is known to be spiritual not only correlated with the transcendental existence of God, but also identified with it.

Key words: cult, culture, Christian worldview, spiritual reality, elements of cult.

*Кравець М. С.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та культурології
Національного лісотехнічного університету України*

ФІЛОСОФІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті обґрунтовано припущення, що практичні результати реалізації стратегії сталого розвитку, як у Європросторі, так і на українських теренах, не є однозначними. Вони часто мають пропагандистський характер, а саму стратегію варто характеризувати як стратегію добрих намірів. Зазначено, що в Україні «використання терміна «сталий розвиток» набуло модного характеру без всестороннього його обґрунтування. Він присутній у назвах більше половини науково-практичних конференцій із проблем усієї палітри життя суспільства. Не хетують цим терміном і політичні лідери, які у своїх виступах використовують його без адекватного розуміння проблем, що ним окреслюються» [1, с. 158]. Про перехід людства на шлях «сталого», або всебічно збалансованого, розвитку було заявлено на початку останнього десятиліття ХХ століття. Підсумкові документи «сталого розвитку», що були ухвалені на саміті «Планета Земля» у 1992 році, стосувалися насамперед проблем збереження навколишнього середовища й особливостей розвитку соціальних спільнот щодо загроз своєму існуванню в перспективі. У такому розумінні «сталий розвиток» виступав частиною буття, невід’ємним складником розвитку соціумів. Однак розвиток світових спільнот у ХХ столітті більше нагадував їхній «сталий розвиток», ніж він виявився у першій чверті ХХІ століття. Інформаційне суспільство zdeформувало віками оптимізовані співвідношення між потребою «мати» і життєвим «бути». Адже «коли ми хочемо взнати, що складає умови людського існування, то виникають головні питання: у чому полягає сутність людини? що робить людину людиною?» [2, с. 22]. Реалізація стратегії сталого розвитку протягом майже тридцяти років показала, що в самих принципах сталого розвитку не були враховані можливі прогностичні наслідки глибинних перетворень постіндустріального суспільства. Формування інформаційного формату соціумів змінило всю палітру проблем у системі «людина – природа – людина», які до цього вирішувались еволюційним шляхом розвитку. Раніше вони мали локальний, а не загальноглобалізаційний характер.

На наш погляд, за останні тридцять років так і не вдалося досягти всесвітнього консенсусу в реалізації стратегії сталого розвитку. Насамперед низка соціумів прийняли принципи сталого розвитку стосовно своїх регіональних умов без їх економічного забезпечення. Міжнародні форуми на найвищому рівні у 2018–2020 роках продемонстрували заклики і наміри до співпраці. Сталий розвиток виявився ефективним лише у сталому зростанні нових, більш загрозливих, викликів, що починають турбувати людство.

Ключові слова: інформаційний простір, сталий розвиток, структура, засади сталого розвитку, система, аналіз, синтез, раціональність, оптимізація, процес, інтерпретація, принципи.

Актуальність дослідження зумовлена фактором часу, причинами ухвалення стратегії сталого розвитку, досягнутими результатами її реалізації на європейських і українських теренах, потребами аналізу зміни змісту складників сталого розвитку в умовах нових системних викликів інформаційного суспільства. Насамперед «як поняття «сталий розвиток» складається із двох термінів, які суперечать один одному. У термінологічних словниках <...> визначений зміст цих понять. Розвиток – це процес із зміною якості. Він не може існувати, оскільки термін «сталий» його блокує <...>, розвиток культури у форматі «сталого розвитку»» [3, с. 176]. Тому не в усіх випадках він є коректним, особливо щодо розвитку окремих її складників. Зокрема, професор В. Бондаренко вважає термін «сталий розвиток» невдалим, пропонує замінити його іншим – «збалансований розвиток» [4, с. 355–356].

На наш погляд, українські дослідники не звернули увагу на три події, що презентували початок 90-х рр. По-перше, Комісія Європейського Союзу подає розгорнуте визначення інформаційного суспільства, яке набуває статусу загально-визнаної соціально-філософської та політичної категорії. По-друге, у науковий обіг вводиться поняття «сталий розвиток». По-третє, виходить фундаментальна праця Альберта Гора «Земля у рівновазі. Екологія і людський дух». Це свідчить про те, що політична еліта сучасних демократій усвідомила наслідки людської діяльності, побачила реальні загрози своєму існуванню. «Саміт Землі» означав історичний поворотний пункт у тривалій боротьбі за підвищення міжнародного усвідомлення правди про кризу глобального довкілля. Він зумів спрямувати світ до кращого розуміння того, як і чому майбутній економічний прогрес тісно пов’язаний із надійною політикою, що сприяє захисту довкілля і мудрому управлінню природними ресурсами» [5, с. 1].

Аналіз змісту принципів сталого розвитку свідчить про те, що вони були сформульовані на рівні мислення тогочасної політичної еліти про розвиток суспільства, його співвідношення із природою. У змісті документів соціально-політичних інститутів тогочасної євроспільноти переважають тенденції раціональності. На початку 90-х рр. ХХ ст. стало зрозумілим, що технологія розв’язання нових проблем потребує і нових методологічних підходів. Політичний істеблішмент розвинутих демократій почав мислити категоріями проєктів, програм, прогнозів. «На час, коли було висунуто ідею сталого розвитку, суспільство добре усвідомлювало вже цінність не тільки природничо-наукового або технічного знання, але також і соціально-гуманітарного. Навіть більше, достатньою мірою було оцінено вже й інформаційно-евристичне значення <...>» [6, с. 47].

Однак цього виявилось недостатньо. Необхідні були знання вхідних та вихідних координат явища та «володіння методикою переходу від перших до других» [7, с. 92] у короткій та довгостроковій перспективі. Вхідні координати явища були відомі. Це насамперед зростання кількості природних катаклізмів, безповоротна втрата багатьох видів рослин і тварин, поява нових хвороб, катастрофічне забруднення водного і повітряного басейнів, бідність, масові збройні конфлікти, тероризм тощо. Із класичного погляду вихідні параметри формувались на основі вхідних. Під них необхідно було розробити відповідні програми дій. Що стосується методики переходу від одних координат до інших у такому класичному розумінні проблеми, то західноєвропейська наукова думка напрацювала на той час певний комплекс відповідних алгоритмів. Практично за такою схемою була сформована стратегія сталого розвитку. Ця соціальна технологія була адекватною тогочасному розумінню сутнісних складників у розвитку соціальних спільнот. Вона була логічним продовженням ідей раціоналізму та функціональності оточення людини, притаманним Європі епохи класицизму.

Зазначимо, що «філософія переходу до сталого розвитку у європросторі 90-х рр. супроводжувалась постійним зростанням всіх соціально-економічних показників соціумів. Тільки за досягнення певного рівня соціальних благ був запропонований перехід до сталого розвитку» [1, с. 160]. Логічно припустити, що перехід до сталого розвитку економічно відсталих соціумів (а таким є і український соціум) законсервує їхній розвиток, перетворить їх на придаток природних ресурсів і малокваліфікованої робочої сили. Наукові відкриття та технічні винаходи будуть оперативним вивозитись у високорозвинуті соціуми, а національна еліта буде на дотації небагатих країн для підтримання рабського статусу свого населення. Частково цей процес уже започаткований на українських теренах. Українці поступово позбавляються своїх законно-етнічних прав на землю, корисні копалини, національні реліквії тощо. Відбувається процес вимивання родових засад українства, засадами загальних (не властивих українцям) цінностей, що ні чим не відрізняється від попередньої ідеї єдиного радянського народу, випробуваної на українських землях. Тому висловимо дискусійну ідею про те, що для України стратегія сталого розвитку у прийнятому нашим політичним керівництвом виді є шкідливою для національної розбудови власної держави.

Як відомо, стратегія сталого розвитку містить 16 цілей сталого розвитку на період 2016–2030 рр. Із них у трьох ключовим є термін «раціонально». У «Філософському енциклопедичному словнику» даний термін розкривається як «розумне, доступне» тощо. На побутовому рівні використовується в контексті раціонального природокористування, характерного для інтенсивного господарювання. З позицій системного аналізу це означає «вискотати» із системи все можливе без розширення об'єму системи. Отже, первісний зміст поняття виявився цілковито знівельованим у сучасному його розумінні та зведений до сприйняття як технології безвідходного виробництва. Як приклад, реалізація цілі за номером 15 (раціональне лісокористування) на українських теренах. Ліс у Карпатах на величезних площах вирізаний «раціонально». Нічого не залишилось, вивезені навіть пеньки з коренями. Як зазначає Держлісагентство України, обсяги незаконних вирубок у 2019 р. сягнули рекордного значення. Отже, стратегія сталого розвитку вимагає суттєвої корекції, насамперед у контексті свого понятійного апарату.

У третьому тисячолітті науковці не звернули уваги на те, що у природі, крім принципів раціональності, є інший принцип – оптимальності перебігу процесів. І якщо би ціль 15 була окреслена як оптимальне використання, то з неї випливала б низка нових похідних принципів щодо збереження лісового масиву. А державні інститути під час ухвалення рішень змушені були б керуватися іншими методиками аналізу і синтезу складних соціально-політичних проблем.

На наш погляд, у процесі реалізації концепції сталого розвитку в останньому десятиріччі почали проявлятися два паралельні взаємно заперечуючі процеси. З одного боку, сталий розвиток вимагає об'єднання зусиль усього світового співтовариства, з іншого – «глобальна соціальна нерівність, розшарування за ознаками якості життя, статусу і можливостей самореалізації у глобальному суспільстві за умов глобальної інформаційної відкритості та втрати безпосереднього взаємозв'язку між бідністю та багатством продукують атмосферу соціального невдоволення і напруження, котрі проявляються як у постіндустріальному центрі (терористичні акти в економічно багатих і розвинутих країнах – *М. К.*), так і на периферії світової системи (Близький Схід тощо – *М. К.*)» [8, с. 268]. Отже, малодослідженою і не вирішеною виявляється проблема інформаційного повсякдення, адекватного стратегії сталого розвитку. «Що може бути «найпрозорішим» та «найзрозумілішим» за повсякдення? Коли говоримо про нього, то на перший погляд все «само сробом зрозуміло»: повсякдення є повсякденням. Світ, у якому живе людина, – це її повсякденний світ. Розуміння життя розпочинається з повсякденного життя <...>» [9, с. 5]. Суттєво зазначити, що з погляду західної гуманітаристики повсякдення – «певна основа всього життя людини» [9, с. 7]. Однак інформаційне повсякдення розуміння і сприйняття конкретної проблеми – це складна і натепер малодосліджена сукупність зовнішніх і внутрішніх векторів факторної інтерпретації нашої поведінки. Чому в поведінці великих соціальних утворень у деякі періоди часу відсутня логіка? Чому сьогодні у великих соціальних спільнот за явного розуміння негативних впливів інформаційного суспільства, пов'язаних із самознищенням, відсутні логіка і потреба в реалізації стратегії сталого розвитку? А цілком зрозумілі для всіх соціумів положення невідкладних завдань залишаються поза їхньою увагою.

Реалізація стратегії сталого розвитку на українських теренах поки що має радше декларативний, ніж конкретно виражений (політично й економічно), усебічно обґрунтований і зрозумілий характер. Водночас українські вчені досить добре розробили коло проблем сталого розвитку як у межах сьогодення, так і на перспективу. На нові явища в розвитку соціальних спільнот звернена увага в монографіях і багатьох публікаціях. «Сьогодні вже неможливо говорити про сталий розвиток, – зазначають О. Білорус і Ю. Мацейко, – безвідносно до проблем глобалізації, розвитку постіндустріального інформаційного суспільства, оновлення нової (інтелектуальної) економіки. Різні виміри стійкості і сталості розвитку, такі, як економічний, соціальний, екологічний, у своїй єдності набувають нового характеру в умовах інформаційного суспільства <...>» [10, с. 18]. Отже, у таких умовах має насамперед змінюватися методологія (технологія) розв'язання проблем. Аналізуючи тактичні документи, що ухвалюються в полі дії стратегії сталого розвитку, як уважають державні структури, можна зробити висновок, що до інноваційних форм управління

сталим розвитком українському управлінському апарату досить далеко. Зазвичай рішення ухвалюються по факту виконання завдань. В умовах інформаційного суспільства рішення варто формувати за фактом сукупної дії, факторної інтерпретації соціальних явищ.

Аксіологія проблеми реалізації стратегії сталого розвитку на українських теренах, на наш погляд, є найбільш складною частиною явища. Буденні цінності мільйонів українців (як вижити) не адекватні цілям сталого розвитку, а буденні цілі українського політичного істеблшменту (як більше отримати) суперечать духовним історичним засадам української людності. Водночас реалізація цілей сталого розвитку можлива лише за однієї умови, коли означені цілі оволодіють духовним світом кожного українця. Український політикум протягом останніх 25 років не зміг виробити зрозумілої для населення стратегії розвитку держави в координатах сталого розвитку. За соціологічними дослідженнями, проведеними автором, менше одного відсотка з опитаних могли сказати щось про дану стратегію. Для широкого загалу вона є невідомою. Такою вона буде залишатись доти, поки на її реалізацію не будуть спрямовані не стільки економічні, скільки духовно-інтелектуальні ресурси політичного простору держави. Як відомо, 30 вересня 2019 р. Президент України Володимир Зеленський підписав указ про цілі сталого розвитку України до 2030 р. 15 вересня 2017 р. Уряд України презентував національну доповідь «Цілі сталого розвитку України». У часовому проміжку протягом майже трьох років змінювалися лише уряди, міністри, директори корпорацій, президенти і більше нічого. Варто зауважити, що означені українські реалії суттєво впливають на авторитет держави й опосередковано гальмують інвестиції в українську економіку.

Можна зробити висновок, що поки що філософія української влади в системі координат сталого розвитку інформаційного суспільства є досить посередньою і незрозумілою для широкого загалу як українського, так і міжнародного соціуму.

Література:

1. Кравец Н. Стратегия устойчивого развития информационного общества: философия безопасности. *The survival strategy in terms of bioethics, philosophy and medicine* : Collection of scientific articles with international participation. Vol. 4 (20). Chisinau, 2014. P. 158–162.
2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с англ. Э. Телятниковой, Т. Панфиловой. Минск : ООО «Попурри», 1999. 624 с.
3. Кравец М. Культурологія: розвиток культури в інформаційному вимірі : підручник для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, природничих та технічних спеціальностей. Дисципліна за вибором. Львів : Новий Світ-2000, 2019. 260 с.
4. Бондаренко В. «Сталий розвиток» – не найточніший термін. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. № 336. *Проблеми української термінології* : матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції. Львів : Львівська політехніка, 1998. С. 353–358.
5. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. Переклад з англ. : ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття» ; Інститут сталого розвитку. Київ : Інтелсфера, 2001. 404 с.
6. Семенюк Е. Філософські засади сталого розвитку. Львів : Афіша, 2002. 200 с.

7. Kravec Mykola Zagadnienia analizy metodologicznej kultury politycznej. *Demokracja konflikt wykluczenie. Instytut filozofii uniwersytetu wroclawskiego*. Wroclaw, 2008. S. 91–98.
8. Суліма Є. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму : монографія. 2-е вид., доповн. Київ : Генеза, 2004. 336 с.
9. Карівець І. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю : монографія. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 256 с.
10. Білорус О., Мацейко Ю. Глобальна перспектива і сталий розвиток : системні маркетингові дослідження. Київ : МАУП, 2005. 492 с.

Kravets M. The philosophy of sustainable development of the information society

Summary. The article describes the assumption that the practical results of implementing a sustainable development strategy both in Eurospace and Ukrainian territories are not straightforward. They often have a propaganda nature, and the strategy itself should be described as a strategy of good intentions. It is noted that in Ukraine using the term “sustainable development” became fashionable without its comprehensive justification. This term is present in the names of more than half of the scientific and practical conferences on the problems of the whole palette of society life. It is also used by political leaders who use it in their speeches but do not understand what problems described by it [1, p.158]. In the early 90’s of the twentieth century was declared the transition of humanity to “sustainable” or comprehensively balanced development. At the Planet Earth Summit in 1992, the final documents on sustainable development were adopted. First of all, they described the problems of preservation the environment and the peculiarities of the development of social communities regarding threats to their existence in the future. In this sense, “sustainable development” was part of being, an integral part of the development of societies. However, the development of world communities in the XX century was more in line with the concept of “sustainable development” than it was in the first quarter of the 21st century. The information society has deformed the optimized pertinence between the need to have and to be [2, p. 143]. The implementation of the Sustainable Development Strategy for almost thirty years has shown that the possible prognostic implications of the deep transformations of post-industrial society have not been taken into account in the principles of sustainable development. The formation of the informational format of societies changed the list of problems in the system of man – nature – man which previously resolved through the evolutionary path of development. Previously, they were local rather than global.

In our view, during the past thirty years, there has been no global consensus on the implementation of a sustainable development strategy. First of all, a number of societies have adopted the principles of sustainable development in their regional contexts without a comprehensive economic basis. International Top Level Forums 2018–2020 demonstrated intent to collaborate. Sustainable development has proven effective only in the steady growth of new and increasingly threatening challenges that are beginning to bother humanity, not in arithmetic but geometric progression.

Key words: information space, sustainable development, structure, principles of sustainable development, system, analysis, synthesis, rationality, optimization, process, interpretation, principles.

*Мринська Н. А.,
аспірант кафедри культурології та філософської антропології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

МУЖНІСТЬ БУТИ ОСОБИСТІСТЮ В СИТУАЦІЇ ІНВАЛІДНОСТІ

Анотація. У статті проаналізована концепція «мужності бути особистістю» у ситуації інвалідності на основі роботи Пауля Тілліха «Мужність бути» та за допомогою метаантропологічного методу, розробленого Назіпом Віленовичем Хамітовим.

Інвалідність автором розглядається як ситуація, у якій людина втратила цілісність тіла внаслідок фатального явища впливу, що призвело лише до часткової втрати тілесної цілісності (ампутація).

Концепт Пауля Тілліха дозволяє розглядати різні види тривоги людини щодо власних учинків чи ситуацій, у яких вона опинилась чи може опинитися протягом життя. Категоріями метаантропологічного аналізує буденне, граничне та метаграничне буття в ракурсі зовнішніх чинників впливу на буття людини та внутрішнього стану як частини тривоги людини щодо свого існування. Буття впливає на людину щодо її попереднього, теперішнього та майбутнього, зміна стану створює нові виміри сприйняття свого існування та потребує трансформації під ситуаційні потреби. Середовище, у якому перебуває людина до, у момент чи після трансформації тіла, відображає різку зміну поглядів, відчуття та сприйняття ситуації. Стан інвалідності як різка зміна всіх звичних цінностей створює нову реальність, трансформує подальше життя людини.

Основою дослідження слугує концепт «мужність особистості», її трансформація в різних екзистенціальних вимірах буття. На думку автора, метаантропологія пояснює стан людини, яка опинилась у ситуації інвалідності, та дозволяє відокремити ту «мужність», за допомогою якої людина може подолати стан інвалідності як екзистенціальної кризи.

Ціль статті – виявити стани людини, яка перебуває в ситуації інвалідності, та знайти продуктивний шлях до нового, повноцінного існування.

Актуальність статті зумовлена сучасними реаліями України як країни, яка перебуває у стані військового конфлікту. Інвалідність стає не винятком, а частиною життєвого процесу всієї країни. Тема статті є актуальною у визначенні саме автора як людини-інваліда в пошуку виходу із проблемної зони за допомогою методів та інструментів філософської антропології. Дослідження від інваліда і щодо інвалідів – це саме те, чого потребує суспільство. Саме це дослідження спроможне відкрити не тільки зовнішні прояви проблематики, а і внутрішні, приховані точки сприйняття миру самого інваліда.

Ключові слова: «мужність бути», особистість, мужність бути особистістю, буття, буденне буття, граничне буття, позамежне буття, метаграничне буття, метаантропологія, трансценденція.

Постановка проблеми. Філософське розуміння проблеми людини, що опинилась в ситуації інвалідності, вимагає аналізу й аргументованого обґрунтування для її вирішення. На тлі

зростання уваги до інвалідів у суспільстві ця проблема потребує окремого розкриття теми в ракурсі вивчення витоків екзистенціальних почуттів особистості-інваліда. У ситуації інвалідності для особистості відкриваються процеси екзистенціального заглиблення в поняття «мужність» як можливості подолання відчаю й актуалізації свого життя в новому просторі, новому собі. Аналіз проблеми може знайти вихід із ключами системної методології метаантропології щодо розкриття суті мужності для особистості, заглибленої в переживання свого нового стану – інвалідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософська література пропонує великий спектр для осмислення проблеми мужності. У роботах Платона Сократ так і не дає відповіді на це питання, але висуває низку визначень, які сам і спростовує [5]. Фома Аквінський пов'язує мужність із Божим даром [2]. Сенека відносить її до розумної визначеності, пов'язуючи «мужність бути» і «мужність померти» [6]. Для Ф. Ніцше мужність пов'язана із самоствердженням [4].

Основною базовою роботою можна вважати працю Пауля Тілліха «Мужність бути» [7]. Але жодна з робіт не дає розуміння феномену інваліда в контексті «мужністю бути особистістю». Повноцінність і всеохоплення дослідження стає можливим на основі методології метаантропології. Метаантропологія як система усвідомлення буття запропонована українським філософом Н. Хамітовим, є універсальним інструментом для вивчення особистості в різних життєвих ситуаціях.

Метаантропологія формується на базисних основах світосприйняття самої особистості на етапі вибору «повноти життя». «Повнота життя – наповненість його змістом, який є результатом неповторно-особистісного буття» [12, с. 110]. Спосіб життя і ставлення до нього створюють основні позиції особистості на різних рівнях буття.

На першому етапі для розгляду поставленого завдання необхідно визначити просторові рамки. Такими рамками є буття людини і прояв її мужності на особистому плані. «Існує певна послідовність ступенів, дотримуючись яких при побудові світу первобутне буття все більше схиляється до себе самого, щоб на більш високих щаблях, в усе нових вимірах впізнавати себе саме, щоб, нарешті, в людині повністю володіти собою і осягати себе» [9, с. 157]. М. Хайдеггер так само впевнений, що буття – це ланцюжок, що визначає концепції суті буття. «Не «в колі доведення» лежить питання про сенс буття, але мабуть дивна «назад- або вперед-віднесеність» спрощеного (буття) до запитування буденного модусу суцього» [10, с.157].

Саме це пропонує метаантропологія, розділяючи буття на екзистенціальні виміри із властивими їм характеристиками.

Н. Хамітов виділяє три основні виміри буття: буденне буття, граничне буття і метаграничне буття. Характеризуючи буденне буття, автор пише: «Буття людини вимірюється її адаптацією до матеріального життя суспільства» [12, с. 109]. Буденне буття несе буденність існування, «буденність (звичайне буття людини) – це все те звичайне, що оточує нас, не дає проявитися неповторному особистому витоку» [11, с. 224]. Граничне буття – «буття-на-межі – це повстання проти соціальної заданості людського життя, прорив до свободи» [12, с. 111]. «Граничне буття, або буття-на-межі, може бути визначено як вихід за межі буденності, з її гармонією, у дисгармонійний стан» [11, с. 257].

Метаграничне буття створює вихід за межі буденності, актуалізуючи нове гармонійне поле для прояву особистості: «творення свого життя як цілісності і розуміння його сенсу, а в результаті – набуття повноти життя, якої позбавлені і буденність, і екзистенція» [12, с. 113].

Створюючи концепцію метаантропології, Н. Хамітов припустив, що людина не може постійно перебувати у вимірі одного буття, і її життя поділене на певні виміри.

Кожна людина, перебуваючи в одному з вимірів буття, періодично виходить за його межі під впливом обставин зовнішнього світу. Цей перехід змушує її переміщатися на інший, більш високий або нижчий вимір буття. Якщо уявити собі ці три типи буття у вигляді автономних просторів, які розташовуються в загальному вселенському вимірі, то будь-який вихід за межі свого буття характеризує руйнування і, можливо, повну анігіляцію буття, з якого людина виходить у даний момент часу. Такий перехід веде до зміни не тільки самої людини, але і її уявлень щодо попереднього буття. Отже, повернувшись із тимчасового буття в попереднє, зміниться не тільки сама людина, а і звичне сприйняття буття.

Другим рівнем усвідомлення даного дослідження є розуміння особистості та її характеристики щодо різних категорій буття. Аналізуючи особистостей за вимірами буття, ми визначаємо, – це людина буденного буття, людина граничного буття і людина метаграничного буття. Буденне буття привносить у життя людини турботу щодо базових потреб: «життя (людини в буденному бутті) повністю підпорядковане волі до самозбереження і продовження роду» [12, с. 110].

Розглядаючи людину у граничному бутті та її основні засади, бачимо «з'ясування можливостей переходу життя-буденності в екзистенцію як (граничну) реальність життя і виявлення умов гармонії життя й екзистенції» [12, с. 113].

Людина, відкидаючи одноманітність буденного буття і трагізм граничного буття, створює простір гармонійного буття, метаграничного (поза межого), яке «відчинене назустріч світу, у ньому з'єднується особистісне і вселенське» [12, с. 113].

Але чи на всіх рівнях буття людина є особистістю? Сам автор методу характеризує ставлення до особистості в межах буденного буття, «підкоритись соціальному інстинкту – значить стати не особистістю» [12, с. 145]. На рівні граничного буття людина стає особистістю, відпустивши всі прояви тілесності, занурюючись в екзистенцію духу. Екзистенція проявляється як прагнення душі. Страх за себе на рівні тіла вже є несуттєвим, генерується вболівання за душу. Н. Хамітов пише: «Жах – це страх не за тіло, а за душу. Це страх за особистість» [12, с. 158]. Простір метаграничного (поза межого) буття неможливий без розкриття «творчого вдосконалення особистості і безмежності її волі» [12, с. 115].

Отже, у метаантропологічній системі особистістю слід вважати людину, що відкинула стереотипи і є індивідуальністю, пізнавши свою значущість у соціумі. Така особистість має своє прагнення, має ідентичність, здатна до самоаналізу і самовизначення.

Третій рівень оперує поняттям «мужність», а конкретніше, «мужність бути», «мужність бути стає можливою тому, що вона є часткою у самоствердженні самого буття» [7, с. 7]. Якщо відкинути всю матеріальність твердження «Буття визначає свідомість», яке висуває К. Маркс, і перекласти це визначення на критерії антропології, відкривається інший ракурс цього висловлювання від П. Тілліха: «Сутність людини є її існування» [7, с. 7].

Залежно від способу життя формуються спосіб мислення, рівень усвідомленості та рівень прояву себе в розумінні «бути». «Бути» у рамках буденного буття дорівнює «споживати». «Бути» у межах граничного буття – «випробування». «Бути» на рівні метаграничного буття – «самовираз». Отже, переживання мужності здійснює трансформацію під впливом буття.

Буденне буття створює для мужності настанову лише на рівні «вжити», призводить до дії рефлекторної, спрямованої цілком на захист, і це мужність без міркувань, без духу мужності. Вона не торкається особистості, а лише захищає фізичне тіло. Дія, але спрямована духом мужності, може бути лише на наступному рівні буття, граничному. Граничне буття створює для нас тривоги перед конкретним об'єктом або ситуацією, переводячи особистість з безособистісного поля у стан індивідуального початкового страху. На думку Пауля Тілліха, «страх – це боязнь чогось, наприклад, страждання, відчуження особистістю або групою, втрата чогось або когось, момент смерті» [7, с. 11].

Екзистенція граничного буття трансформує поняття «мужність» у «відвагу», відображаючись через індивідуальний вчинок, здатний перевести «мужність» у самовираження. «Самоствердження» не тільки відрізняється від «себелюбства» як негативної моральної якості, але навіть протилежне йому.

Самоствердження – це онтологічна протилежність, за П. Тілліхом, «редукції буття тими афектами, які не відповідають сутнісній природі людини» [7, с. 6]. Тільки метаграничне буття створює акт «мужності бути» у прояві індивідуального вчинку, творінні. Метою метаграничного буття є самоствердження через співучасть у загальному акті творіння, пошук призначення. За міркуваннями П. Тілліха, «досконале самоствердження – це не ізольований акт, який зароджується в індивідуальному; вчинене самоствердження є співучасть в універсальному, чи божественному акті самоствердження, яке породжує сила кожного індивідуального акту» [7, с. 7].

У прагненні знайти виходи для людини у стані інвалідності завдяки мужності особистості, за принципами метаантропологічних вимірів, виникає рішення, що єдиний шлях виходу із граничного буття для інваліда – шлях трансценденції.

Розглядаючи ситуацію з набутою тілесною інвалідністю як роль фатуму, варто визначити місце і становище особистості в контексті метаантропологічної парадигми для такої людини.

У нашому дослідженні інвалідність розглядається як трагічна випадковість, що призвела до втрати тілесної гармонії з повним усвідомленням можливості смерті і подальшим пошуком нового сенсу життя. Це визначення ставить інваліда в екзистенцію граничного буття, де він як особистість з'являється миттєво, незалежно від своїх бажань.

В екзистенціальний стан його занурюють не думки, не тривоги, не зовнішнє відчуження, а фатум, який створює прецедент поглиблення в екзистенцію. Фатум як феномен, заглибивши інваліда водночас у жах, відчай, дезорієнтує його в полі буденного буття, створюючи порожнечу: втрату сенсу життя на особистому плані, відсутність ролі у структурі соціуму. Усе це переміщує з буденного у граничне буття. Такі різкі зміни для інваліда межують з небуттям, «порожнеча і втрата сенсу суть вираження небуття» [2, с. 7]. Це небуття залишає його в рамках граничного буття із зяючою порожнечою відчаю. Якщо, дотримуючись традицій атомізму, прийняти, що «не буття» – порожнеча, тоді сенсу в порожнечі бути не може, і вирішення справи заходить у глухий кут. Олексій Федорович Лосєв вважає, що коли немає нічого, крім буття, то небуття слід виводити з такого буття, яке саме себе обмежує [3].

Існуючі рамки обмеження генерують прагнення їх зламати, але ситуація інвалідності позбавляє сили, інваліду доводиться миритися з небуттям. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у праці «Наука логіка» говорить про вічну трансформацію буття в небуття і визначає, що вони рефлексивні, а їхні відмінності – це надія на небуття як інше буття [1]. Але будь-що інше вимагає відмінної оцінки від звичного, інвалід сприймає це не просто іншим, а істотно зміненним від звичайного стану. А. Чанишев вважає, що буття – тільки тінь небуття, його виворіт [8]. Тобто «не бути», у ситуації, коли особистість стає інвалідом, так само просто, як «бути». Бути особистістю в цьому випадку і проявляти мужність просто неможливо, тому що ти перебуваєш у стані «невияву». У «невияві» відсутній сам факт дії, і фізичної, і емоційної.

Боротьба в небутті стає приреченою на поразку, єдиний вихід із порожнечі – у порожнечу. Пауль Тілліх вважає, що сама порожнеча виводить людину зі стану самозаперечення, «сама це перешкоджає тій схильності до самогубства, що криється в порожнечі і відсутності сенсу» [7, с. 15]. Макс Шеллер міркує по-іншому, акцентуючи, що розум людини здатний заповнювати порожнечу самостійно, незалежно від глибини порожнечі: «Знову опредметнити свій фізіологічний і психічний стан і навіть кожне окреме психічне переживання. Лише тому можливо вільно відкинути життя» [9, с. 156].

Визначивши самогубство як акт і дію, П. Тілліх визнає, що в порожнечі дія не може бути дією, тому що вона стає лише онтологічним явищем. Тому саме прагнення самогубства – це не дія. Але якщо людина робить певні кроки до самознищення, то це варто розглядати як дію в порожнечі, як акт мужності, тоді самозаперечення стає виходом із небуття у граничне буття. Будь-яке усвідомлення себе як особистості в небутті, трансформоване актом дії, здатне викликати екзистенцію, отже, повернення до граничного буття, шляхом емоційного шоку.

Перебування в постійному стані екзистенції і є сам акт мужності у граничному бутті. «Мужність – це самоствердження буття всупереч факту небуття» [7, с. 46]. Створюючи й інтегруючи переживання в собі, людина створює той тонкий зв'язок небуття з буттям, нехай на межі та в постійному стані страху, болю, відчаю. «Біль відчаю виникає тому, що буття усвідомлює неспроможність стверджувати себе всупереч силі небуття» [7, с. 16].

Перебування у граничному стані та у граничному бутті сприймається особистістю в ситуації інвалідності певним «якорем», у спробі перебудувати реальність. Граничне буття стає

настільки звичним, а прояв мужності в ньому настільки перманентним, що вивести особистість зі стану межі, за допомогою прийняття ситуації, практично неможливо.

Перетворення чуттєвого прояву мужності, де моральні закони й особисті переконання змушують залишатися в бутті, заперечуючи порожнечу. Утримання себе від самовідчуження призводить до парадокса – не жити в розпачі, це здається єдиним виходом. Воля як інструмент мужності стає пасивною, і всі зусилля для її прояву спрямовані в середину. «Мужність потребує сили буття, у силі трансцендуючого небуття, яке відображається у тривозі за долю і смерть, відчувається у тривозі, порожнечі і відсутності сенсу, присутнє у тривозі провини і засудження. Мужність, яка приймає цю потрібну тривогу в себе, повинна бути вкорінена в силі буття більш, ніж сила індивідуального Я і сила цього світу Я» [7, с. 46]. Зовні про таку людину складається враження повного зречення або самоізоляції, що само собою правильно. Самоізоляція як інструмент абстрагування від зовнішніх проблем створює надійний додатковий кокон.

Перебування у стані докладання постійних вольових зусиль, спрямованих на утримання себе у стані «буття-на межі», для особистості єдина можливість відчувати себе живою. Особистість зайнята вирішенням внутрішніх суперечностей і конфліктів, що дивно для більшості людей. Особливо коли така ізоляція триває досить довго. Н. Хамітов зазначає: «В очах буденності граничне буття майже завжди виступає падінням. Це випадіння із загальних норм. І воно дійсно може стати падінням, якщо зупиняється на самому собі, своїй заперечності щодо буття, а не прагне до нової гармонії» [12, с. 111].

Перебування в екзистенціальній кризі може утримати звичайну людину у граничному бутті на період трансформації, переусвідомлення трагічної суперечності. Інвалід, з отриманням нового тіла, здатний усе життя перебувати у граничному стані, і буття в буденності може бути недосяжним.

Стан на межі не може бути вічним. Отже, для підтримки своєї внутрішньої значущості особистість у ситуації інвалідності може екзальтувати подібні стани, виводячи їх на новий рівень межі. Таких меж може бути безліч, але за кожною з них незмінно ховається втеча від порожнечі. Рішенням можуть слугувати два варіанти: прийняття самозаперечення як самоствердження через самознищення або прийняття через само-заново-творіння. Ці два виходи перенаправляють нас до двох полярних точок буття – буденного буття як падіння особистості та метаграничного (поза межного) буття як зростання особистості.

Дорога в буденне буття найбільш проста і легка. Буденне буття передбачає комфортне, звичне середовище для людини, де вона перекладає свою відповідальність на соціум. У цій ролі вона займає позицію жертви і незмінно вимагає до себе уваги.

Людина «особлива» трансформується в людину «значущу» завдяки увазі. Самоствердження відбувається завдяки жалості та прийняттю турботи від інших. Положення в соціумі виділяється через обмеження «я не можу», значить, хтось повинен мені це дати. Особистість розчиняється в загальній масі споживачів турботи в найширшому сенсі слова. Вона втрачає по суті «мужність бути особистістю». «Присутність себе самого як власної здатності-бути-самістю <...> відпала і впала у «світ»» [10, с. 92].

Участь людини зводиться до простежування важливості себе як споживача, заперечуючи водночас можливість віддачі.

Для такої людини вкрай важливим стає «бути як всі», водночас виділяючи себе із загальної маси через свої недоліки, перетворюючи їх на показові, для отримання більшого.

Таких людей П. Тіллх називає сучасними циніками: «Сучасні циніки нездатні слідувати за будь-ким. У них немає ні віри в розум, ні критерію істини, ні системи цінностей, ні відповіді на питання про сенс. Вони намагаються порушити будь-яку запропоновану їм норму. Їхня мужність виражається не у творчості, а у способі життя. Вони мужньо відкидають будь-яке рішення, яке може позбавити їх свободи відкинути все, що вони хочуть відкинути. Циніки самотні, хоча вони потребують інших людей для того, щоб продемонструвати свою самотність» [7, с. 45].

Це все породжує суперечності на екзистенційному плані, але заглиблюватись у суперечності не є метою для людини буденного буття. Тому вирішити їх вона намагається за допомогою цілковитої залежності, яка веде до самознищення. Ми часто зустрічаємо людей, що ведуть такий спосіб життя, що характеризують себе як скривджених. Алкоголь, наркотики і порушення соціальних норм стають найяскравішим виявом людини-споживача, яка уклала себе в рамки екзистенційної безвиході.

Існує ще один шлях, який веде із граничного буття, – це шлях трансцендування. У такому разі варто розглядати метаграничне (поза межне) буття і як джерело «мужності бути». Інвалідність стає відліком, індивідуум виступає величиною, здатною привести свої прагнення до більш високої мети існування. Шляхи та порядок дій можуть бути різними в сенсі самого буття.

Буття може виступати символом прагнення й основою для прояву особистості. У першому випадку ми знаходимо відповідь у зовнішній творчості, яка створює орієнтири для досягнення гармонійного поза межного буття. Можна погодитися із Н. Хамітовим, що «гармонія поза межного буття – це гармонія здобуття свободи, як творчості свого життя, а також гармонія особистісного вирішення трагічних суперечностей життя» [12, с. 113].

У такому разі саме буття створює основу для нового прояву мужності – творіння себе нового. Обидва ці шляхи неможливі без однієї умови, яку необхідно прийняти ще на рівні граничного буття, це умова самоприйняття. «Самоприйняття неможливе, якщо ти не прийнятий у міжособистісній відношення. Але навіть якщо ми беремо себе як особистість, необхідно самотрансцендуюча мужність прийняти це прийняття, необхідна мужність довіри» [7, с. 49]. Безумовне прийняття себе – це всього лише перший мужній крок на шляху до позитивного результату.

Шляхи, які пропонує П. Тіллх, схожі, їх можна умовно так само розділити на два типи: це духовний шлях і шлях самовдосконалення.

Духовний шлях передбачає трансцендування через віру. Основою віри можуть служити і містичні, і релігійні, і навіть філософські концепції, хоча П. Тіллх уточнював, що не хотів би використовувати поняття «віра». Автор пише: «Я не використовував поняття «віра». Я робив це частково тому, що поняття віри втратило свій справжній сенс і набуло значення «вірування в неймовірне»» [7, с. 49]. Узавши до уваги його твердження, нам здається доцільним застосувати подібне слово, бо він уточнює, що «віра, що робить можливою мужність відчаю, є при-

йняття сили буття навіть у лещатах небуття» [7, с. 50]. У даному дослідженні слово «віра» найбільш виразне, бо включає в себе такі поняття: «віра в себе», «віра в Бога», «віра в диво», «віра в людей», «віра у свою мужність».

Наступним кроком можна вважати самотворення через відчуття свободи. Особистості, що пережила ситуацію інвалідності, необхідно знову вчитися найпростішим навичкам, ходити, їсти, пити, іноді – говорити, взаємодіяти з новим тілом. Відчувати, що нове тіло – це новий Я. Усвідомлення нового Я, веде до мужності «бути іншим». Тепер «інший Я» повинен творити себе нового. Іntenцією до прояву мужності може служити заперечення регресу або навіть ригідності особистості. Прагнення не бути в полоні свого тіла, небажання залежати від запропонованих можливостей, усе це може створити особисту свободу через прояви мужності. Мужність стає рушієм для процесу перевтілення. Сам же процес перетворення аналогічний із процесом творення. Сама людина, переживши глибоку травму, не тільки фізичну, а й екзистенційну, у стані трансцендування з особливою силою волі, з особливим ентузіазмом, адже відступати їй немає куди.

У цій статті на основі аналізу поняття «мужність бути» у конкретній ситуації інвалідності розкрита ціль статті, зроблені висновки, що продуктивний вихід зі стану граничного буття можливий тільки через трансцендування в поза межне буття.

Граничне буття – це буття, що зустрічає інваліда в момент отримання інвалідності. Граничне буття, завдяки своїй високій напруженості й амплітудному емоційному коливанню, виштовхує людину за свої межі. Можливі шляхи: у порожнечу, де діє «мужність не бути»; у повсякденне буття, де «мужність бути» трансформується в «мужність бажати», перетворюючи особистість на споживача; у метаграничне (поза межне) буття, де «мужність бути» розкривається як «мужність бути особистістю».

Лише трансцендування в метаграничне (поза межне) буття здатне провести зміни у свідомості інваліда, від «мужності прийняти свою особистість» до «мужності бути новою особистістю».

Література:

1. Гегель Г.В.Ф. Наука логіки : у 3-х т. Москва, 1970–1972.
2. Грабманн М. Введення в «Суму теології» св. Томи Аквінського. Москва : ІЛ, 2007. 300 с.
3. Лосев А. Буття. Ім'я. Космос. Москва, 1993.
4. Ніцше, Ф. Вибрані твори. Пер. з нім. К. Свасьяна, Г. Рачинського, Ю. Антонівського. Санкт-Петербург, 2003. 765 с.
5. Платон. Федон, Бенкет, Федр, Парменід / за заг. ред. А. Лосева та ін. ; пер. із давньогр. С. Ананьїна та ін. Москва, 1999. 528 с.
6. Сенека Л. Моральні листи до Луцилія. Пер. С. Ошерова. Москва : Наука, 1977. 383 с.
7. Тіллх П. Мужність бути. *Вибране* / П. Тіллх. Пер. Т. Вевюрко. Москва : Юрист, 1995. С. 7–131.
8. Чанишев А. Трактат про небуття. *Питання філософії*. 1990. № 10. С. 158–162.
9. Шелер М. Вибрані твори. / пер. : А. Денежкіна, А. Малінкін, А. Філіппова ; за ред. А. Денежкіна. Москва : Гнозис, 1994. 490 с.
10. Хайдеггер М. Буття і час. Пер. з нім. В. Бібіхіна. Харків : Фоліо, 2003. 503 с.
11. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : КНТ, 2017. 370 с.
12. Хамітов Н. Філософія: Буття. Людина. Світ : курс лекцій. Київ : КНТ, 2017. 268 с.

Mrinska N. The courage to be a person in a disability situation

Summary. The article analyzes the concept of “courage to be a person” in a disability situation, based on the work of Paul Tillich “Courage to be” and using the meta-anthropological method developed by Nazip Vilenovich Khamitov.

Disability by the author is considered as a situation in which a person loses body integrity due to a fatal influence factor and led only to a partial loss of body integrity (amputation).

The concept of Paul Tillich allows us to consider various types of anxiety of a person regarding his own actions or situations in which she finds herself, can be in the course of life. The categories of meta-anthropological analysis are everyday, ultimate, and meta-boundary being in the perspective of external factors of influence on a person’s being and internal state, as part of a person’s anxiety about his existence. Being influences a person in relation to her previous, present and future and a change in state, creates new dimensions of perception of her existence and requires transformation to situational needs. The environment in which a person is located before, at the time of or after the transformation of the body reflects a sharp change in attitudes, sensation and perception of the situation. The state of disability, as a sharp change in all familiar values, creates a new reality and transforms the future life of a person.

The basis of the study is the concept of “courage of the individual” and its transformation in various existential dimensions of being. According to the author, metaanthropology explains the state of a person, finds himself in a situation of disability and allows us to separate the “masculinity” with which a person is able to overcome the state of disability as an existential crisis.

The purpose of the article is to identify the state of a person who is in a disability situation and find a productive path to a new, full-fledged existence.

The relevance of the article is due to the modern realities of Ukraine, as a country in a state of military conflict. Disability is not an exception, but part of the life process of the whole country. The title of the article is relevant in certain particular author as people with disabilities in finding a way out of the problem area using the methods and tools of philosophical anthropology. Research from and to disabled people is exactly what society requires. It is this study that is capable of openly not only the external manifestations of the problem, but also the internal, hidden points of perception of the world of the disabled person.

Key words: “courage to be”, personality, courage to be personality, being, everyday being, marginal being, extrinsic being, meta-boundary being, meta-anthropology, transcendence.

*Шевчук С. Ф.,**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук**Житомирського національного агроекологічного університету*

ФЕОФРАСТ ЯК ЗАСНОВНИК БОТАНІЧНОЇ НАУКИ

Анотація. У статті висвітлюються основні віхи життя та творчі здобутки видатного давньогрецького філософа і науковця, учня Платона й Аристотеля, Феофраста (Теофраста) з Ереса, що на острові Лесбос (372–287 роки до нашої ери).

Метою роботи є доведення особливої ролі Феофраста як засновника ботанічної науки («батька ботаніки»). Для реалізації мети автор намагається вирішити такі завдання. Насамперед життєдіяльність Феофраста розглядається в контексті загальної соціально-культурної ситуації, яка мала місце на зламі двох епох Античності: завершення класики і народження нової елліністичної культури, у межах якої відбувалось інтенсивне формування спеціальних наук, що відокремлювались від натурфілософії.

Дружба та співпраця з Аристотелем не могли не лишити відбитка на творчості Феофраста. Тому автор вважала за доцільне здійснити часткове порівняння деяких фрагментів творів обох філософів, присвячених біологічній проблематиці («Історія тварин» Аристотеля та «Дослідження рослин» Феофраста). Унаслідок аналізу робиться такий висновок. У перших своїх роботах про рослинний світ Феофраст справді не надто відхилився від існуючої традиції, загалом підтримуваної Аристотелем. Згідно із цією традицією рослинний світ розглядався майже аналогічно до тваринного. Однак у пізніх роботах філософ починає обережніше висловлюватись щодо вказаних аналогій; він поступово виробляє свій метод дослідження, суть якого – у спостереженні над фактичним матеріалом. Як справжній науковець Феофраст сумнівається, вірить у незавершеність пізнання, вибудовує теоретичні висновки, відштовхуючись від спостережуваного емпірично. Водночас він уже не намагається підганяти факти під наперед вироблені готові схеми, як це мало місце в натурфілософії. Той факт, що в цих роботах він намагається уникати натурфілософської термінології, свідчить про еволюцію його поглядів та про впевненість ученого у своєму науковому методі дослідження, основаному на емпіричних спостереженнях і досвіді.

Отже, спираючись на аналіз досягнень Феофраста у вивченні рослинного світу, можна констатувати, що він перетворив ботаніку на самостійну науку, відокремлену від зоології та натурфілософії, поклавши в основу своєї наукової діяльності в цій галузі спостереження та досвід. Його внесок у закладення основ ботаніки є настільки вагомим, що дозволяє вважати вченого і філософа засновником (або «батьком») цієї науки.

Ключові слова: Феофраст, ботаніка, Аристотель, рослинний світ, «Дослідження рослин», натурфілософія, наука, метод спостереження.

Ставлення до науки в сучасному світі неоднозначне. З одного боку, визнається значущість наукових досягнень для життєдіяльності людства, з іншого – саме науку та техніку

звинувачують у багатьох, зокрема глобальних, проблемах, що нависли над землянами. Вивчення історичних джерел виникнення і становлення наукового пізнання допомагає виявити особливість складного, суперечливого і водночас могутнього феномену сучасності – науки, її співвідношення та взаємодії з іншими формами пізнання.

Метою статті є доведення визначальної, основоположної ролі діяльності давньогрецького філософа Феофраста у становленні ботаніки як самостійної науки.

Для реалізації мети нами ставились такі **завдання**:

1) дослідити соціально-культурні особливості періоду давньогрецької історії, за якого відбувалось становлення окремих, спеціальних наук;

2) на підставі часткового порівняння природничо-наукових праць Аристотеля і Феофраста встановити схожість і відмінність методів дослідження, що застосовувались цими філософами;

3) констатувати вагомість і унікальність внеску Феофраста у процес становлення ботанічної науки, що дозволило назвати його «батьком ботаніки».

Проблеми становлення науки та її співвідношення з філософією в період Античності досліджували відомі вчені: П. Таннері, А. Лосєв, А. Чанишев, А. Боннар, М. Сергієнко, І. Рожанський, Т. Кун, Дж. Холтон та інші.

Як відомо, колискою наукового пізнання стала антична культура, яка дала поштовх виникненню науки. Спочатку наукове пізнання було тісно переплетене з філософським. Прикладом цьому є науково-філософська система Аристотеля, який, з одного боку, ніби підсумував спроби наукового пізнання світу давніми греками, а з іншого – започаткував наступне велике розділення наук. «Єдина нерозчленована наука про природу, основоположником якої справедливо вважається Фалес Мілетський, підійшла в цей час до свого природного кінця. <...> процес розчленування цієї науки почався раніше. Математика, яка була невід'ємною частиною космологічних спекуляцій ранніх піфагорійців, виділилась в кінці V ст. до н.е. в самостійну дисципліну, що мала свій предмет і специфічний метод дослідження» [1, с. 396].

В епоху Аристотеля на черзі стояло виділення й інших природничих наук: механіки, оптики, зоології, ботаніки, фізіології тощо. Про це свідчили самі назви Аристотелевих трактатів: «Фізика», «Про небо», «Метеорологіка», «Про виникнення тварин», «Історія тварин» та інші. Правда, Аристотель, чим би він не займався, ніколи не випускав із поля зору загальних положень, що становили основу його філософії. Його загальні філософські уявлення завжди наявні, навіть тоді, коли він обговорює конкретні проблеми природознавства. Цим Аристотель радикально відрізняється від більшості вчених

епохи еллінізму, чи пізньої Античності. Для олександрійської науки вже була характерна спеціалізація, коли предмет науки цікавив дослідника безвідносно до яких-небудь філософських передумов. Наприклад, коли Ератосфен вимірював земну кулю, то він робив це цілком незалежно від натурфілософських чи космологічних гіпотез, яких було чимало за класичної епохи грецької культури. Незважаючи на те, що вчені цікавилися різними проблемами, у них не виникало думки про те, щоб звести всі свої знання в єдину систему.

Будучи надзвичайно чутливим до тенденцій свого часу, Аристотель вибудував свою філософську концепцію таким чином, щоб вона була найбільш комплементарною до науки, що народжувалась, і якнайбільш узгоджувалась із досвідом. Цей останній втілювався для Аристотеля у величезній кількості матеріалів, що стосувались різноманітних фактів і явищ природи, які «збирались ним із пожадливістю колекціонера, а потім осмислювались, класифікувались і пояснювались із тверезістю та вдумливістю справжнього природодослідника» [1, с. 398].

Книга історії становлення науки налічує багато яскравих сторінок. На одній із них зафіксовано життя і творчість досить відомого античного філософа Теофраста, фігура якого перебуває дещо в тіні його видатного друга і вчителя – Аристотеля. Однак саме йому випало стати засновником ботаніки як окремої самостійної науки та виробити новий, науковий, метод пізнання.

Теофраст (Теофраст) із Ереса, що на острові Лесбос (372–287 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Платона і послідовник Аристотеля. Справжнє ім'я – Тіртам. Теофрастом (тобто таким, що божественно промовляє) його назвав Аристотель. Отримавши певні знання з філософії на острові Лесбос, Теофраст переїхав до Афін, де навчався в Академії Платона. Там він здружився з Аристотелем, а згодом став його послідовником. Деякий час обидва філософи перебували в Македонії і на батьківщині Аристотеля, у місті Стагирі. Подальша тісна співпраця, що тривала приблизно дванадцять років, продовжувалась знову в Афінах. Згодом Аристотель призначив Теофраста керівником перипатетичної школи – Лікею, яку той успішно очолював понад тридцять чотири роки. Лікей відвідували майже дві тисячі учнів, серед яких були відомий комедіограф Античності Менандр, Епікур, Деметрій Фалерський та інші.

Деякий час друзі разом працювали в Мітілені, що на острові Лесбос, де інтенсивно займались природничо-науковими дослідженнями. Аристотель вивчав тварин, тоді як Теофрасту більше подобались рослини.

Про тісну дружбу і творчий тандем обох філософів свідчить і той факт, що Аристотель у своєму заповіті призначив Теофраста опікуном своїх дітей, заповів бібліотеку, оригінали праць і свій сад.

Подібно багатьом філософам античності Теофраст цікавився і висловлювався щодо різних проблем тогочасної філософії та науки. Спектр його дослідницьких інтересів можна простежити за назвами праць, яких, за свідченням Діогена Лаертського, налічувалось 227. Теофраст, як і Аристотель, написав першу та другу «Аналітику», «Топіку», «Аналіз силогізму», «Про підтвердження та спростування», «Софізм», «Природничу філософію», «Небеса», «Воду», «Вогонь», «Море», «Метеорологічні феномени», «Про душу», «Про досвід», «Про сприйняття»

та інші [2, с. 218]. Хоча трактування окремих питань не надто відрізнялось від Аристотелевих, у них все ж можна виявити деякі додаткові деталі, а отже, можна говорити про зроблений крок уперед у певному напрямі.

Окремою сторінкою творчості Теофраста було написання біографій ранньоантичних філософів – Анаксимена, Анаксагора, Емпедокла, Архелая, Демокріта, Діогена Аполонійського й інших. Існує думка про те, що біографічна праця Теофраста «Про життєписи» була використана Плутархом для написання його відомих «Порівняльних життєписів».

Теофрасту належить невелика, але досить популярна і відома, робота – «Характери», у якій він подає тридцять типових характеристик людей, наприклад: «Скупий», «Хвалько», «Боягуз», «Нахаба» тощо. На думку деяких філологів, ця книжечка була створена переважно на матеріалі нової комедії, у якій зображувались не стільки реальні живі характери, скільки типи. Однак навряд чи це так: у Теофраста й афінської реальності, яка його оточувала, було досить матеріалу для вироблення таких характеристик. Теофраст, будучи учителем і другом Менандра, відвідував різні кола афінського суспільства, а його гострий розум дозволяв вибирати з людського образу найсуттєвіше та найхарактерніше. Він описував людей «типологічно» – так, як згодом описував рослини [3].

І все ж найголовнішими роботами Теофраста були його ботанічні твори, які дійшли до нас майже в повному обсязі, це: «Дослідження про рослини» у 9-ти книгах і «Причини рослин». Ось зміст першої роботи: у першій книзі – розмисли про частини рослин та їх морфологію; у другій викладено особливості догляду за садовими деревами; у третій подано опис лісових дерев; у четвертій описані рослини заморських країн і хвороби рослин; у п'ятій зібрані відомості про ліс та його використання; у шостій йдеться про кущі та квіти; у сьомій – про городні рослини та догляд за ними; у восьмій – про зернові, бобові та рільництво; у дев'ятій – про лікарські трави. Ця робота в основному містить опис рослин та їх екологію [3].

«Дослідження про рослини» було другою ботанічною роботою Теофраста; перша, написана ним в молодості, має назву «Причини рослин». Її зміст такий: у першій книзі йдеться про те, як рослини розмножуються та ростуть; у другій – про те, як рослини, переважно дерева, змінюються під впливом зовнішніх умов; у третій – про зміни, що виникають унаслідок культури; у четвертій – про різне насіння і про зернові рослини; у п'ятій – про надприродні явища в рослинному світі; у шостій – про смак та запах рослин [3].

Отже, одним із значних зацікавлень Теофраста був світ рослин. Цим світом цікавились і до нього. Найперше це були люди, яких рослини цікавили із суто практичних міркувань, чия робота була пов'язана з рослинним царством: землероби, садівники, городники, виноградарі, лісоруби, ризотомі і фармакополи. Одним із джерел, із яких черпав свої знання про рослини Теофраст, були саме ці люди-практики. Іншим джерелом були знання, зафіксовані раніше філософами-натуралістами та мандрівниками. До Теофраста вже були зроблені деякі спроби якось систематизувати рослини. «Проте, незважаючи на все багатство ботанічних знань, зібраних до нього, Теофраст вступив у рослинне царство, як вступає мандрівник у невідому країну, де на кожному кроці його підстерігають боротьба, неочікувані й цікаві знахідки та відкриття» [3].

У перших чотирьох розділах своєї книги «Дослідження про рослини» Феофраст закладає фундамент для дослідження, якому присвячена решта цієї книги, що розповідає про частини рослин і є ніби паралельною до книги Аристотеля «Про частини тварин». Аристотель писав, що тварини розрізняються між собою життєдіяльністю, характером і частинами. Головними категоріями для розрізнення рослин, за Феофрастом, є «частини», «властивості», «виникнення» і «життя» («спосіб життя»). Як бачимо, явно простежується певна аналогія. Однак уже саме визначення поняття «частини в рослин» ставить дослідника у скрутне становище, адже частини у тварин завжди лишаються незмінними, тоді як рослини можуть втрачати свої частини вже протягом одного року.

Пояснивши поняття «частини» стосовно рослинного світу, учений описує рослину загалом, як суму цих частин, і розбиває рослинне царство на категорії. Сюди ж влітаються і вказівки на те, що у сфері ботаніки потрібно діяти «типологічним методом». Опіраючись на обраний метод, Феофраст поступово створює схему, яка дозволяє розібратись у розмаїтті рослинного світу.

Визначивши, що саме і як потрібно досліджувати, Феофраст ще раз детально зупиняється на методи вивчення за схожістю, який, на думку вченого, можна застосовувати двоюко: 1) порівнюючи одну рослину з іншою, 2) порівнюючи рослину із твариною. Цей останній спосіб Феофраст також застосовував, слідуючи за Аристотелем; він іноді розглядав тваринний і рослинний світ в аспекті деякої єдності. Однак водночас Феофраст був набагато обережнішим від свого вчителя.

На перший погляд може видатись, що Феофраст у всьому дотримувався вчення свого вчителя. Однак це не так. Наприклад, Аристотель уважав, що рослинний світ можна розглядати майже за повною аналогією із тваринним. Феофраст же зауважує, що «не варто розглядати однаково рослини і тварин, як у тому, що стосується відтворення, так і в іншому» [4, 1.1 (3)]. У своїй книзі «Дослідження про рослини» учений не раз застерігав проти проведення цілковитих аналогій: «Зайвим було б прагнути порівнювати те, що не може бути порівнюваним: так можна взагалі втратити предмет власних досліджень» [4, 1.1 (4)]. Або «<...> якщо є можливість розглядати щось за аналогією, то, як це роблять і під час розгляду тварин, слід для встановлення схожості порівнювати з найбільш схожим і найбільш досконалим» [4, 1.1 (5)]. Отже, учений мав власну думку щодо можливості та необхідності аналогій, яка відрізнялась від позиції Аристотеля. Він неухильно дотримувався правила: не робити аналогій там, де їх немає.

Досліджуючи частини рослин і рослини загалом, Феофраст користується типологічним описом. Він зауважує, що «<...> знання стає виразнішим, якщо розділити предмет, що вивчається, на види. Першими і найголовнішими, які охоплюють майже всі рослини або більшість із них, будуть дерева, кущі, напівкущі та трави» [4, 1.3 (1)]. Далі вчений дає визначення кожному виду, зазначаючи, що вони є загальними і типологічними: «<...> Не потрібно прагнути до абсолютно точних визначень; визначення слід розуміти типологічно. Подібно слід чинити і з поділом рослин, наприклад, на культурні та дикі, плодові та не плодові, квітучі та ті, що не квітнуть, вічнозелені та ті, що втрачають листя. Рослини стають дикими чи культурними, очевидно, залежно від того, доглядають за ними чи ні» [4, 1.3 (5)].

Значимо, що термінологія Феофраста не відрізняється суворістю. Здійснивши поділ рослин, він відразу ж застерігає, наприклад, що зміни, яким піддаються рослини, роблять можливим перехід з одного «виду» в інший, або, що для поділу можна було б застосувати й інші критерії. Тому його поділ треба сприймати не як «абсолютно точний», а як типологічний.

Варто зауважити також, що слово «тип» у стародавніх греків мало дещо інше значення, ніж у нас. У них воно означало «контур», «начерк», «загальний план». Тобто коли йшлося про типологічний підхід, то це означало «говорити чи пояснювати взагалі, у загальних рисах, а не з повною точністю». Феофраст також протиставляв «загальний опис» «точному визначенню».

До речі, Аристотель, використовуючи слово «тип», говорить, що він дає лише ніби загальне окреслення різниці між тваринами й об'єктам уточнити надалі [5, 1.1, 487a12; 1.6, 491a8]. Феофраст же, навпаки, наполягає на тому, що він задовольняється «типами» – поняттями релятивними, такими, що не мають абсолютно чіткої визначеності. Очевидно, він уважав неможливим втиснути в чітко визначені категорії нескінченно мінливі та нестійкі форми рослинного світу, які визначались ним як «багатоманітне, складне і таке, що тяжко піддається визначенню» [4, 1.1.10; 1.14,5]. Відсутність суворості в його термінології, очевидно, можна пояснити прагненням створювати релятивні поняття з визначеним ядром, але без точних меж.

Обгрутовуючи свої застереження стосовно «точних розмежувань», учений уводить і додає відразу ж винятки. Так, розмежовуючи рослини, що живуть на суші, і ті, що полюбують вологі місця, він наводить приклад верби, вільхи, тамариску, які «є свого роду амфібіями» [4, 1.4 (2)]. Так само, уводячи нові поняття, учений діє дуже обережно. У таких випадках він уживає слова «якби», «ніби»: у рослин «є ніби волокна» [4, 1.2 (5)]; «листя у сосни якби колочки» [4, 1.10 (4)]. На обережність дослідника спонукав і його основний «типологічний метод дослідження», за якого розгляд предмета в загальних рисах допускав багато відхилень: «сіра теорія» не окутувала «золото дерева життя» [4, 1.6 (20)]. Окрім того, він чітко бачив, де знань достатньо, а де їх не вистачає; і зауваження на кшталт: «це потрібно ще досліджувати», «цей пункт прояснений недостатньо», «тут є деякі труднощі», – неодноразово трапляються в його книзі [4, 1.13,4; III.3.8; 5.6; IV.9.2; 10.4; 11.12].

Характерною особливістю Феофраста є його наукова порядність та сумлінність. Виклавши й обгрутувавши якість положення, він завжди наводить і докази «проти», якщо такі є. Водночас йому притаманні точність і ясність опису. На цю рису вказує Стремберг, який зазначає, що опис коренів та їх характеристика для різних дерев Середземномор'я зроблені Феофрастом з такою повнотою і ретельністю, яка дотепер у цій сфері є неперевершеною [4, 1.5 (15)].

Спочатку Феофраст, справді, намагався дотримуватись учень філософів-натуралістів, що передували йому. Рослини для його попередників були переважно суто умоглядним предметом. Грецькі філософи, намагаючись пояснити світ і все в ньому, зводили суще до одного чи декількох елементів. Так, Емпедокл (492–432 рр. до н. е.) вбачав в основі світу чотири основні елементи: гаряче, холодне, сухе і вологе. Тварин і рослин він уважав схожими організмами. Менестор (приблизно 450 р. до н. е.) переніс поняття про холодну і гарячу сутність із тварин (як це було в Емпедокла) на рослини, і з того часу поділ рослин на «гарячі» та «холодні» загальноновизнаний серед грецьких учених, що цікавилися питаннями ботаніки.

Коли Феофраст пише, що в рослинах, як і у тварин, є якась вроджена вологість і теплота [4, I.2 (4–6)], то першу ще можна було спостерігати, а от теплота є суто умоглядним припущенням. Це було відлуння тривалої усталеної традиції й особливо вчення Аристотеля, який наполягав на аналогії між тваринним і рослинним царствами. Вплив останнього в ранніх роботах Феофраста був значним: якнайбільше це виявлялось у прихильності до умоглядних теорій, у побудові яких реальні факти, які можна спостерігати емпірично, не брались до уваги. Про це свідчить, зокрема, і поширення Феофрастом на рослинність цілком умоглядної теорії самовільного виникнення, яку Аристотель використовував для пояснення походження деяких представників тваринного світу [5, 1.1.2].

Проте, чим більше заглиблювався Феофраст в емпіричне вивчення рослинного світу, тим більше відходив він від натурфілософських умовиводів, звільняючись від впливу свого вчителя і починаючи самостійно торувати свій науковий шлях. Метод, яким керуватиметься із цього часу Феофраст, полягатиме у спостереженні реальних фактів, а суто умоглядні теорії він вважатиме такими, що сприяють лиш безкінечним суперечкам. Відмовляючись від безпідставних «розмірковувань», Феофраст визнавав необхідність пізнання шляхом «чуттєвого сприйняття», спостереження над реальними фактами.

У своїх ботанічних творах учений говорить, що наукові теорії повинні опиратись на емпіричну основу («О причинах», I. 1, 1; II. 3, 5), що емпіричні факти не повинні силоміць підганятись під теорію [4, I. 3, 5]. Правда, й Аристотель у своєму пізньому творі «Про виникнення тварин» рекомендував «довіряти більше відчуттям, ніж розмірковуванням» [5, III. 10. 760 b], однак ніколи не заперечував цінності дедуктивних побудов.

Крок за кроком Феофраст удосконалював свій метод: якщо раніше він використовував результати своїх спостережень для пояснення властивостей тільки умоглядного (пекучий смак рослини, наприклад, свідчить про її «теплу» природу), то згодом він уже без сумнівів пов'язує одне з одним реальні явища, які можна безпосередньо спостерігати. І саме вони стають предметом його пильної уваги науковця, а метафізиці в його пошуках та поясненнях більше немає місця. Саме тому в його пізніших роботах майже зовсім відсутнє метафізичне поняття «першопричина», яке зводило явища до «начал», тобто первинних елементів природи (наприклад, «тепле» і «холодне» у рослинах). До речі, у своїх пізніх роботах Феофраст свідомо уникає самого слова «причина», тоді як у ранніх – воно незмінно повторюється.

Феофраста слушно називають «батьком ботаніки». Таку високу характеристику спадку вченого, значення його для формування ботанічної науки було дано йому ще за часів Античності. Однак і згодом, упродовж історії, саме так характеризували Феофраста, зокрема, на цьому наголошував великий біолог Карл Ліней. Ось як оцінює внесок античного вченого відома дослідниця і перекладачка із грецької М. Сергієнко: «Найголовніше – це те, що Феофраст зробив ботаніку самостійною наукою, відокремивши її від зоології і поклавши в основу своєї діяльності в цій галузі спостереження та досвід, почав працювати в ній методами, що виключали втручання в науку будь-якої метафізики» [3].

Справді, до Феофраста ботаніка була ніби додатком до зоології. Пояснюється це тим, що грецькі вчені-філософи схилились до думки про те, що рослини і тварини є дуже схожими.

Уважалось, наприклад, що дерева можуть радіти і сумувати, що рослини і тварини складаються з тих самих елементів. Аристотель узагалі проводив дуже сміливу аналогію між рослиною і твариною; на його думку, на рослин перетворюються маленькі членистоногі тварини.

Саме Феофраст уперше довів принципову різницю між твариною і рослиною. У своїй роботі «Дослідження про рослини» він пише, що частини тварин завжди постійні, тоді як їх число в рослин невизначене та мінливе [4, 1.1.4]. Отже, не можна однаково розглядати рослин і тварин. Між частинами рослин і тварин може бути лише деяка аналогія, тобто схожість у функціях. Учений уперше встановив принципову різницю між «замкненою системою тваринного організму» і «відкритою системою рослини». Побачити ж аналогію та єдність рослин і тварин на клітинному рівні для античної науки було недосяжним. Акцент у дослідженні рослин Феофраст робив на природі самої рослини та її зв'язку з навколишнім середовищем (грунт, клімат, місцезростання).

Висновки. Отже, науково-дослідницьку роботу Феофраста в галузі ботаніки можна вважати поворотним пунктом в історії природничих наук. Якщо спостереження Аристотеля над природою і вражають своєю точністю, то їх пояснення не виходять за межі натурфілософських узагальнених і наперед складених схем. Лише Феофраст у своїх пізніх ботанічних роботах зумів підійти до вивчення явищ природи без схеми, а лише спираючись на метод дослідження, який полягав у точному спостереженні над організмами і встановленні зв'язків між ними та низкою зовнішніх чинників. Учений відійшов від суто теоретичних і дедуктивних побудов і вказав для природничих наук принципово інший метод вивчення явищ природи.

Окрім того, Феофраст у своїх ботанічних роботах уперше спробував об'єднати і звести в єдину систему численні розрізнені спостереження та вузькопрактичні знання про рослини, які були накопичені народами, що населяли Грецію та сусідні країни. Система ця була по-своєму продуманою і послідовною.

Звичайно, з висоти сучасної науки багато положень, висловлювань, узагальнень Феофраста щодо рослин видаються наївними та поверхневими. Однак, даючи оцінку ботанічній діяльності Феофраста, необхідно пам'ятати, що вчений користувався методами, прийомами, засобами та технікою наукового експерименту, які щойно народжувались, а отже, не могли бути досконалими. Попри все, рівень наукових знань, який був досягнутий «батьком ботаніки», є значним та має свою непересічну цінність в історії ботанічних знань. Важливим спадком Феофраста є ще й тому, що висвітлює джерела перших теоретичних положень у галузі ботаніки з давніх часів.

Література:

1. Рожанский И. Развитие естествознания в эпоху античности. Ранняя греческая наука о «природе». Москва : Наука, 1979. 486 с.
2. Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / общ. ред. и вступит. статья А. Лосева. АН СССР ; Ин-т философии. Москва : Мысль, 1979. 620 с.
3. Сергеев М. Феофраст и его ботанические работы. URL: <http://symposium.ru/ru/node/9616>.
4. Феофраст. Исследование о растениях. URL: <http://symposium.ru/ru/node/9590>.
5. Аристотель. История животных. Пер. с древнегреч. В. Карпова. Москва : Издательский центр РГГУ, 1996. 528 с.

Shevchuk S. Theophrastus as a botanic founder

Summary. The article covers the basic marks of life and creative achievements of an outstanding ancient Greek philosopher and the scientist, pupil of Platon and Aristotle, Theophrastus (Theophrastus) from Eresos, that is on the Lesbos island.

The purpose of work lies in proving of Theophrastus especial role as a founder of botanical science (“Father of Botany”). For realization of this purpose, the author tries to solve the following tasks. First of all, life and activity of Theophrastus is being examined in a context of understanding the generasocial – cultural situation, which dominated on a joint of two epochs of antiquity: end of classic culture and the birth of a new Hellenic culture, within the limits of which there followed an intensive formation of special sciences, which separated themselves from natural physiophilosophy.

Friendship and cooperation with Aristotle couldn't but leave imprint on the legacy of Theophrastus. Therefore, the author considered it as expedient to carry out partial comparison of some fragments of works of both philosophers, devoted to a biological problematic (“History of animals” by Aristotle and “Enquiry into Plants or Historia Plantarum” by Theophrastus). The following conclusion is made as the result of the analysis. In the first works on flora, Theophrastus did not really deviate from existing tradition, and, on the whole supported Aristotle. According to this tradition, approach to flora was treated almost similarly to animal world. However,

in his late works, the philosopher started to express himself more cautiously concerning the specified analogies; he gradually works out a research method of his own, the essence of which lies in observation of actual plant material. As a true science officer, Theophrastus has doubts, trusts in incompleteness of knowledge, builds theoretical conclusions, making a start from empirical observance. Thus, he no longer tries to match the facts into the previously developed fixed schemes, as it was usual in natural physiophilosophy at that time. That fact, that in his works he tried to avoid terminology of natural physiophilosophy, testifies about the evolution of his outlook and about scientists; confidence in his scientific research method, based on empirical observance and experience.

Thus, basing on the analysis of Theophrastus; achievements in the flora studying, it is possible to state, that he transformed botany into an independent science, separated from zoology and natural physiophilosophy, putting observation and experience as a corner stone of his scientific activity in this branch of science. His contribution into the basics of botany is so powerful, that it allows us to count the scientist and the philosopher Theophrastus as the founder (or “father”) of this science.

Key words: Theophrastus, botany, Aristotle, flora, “Enquiry into Plants”, natural physiophilosophy, science, method of observation.

ПОЛІТОЛОГІЯ

*Бадеп А. В.,**кандидат історичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту історії,
міжнародних відносин і соціально-політичних наук
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»*

ВІЙНА ЯК ЧИННИК ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Анотація. Встановлено, що провідним фактором, який вплинув на появу перших політичних систем, була війна. Удосконалення технологій і знарядь полювання, підвищення їхньої ефективності призвело до росту чисельності населення та винищення біомаси у місцях розселення. Зазначене зіштовхнуло інтереси сусідніх племен, стимулювало появу війн за територію та виступило одним із факторів створення перших держав. Досліджено місце та роль війни у становленні та функціонуванні ранніх держав. Логіка функціонування політичних систем країн стародавнього Сходу зводилась до завоювання та експлуатації нових територій. Вказані політичні утворення характеризуються як держави-імперії, в яких провідну роль відігравала війна. З'ясовано, що через природно-кліматичні умови держави античного світу мали суттєві відмінності, однак війна залишалась невіддільним елементом функціонування їх політичних систем.

Встановлено, що в період Європейського середньовіччя загальна конструкція та місце війни у політичних системах Східних держав не змінилось. Феодальні політичні системи мали певні особливості, однак це не виключало війни як ключового чинника їх функціонування. Виявлено, що в межах перебудови світової системи в Нові часи провідну роль почали грати колоніальні війни. Вони сприяли первинному накопиченню капіталу, завоюванню ресурсів та нових ринків збуту. Встановлено, що вказані процеси заклали основу для науково-технічного прогресу та вплинули на формування сучасної цивілізації. Протиріччя навколо колоніальної системи, а саме бажання «нових індустріальних держав» її перерозподілу, виступили провідним чинником розв'язання Першої та Другої світових війн.

З'ясовано, що особливості функціонування провідних країн у межах біполярного світу провокували локальні військові конфлікти та постійну загрозу глобальної війни. Логіка існування світової політичної системи цього періоду передбачала перманентний конфлікт між геополітичними центрами та підштовхувала США і СРСР втручатись у кожен військовий конфлікт, що виникав у будь-якій частині світу. Розпад вказаної системи міжнародних відносин оголив територіальні претензії багатьох країн, що намагались розв'язати їх за рахунок війни. Встановлено, що ключові перетворення світу кінця ХХ – початку ХХІ ст. не вилучили війну з механізму функціонування політичних систем. Новітні технології – високоточна зброя, засоби інформаційного забезпечення, космічні та повітряні системи розвідки, автоматизовані системи бойового управління, лише сприяють використанню війни у політичному процесі.

Ключові слова: війна, зовнішнє збройне насилля, політичні системи, політичний процес, світ-імперія, світ-економіка.

Постановка проблеми. Очевидним є той факт, що війна використовувалась протягом усієї історії людства як потужний засіб впливу на політичні системи. За допомогою цього виду збройного насилля з'являлись нові держави і зникали інші, змінювались правителі і політичні режими, розповсюджувались знання і нав'язувалась антигуманна ідеологія. Сучасний світ характеризується приголомшуючими досягненнями науково-технічного прогресу, інформатизацією та становленням глобальної економіки. Однак вказані фактори не підштовхнули до відмови від війни як чинника впливу на політичний процес, змінились лише засоби її реалізації. Враховуючи викладене, а також те, що наша держава безпосередньо стикнулася із новітніми формами війни, вважаємо актуальним виявити місце та роль вказаного явища у функціонуванні та зміні політичних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика пов'язані із війною, приділяли увагу ще мислителі стародавніх часів, зокрема, античні філософи Геракліт, Демокрит, Платон та Аристотель, давньокитайський теоретик та полководець Сунь-цзи. У період Відродження та Просвітництва війну під різними кутами зору аналізували Н. Макіавеллі, Дж. Локк, І. Кант та інші. Класиком світової військової науки вважається прусський воєнний теоретик К. фон Клаузевиц. Значу увагу вказаним проблемам приділяв французький соціолог Р. Арон та англійський історик, соціолог та геополітик А. Тойнбі. Серед сучасних вітчизняних науковців, роботи яких пов'язані з темою нашої розвідки, можна назвати: О. Феденко та В. Панасюка [1], Н. Макаренко [2], В. Лавриненко та М. Логінова [3], Ю. Бадаха [4]. Однак зазначені дослідники приділяли увагу теоретичному осмисленню категорій «війна», а її вплив на політичний процес залишився поза увагою.

Метою статті є виявлення впливу війни на появу перших політичних систем; дослідження місця вказаного феномену у функціонуванні політичних систем минулого та сучасності; надання характеристики провідним причинам застосування війни як засобу внутрішньої та зовнішньої політики; аналіз наслідків змін у технології застосування вказаного виду збройного насилля наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна як суспільне явище з'явилась раніше появи перших держав та, відповідно, політичних систем. Однак цілком очевидно, що саме війна виступила одним із провідних чинників становлення зазначених інституцій. Зокрема, завершення льодовикового періоду, що призвело до заміни крупних тварин малими та прудкими, стимулювало удосконалення технологій та знарядь полювання, суттєве підвищення його ефективності.

Вказані процеси призвели, з одного боку, до росту чисельності населення, з іншого – до винищення біомаси у місцях розселення. Все це своєю чергою зіштовхнуло інтереси сусідніх племен та стимулювало появу перших війн за територію. На наш погляд, зазначена конфронтація виступила одним із факторів, що підштовхнув перехід до виробничого типу господарства та створення перших держав.

Як відомо, перші держави з'явилися на Сході, стимулом до їх появи була необхідність будівництва та підтримки іригаційних систем для поливного землеробства. Об'єднати розрізнені племена та племенні союзи, організувати значну масу людей на громадські роботи можна було лише силою та жорстокою централізацією державного апарату. Політичні системи перших держав цілком відповідають світ-системному підходу І. Валерстайна. Це були держави-імперії, в яких провідну роль відіграла війна. Загалом основною сутністю таких державних утворень було завоювання та експлуатація нових територій. Зазначену тезу підтверджує протистояння між Вавилоном та Ассирією, історія функціонування Єгипту та Китаю тощо.

Західна цивілізація зародилась набагато пізніше та у інших природно-кліматичних умовах, що призвело до появи принципово інших та навіть аномальних для тодішньої світ-імперії політичних систем. Однак це не означає, що війна не мала суттєвого впливу на існування античних держав. Так, навіть у Атиці, як найбільш демократичному полісі Давньої Греції, усі громадяни чоловічої статі були воїнами. За реформами Салонна майнові розряди, що визначали об'єм політичних прав, були прив'язані до військового рангу. Доречно буде назвати і конструкцію політичної системи Стародавньої Лаконії, що загалом можна вважати державою – військовим гарнізоном. Зазначене виявлялось і у світосприйнятті давніх греків, які найголовнішою справою чоловіків вважали війну [5, с. 224].

Особливості та відмінності політичних систем стародавніх держав Західного світу поступово навіювались. Зокрема, імперію Олександра Македонського вже можна назвати типовим державним об'єднанням тодішньої світ-системи, з характерною логікою завоювання та експлуатації нових територій [6, с. 56]. Те саме ми бачимо в історії Стародавнього Риму, який протягом республіканського періоду еволюціонував у військову державу, згодом перетворився на імперію, заклам та розповсюдив політичні, державницькі та культурні основи Західного світу [2, с. 155].

У період Європейського середньовіччя політичні системи держав Сходу не змінюються. Могутні, стародавні імперії – Єгипет, Вавилон, Ассирія зникають, однак їх місце займають арабські держави з такою ж політичною конструкцією, характерною для світ-імперії. Ситуація на Заході була складнішою, тут відбувається становлення ранньофеодальних монархій, політичні системи яких суттєво відрізнялись як від Східних держав, так і від Риму. Розпочали цей процес завоювання давньогерманських племен, що призвело до остаточного зникнення Римської імперії та стимулювало необхідність створення нової державності.

Війна у функціонуванні політичних систем феодальних держав також відіграла значну роль. Політична еліта зазначених країн складалась саме з військової верхівки. Підкреслимо, що подібна політична організація стимулювала постійні міжособні війни. Реформи Карла Мартелла у ранньофеодальній державі Франків сформували чітку взаємозалежність між воло-

дінням землею, а, відповідно, політичним пануванням та військовою службою феодала на короля. У політичних системах феодального типу існувала ще одна особливість, що стимулювала міжособні війни, а саме: принцип престолонаслідування. Вказаний чинник призвів до розпаду Франкської імперії, заклам основу самостійного існування більшості європейських країн та постійних війн між ними. Враховуючи переплетеність урядових та церковних структур середньовічних держав, релігійні війни як у середині Європейського континенту, так і хрестові походи слід вважати елементом функціонування тодішніх політичних систем [7, с. 30].

Слабкість імперії Габсбургів зумовила її неспроможність побудувати державні структури, характерні для тодішньої світ-системи. Відсутність ефективного, силового механізму панування над Європейськими народами призвела до корінних політичних змін у державах указанного регіону та стимулювала становлення кардинально іншої світ-економіки. Логіка функціонування політичних систем у нових умовах суттєво змінюється, основою тепер виступає не завоювання та експлуатація, а механізми, характерні для ринкових відносин. Проте війна як чинник політичного процесу не зникає та отримує нові форми. До нового типу зовнішнього збройного насилля, що стимулюється механізмами світ-економіки, а саме первинним накопиченням капіталу, завоюванням ресурсів та ринків збуту, слід віднести колоніальні війни.

Колоніальні завоювання призвели до розповсюдження нових товарів у Європі, революції цін та безконфліктного становлення абсолютних монархій. У межах зазначеної форми правління було закладено основи нового економічного устрою, нові ідеали світосприйняття, що у кінцевому рахунку лягло в основу подальших революційних рухів. Завершився процес становлення нової системи у Європі також через війни, а саме Наполеонівські. На зазначений економічний складник війн Нового періоду звертає увагу і відомий французький історик М. Блок, який, характеризуючи юридичні та моральні мотиви війни, наголошував на економічному аспекті війни як джерелі прибутку певних держав [8, с. 306].

Особливості функціонування провідних держав у системі світ-економіка стимулювали не лише колоніальні війни. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вказані фактори призвели до бажання «нових індустріальних держав» перерозподілити світову колоніальну систему, що стало основною причиною Першої, а згодом і Другої світових війн. Міжвоєнний період також характеризується політичною нестабільністю та нарощенням військової потужності держав, що, на думку С. Хантингтона, зводилось до чотирьох аспектів: кількісного (жива сила, зброя та ресурси); технічного (ефективність озброєння); організаційного (розгортання і бойовий дух військ); та соціоетального (здатність і готовність залучити збройні сили в різних ситуаціях) [3, с. 165–164].

На наш погляд, слід додати, що у міжвоєнний період реваншизм, поєднаний з бажанням перерозподілу світових ресурсів, призвів до появи та розповсюдження тоталітарних режимів у деяких європейських країнах. В основі існування подібних політичних систем було закладено відкрите агресивне ставлення до сусідніх країн та намагання вирішити власні проблеми за допомогою війни. Цікавим є той факт, що напередодні Другої світової війни провідні економісти вже наголошували на безперспективності намагань прискорити економічне зростання

держави за рахунок війни, та на тому, що покращення добробуту залежить від розширення міжнародного поділу праці [9, с. 780].

Світові війни у підсумку трансформували деякі риси сучасної світ-системи. Зокрема, представники Кембриджського університету виокремили три основні зміни. По-перше, економічне зростання та, відповідно, логіка функціонування політичних систем західноєвропейських держав перестали залежати від наявності колоній. По-друге, у вказаних країнах зростає тенденція до співробітництва, як між собою, так і з США, що заклало основу європейської інтеграції та співробітництва з країнами, що розвиваються в процесі деколонізації. По-третє, централізація влади в межах війни навчила європейських лідерів використовувати державні механізми для регулювання ринкових відносин та запобігання кризи перевиробництва [10, с. 219–220].

Однак зазначені зміни не ліквідували інститут війни у світовій політичній системі. Навпаки, логіка існування біполярного світу передбачала перманентний конфлікт між геополітичними центрами та підштовхувала США і СРСР втручатись у кожен військовий конфлікт, що виникав у будь-якій частині світу [4, с. 90]. Зокрема, вказаний чинник призвів до масштабності, гостроти та безкомпромісності війн між державно сформованими частинами однієї нації, що були поділені за політико-ідеологічними, регіональними і соціально-економічними принципами. Сюди слід віднести війну у Кореї (1950–1953 рр.), В'єтнамі (1964–1973 рр.), Йємені (1963–1967 рр.). Окрім того, війна як механізм політики застосовувалась світовими лідерами задля утримання в своїй орбіті країн, що намагались змінити геополітичний вектор (Лаос, 1960–1970 рр., Конго, 1960–1968 рр., ГДР, 1948–1949, 1953, 1961 рр., Угорщина, 1956 р., Чехословаччина, 1968 р.).

Розпад біполярної системи міжнародних відносин оголив територіальні претензії багатьох країн, особливо новостворених, що не бажали визнавати колишні адміністративні кордони та намагались розв'язати свої проблеми за рахунок війни (Іран, Ірак, Індія, колишні Югославія та СРСР, Перу, Еквадор тощо) [4, с. 93]. Окрім того, друга половина XX ст. позначилась суттєвим удосконаленням технологій ведення війни, що надавало провідним державам додаткові можливості її застосування у зовнішньополітичній практиці. Так, у зоні Перської затоки в 1991 р. було використано понад 100 нових видів зброї. Загалом операцію «Буря в пустелі» слід уважати корінним переломом у військовій справі, під час якої класична війна перетворилась на високотехнологічну [1, с. 220].

Сучасні дослідники по-різному оцінюють процеси, що сьогодні відбуваються в Світі. Частина вважає, що глобалізація та інформатизація – це передвісники корінних змін, а людство знаходиться на порозі нової ери, становлення нової світ-системи. Інші скептично ставляться до подібних висловлювань, вважаючи, що вказані процеси не ведуть до сутнісних трансформацій. Так чи інакше, війна залишається елементом функціонування політичних систем, а новітні технології – високоточна зброя, засоби інформаційного забезпечення, космічні та повітряні системи розвідки, автоматизовані системи бойового управління, цьому лише сприяють [11, с. 72–73]. Незмінними залишаються і політичні цілі війни [12, с. 7].

Висновки. Таким чином, війна є одним із провідних факторів, що вплинули на появу перших політичних систем. Вона

стає невіддільним елементом політичного процесу в період становлення ранніх держав та поступово формує світ-імперію, основною логікою якої є завоювання та експлуатація. Західний світ мав певні політичні особливості як у античний, так і в середньовічний період. Однак війна не виключалась з основних чинників функціонування політичних систем цього регіону. Становлення нової світ-економіки докорінно змінило логіку розвитку провідних держав. Невіддільним елементом політичного процесу стають колоніальні війни, а протистояння європейських країн за колонії призвело до розв'язання двох світових війн. Основною причиною збройних конфліктів другої половини XX ст. слід вважати протиборство політичних систем двох центрів біполярного світу. Розпад соціалістичного табору, процеси глобалізації та інформатизації, використання новітніх засобів ведення війни розкривають нові горизонти подальшого вивчення заявленої проблеми.

Література:

1. Феденко О.В., Панасюк В.В. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 219–230.
2. Макаренко Н.Г. Філософсько-концептуальний вимір категорії «війна» в історії філософсько-політичної думки. *Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис*. 2004. № 12. С. 152–164.
3. Лавриненко В.М., Логінов М.М. Війна як суспільний феномен (філософсько-економічні виміри). *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 жовт. 2015 р.) / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; редкол.: В.Д. Базилевич (голов. ред.) [та ін.]. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 163–167.
4. Бадах Ю. Причини виникнення та класифікація воєнних конфліктів. *Воєнна історія*. 2003. № 3–4. С. 83–89.
5. Тері Ірен. Адамово ребро. Повернення до демократичного парадоксу *Esprit*. № 273. marsavril. 2001. (Реферативний огляд SENTENTIAE: наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). IV. № 2. 2001. С. 78–90.
6. Снесарев А. Філософія війни. Глава III. Война в исторической перспективе. *Военно-исторический журнал*. № 3. 2002. С. 112–118.
7. Арон Р. Мир і війна між націями ; пер. з фр. : В.І. Шовкун ; пер. з фр. [та ін.]. Київ : Юніверс, 2000. 685 с.
8. Блок М. Феодальне суспільство: Пер. з фр. Київ : Вид. Дім «Всесвіт». 2001. 528 с.
9. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. Москва : Экономика. 2000. 878 с.
10. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. Т. 2. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2013. 624 с.
11. Капитанец И. М. Битва за мировой океан в «холодной» и будущих войнах. Москва : Вече, 2002. 544 с.
12. Капитанец И.М. Флот в войнах шестого поколения. Москва : Вече, 2003. 480 с.

Bader A. War as a factor of functioning and change of political systems

Summary. It was found that war was the leading factor influencing the emergence of the first political systems. Improvement of technologies and tools of hunting, increase of its efficiency has led to increase of population and biomass destruction in settlements. This pushed the interests of the neighboring tribes, stimulated the emergence of wars for the territory and was one of the factors of creation of the first states. The place and role of war in the formation and functioning of the early states are investigated. The logic of the functioning of the political systems of the countries of the ancient East was to conquer and exploit

new territories. These political entities are characterized as empire states in which war played a leading role. It was found that the natural and climatic conditions of the ancient world had significant differences, but war remained an integral part of the functioning of their political systems.

It is established that during the European Middle Ages the general construction and place of war in the political systems of the Eastern states didn't change. Feudal political systems had certain characteristics, but this didn't rule out war as a key factor in their functioning. It is revealed that colonial wars began to play a leading role in the restructuring of the world system in modern times. They contributed to the initial accumulation of capital, the conquest of resources and new markets. It is established that these processes formed the basis for scientific and technological progress and influenced the formation of modern civilization. The controversy surrounding the colonial system, namely the desire of the "new industrial powers" of its redistribution, was a leading factor in the outbreak of the First and Second World Wars.

It is revealed that the peculiarities of the functioning of the leading countries within the bipolar world have provoked local military conflicts and the constant threat of global war. The logic of the existence of a world political system during this period implied a permanent conflict between geopolitical centers and prompted the US and the USSR to intervene in every military conflict that arose in any part of the world. The collapse such system of international relations exposed the territorial claims of many countries that sought to resolve them at the expense of the war. It is established that the key transformations of the world of the late XX – early XXI centuries didn't remove the war from the mechanism of political systems functioning. The latest technologies – high-precision weapons, information support, space and air reconnaissance systems, automated combat systems – only contribute to the use of war in the political process.

Key words: war, external armed violence, political systems, political process, world-empire, world-economy.

*Балашова О. В.,
аспірантка*

Національного університету «Острозька академія»

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ВОЛАТИЛЬНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СТАБІЛЬНОСТІ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Анотація. Залежно від рівня стабільності функціонування партійної системи вона може як виступати каталізатором успішної інституалізації демократичних інститутів, так і сповільнювати процес консолідації та вкорінення демократичних правил гри в політичне життя суспільства. Як стверджує М. Педерсен, зміни партійної системи ніколи не є простими та прямолінійними. Користуючись визначенням Дж. Сарторі, де партійна система – це «система взаємодії, що є результатом міжпартійної конкуренції», він додає, що цю взаємодію та конкуренцію можна спостерігати на різних рівнях, або, іншими словами, це система, що сама по собі є інтерпретованою сукупністю різних підсистем. Коротке відображення змін партійної системи повинно було б охопити три наступні рівні: парламенту та уряду, партійної організації та електорату. Зміна партійної системи може бути визначена як сукупний набір змін у моделях взаємодії та конкуренції на цих трьох рівнях, а також між ними. Автор стверджує, що на початковому етапі досліджень неможливо охопити всі ці виміри і першочергово варто зосередити увагу на рівні електорату, для чого і запропонував індекс електоральної волатильності. У нашому дослідженні, аналізуючи дані усіх парламентських виборів в Україні періоду незалежності, враховуємо індекс електоральної волатильності для кожного електорального циклу та спробуємо прослідкувати тенденцію еволюції. Враховуючи мінливість партійного представництва на виборах та застереження науковців щодо ретельності застосування даної математичної формули та можливих обмежень, що з неї випливають, щодо українського зразка пропонується ввести чіткі критерії проведення обрахунків і як наслідок отримаємо дещо модифікований індекс (класичний індекс Педерсена також вважаємо за доречне врахувати для простеження кореляційних зв'язків). За результатами дослідження, авторка дійшла висновку, що електоральна волатильність в країні знаходиться на досить високому рівні (враховуючи, що допустима межа 15, тоді як за результатами парламентських виборів 2014 та 2019 років, корегований індекс електоральної волатильності становив 58 та 46 відповідно), що не дає підстав говорити про стабільну чи поготів інституціалізовану партійну систему. Причини такої мінливої електоральної мотивації лежать в усьому спектрі чинників, починаючи від теорії раціонального вибору і закінчуючи когнітивними особливостями сприйняття особою політики. Суспільний запит на «нові» політичні сили та повна зневіра в «старих» лише сприяє зростанню показників електоральної мінливості.

Ключові слова: електоральна волатильність, індекс Педерсена, партійна система, мотиви електоральної участі, вибори.

Постановка проблеми. В рамках біхевіористичного підходу до дослідження політичних процесів [1; 6] особлива увага приділялась вивченню (не)стабільності партійних систем.

Стабільна партійна система класично вважається ознакою зрілої демократії [2; 3]. Нестабільна партійна система може призвести до домінування короткострокових політичних цілей, надати доступ екстремістським кандидатам та політичним партіям, наразити систему національної безпеки як на внутрішні, так і на зовнішні загрози і послабити фундаментальні інститути демократії [4]. Одним із кількісних індикаторів аналізу стабільності чи нестабільності партійної системи є саме індекс електоральної волатильності, що дозволяє проявити латентні характеристики та потенційні тенденції розвитку партійної системи.

Аналіз останніх досліджень проблематики. Досліджуючи процеси демократичної консолідації в країнах центрально-східної Європи, Г. Тока [5] стверджує, що електоральна нестабільність є найважливішим показником наявності чи відсутності стабілізації партійної системи. А. Пшеворський та Дж. Спраг [6] досліджували вплив змін у електоральній поведінці на інституціоналізацію партійної системи. В. Ешер і А. Тарроу [7] визначають волатильність як кінцеві зміни в межах партійної системи внаслідок зміни партійних пререференцій окремих виборців. Також дослідники пропонують використовувати показники електоральної волатильності як «незалежну змінну для дослідження здоров'я демократії» [8]. Науковці однак стверджують, що існує зв'язок між змінами політичного ландшафту партії та процесом демократизації, а стабільна партійна система є ключовим елементом загальної демократичної стабілізації [9].

У дослідженнях нових демократій у Південній Європі та Латинській Америці і Л. Морліно [10], і С. Майнверінг, і Т. Скаллі [11] стверджують, що стабільність партійної системи є необхідною (але недостатньою) умовою для консолідації демократії та багатьох наступних досліджень і пов'язують високий і стійкий рівень волатильності зі слабкістю демократії. Ф.К. Бертоа [8] звернув увагу на ще одну важливу річ, яка додає актуальності дослідженню показників електоральної волатильності, а саме, як констатує автор, цей індекс (в даному випадку конкретно індекс Педерсена) використовується не лише як показник змін у голосуванні за конкретні політичні партії, але також і як інструмент аналізу для багатьох інших процесів та явищ, включаючи дослідження «електоральних траєкторій» [12], чергування уряду [13], інституціоналізації партійної системи [14], зміни еліти [15], зниження партійної приналежності [16] та стабільності політичного режиму [17].

Серед українських науковців безпосередньо чи опосередковано вплив електоральної волатильності на партійну систему вивчають такі дослідники, як Г. Боднараш [18], Н. Шестак [19], Р. Манайло-Приходько [20] та інші.

Метою нашого дослідження є простеження еволюції показника електоральної волатильності за період незалежності України та спроба визначити можливі причини та наслідки волатильності українського зразка.

Виклад основного матеріалу дослідження. М. Педерсен [21] визначає електоральну нестабільність як зміну відносної сили політичної партії від одних виборів до інших, а показник, що дозволяє оцінити динаміку електоральних переваг від виборів до виборів, є індексом електоральної волатильності (українські варіанти перекладу також звучать як індекс електоральної мінливості або індекс електоральної неусталеності [19]).

Отже, запропонований М. Педерсеном індекс електоральної волатильності демонструє мінливість електоральних переваг від виборів до виборів та вираховується як половина суми модульної різниці в процентах голосів, отриманих партією на двох останніх виборах

$$EV = 0,5 * |(A1-A2) + (B1-B2)... + (N1-N2)|,$$

де А, В, N – партії, що брали участь у двох виборах;

A1, B1, N1 – результати партій на перших виборах, у відсотках;

A2, B2, N2 – результати других виборів [21].

Значення індексу знаходиться в межах від 1 до 100. За умов максимально усталених електоральних вподобань індекс мінімальний, тобто $EV = 1$ (допустима межа $EV = 15$). Показник індексу волатильності $EV > 15$ свідчить про неусталені виборчі переваги у період між черговими виборами. Тобто індекс дозволяє простежити динаміку «сили» партії від виборів до виборів.

Хоча індекс застосовується вже більше 40 років, актуальність його не зменшується, а лише зростає (як і число його модифікацій). Як афористично зазначив П. Маєр [13], сучасна криза демократії та політичних партій пояснюється «розлученням» *demos* (громадяни) та *kratos* (партії / держава). Саме індекс електоральної волатильності дозволяє оцінити «стабільність» цього зв'язку між громадянами та партіями. Дослідницька увага зараз найбільше приділена його модифікованим варіантам, котрі дозволяють оцінити зміни у парламенті та уряді, акценти окремо робляться на переваги до «старих» та «нових» партій, а також його пояснювальному потенціалі щодо рівня інституціоналізації партійної системи.

Недавні дослідження на електоральну тематику, окрім послаблення зв'язків партій з громадянами, виокремлюють ще декілька тенденцій, які впливають на політичну поведінку, зокрема виборчу. Ці тенденції включають зміни в соціальній структурі основних традиційних політичних розколів, появу нових питань порядку денного та нових політичних цінностей та вподобань [22].

Р. Лачат [23] процес дезінтеграції громадян та партій називає феноменом «електорального віддалення» (*electoral dealignment*¹), що призводить до переоцінки традиційних моделей виборчої поведінки. За цих умов важко констатувати присутність стабільного електорату, оскільки довгострокові фактори, такі як партійна ідентифікація (відповідно до традиційної Мічиганської моделі) чи дотримання цінностей, породжених політичними розколами (відповідно до теорії Ліпсета і Роккана), уже неадекватно описують сучасну ситуацію.

Як наслідок, ослаблення традиційних цінностей, електоральна невизначеність стрімко зростає. Оскільки прихильність виборців до політичних партій зменшується, зростає роль короточасних факторів, серед яких центральне місце нале-

жить конкретним когнітивним чинникам. Тут важливу роль відіграють два елементи: рівень політичної «мудрості» (*political sophistication*) та використання евристики під час прийняття рішень щодо голосування. Існує велика кількість літератури з політичної психології, що показує центральну роль, яку відіграє політична софістика у процесі формування виборчих переваг. На базовому рівні дослідники під політичною мудрістю розуміють «накопичені знання в певній галузі» [24].

Отже, як бачимо, навіть за умов стабільних демократій важко комплексно пояснити усі передумови та мотиви електоральної волатильності, тоді як у таких перехідних суспільствах, як українське, питання ще більш неоднозначне та потребує різностороннього дослідження.

Отже, спочатку розглянемо деякі особливості методики визначення показників електоральної волатильності для України. У нашому дослідженні ми послуговуємось класичною формулою М. Педерсена, що демонструє змінну електоральних переваг населення від виборів до виборів. Враховуючи мінливість партійного представництва на виборах та застереження науковців щодо ретельності застосування цієї математичної формули та можливих обмежень, що з неї випливають [8], щодо українського зразка ми пропонуємо ввести такі критерії проведення обчислень:

1. Враховуємо партії, що за результатами виборів здобули не менше 1% голосів виборців, адже сумарно вони відображають виборчі переваги 85–97% електорату². На нашу думку, такий показник, особливо в українських реаліях, забезпечує максимальну репрезентативність.

2. Враховуючи домінуючу до 2012 року блокову участь політичних партій у виборах, намагаємося простежити у відсотковому еквіваленті електоральну популярність саме політичних партій як складників виборчих блоків. Адже блоки зазвичай формувались винятково для участі у виборах, та їм не притаманна стабільність функціонування. Навіть за умови участі виборчого блоку у кількох послідовних виборчих циклах партійні складники у них змінювались.

3. Для розрахунку пропорційної частки кожної політичної партії у складі виборчого блоку послуговуємось даними ЦВК щодо партійного представництва кандидатів у багатомандатних виборчих округах. Виняток становить лише 2007 рік, враховуючи відсутність інформації щодо партійності кандидатів на виборах, ми розраховували пропорції на основі отриманих мандатів у Верховній Раді України 6 скликання.

4. Усі розрахунки здійснено на основі даних по БВО. Винятково з метою умовного зіставлення розрахунків здійснено і для 1998 року (порівняно з 1994). Для аналізу ми оперували партійністю кандидатів, що здобули перемогу в одномандатних округах. Хоча з погляду математики ця операція не несе особливої цінності, проте з погляду комплексного бачення ситуації ми вважали за доречне здійснення такого зіставлення.

5. І останнє, проте найважливіше, вважаємо за доречне дещо видозмінити класичну формулу електоральної волатильності, запропонувавши «нові» політичні партії, що з'являються у парламенті прирівнювати до 0 на попередніх виборах. Подібного роду операція уже застосовувалась українськими дослідниками [20], проте ми рекомендуємо вдаватися до згаданого вище зіставлення винятково для парламентських партій. Класичний індекс несповна описує електоральну мінливість без урахування цього фактору, особливо це актуально щодо виборів 2012, 2014 та 2019 років.

¹ Цей феномен у політологічній літературі трапляється часто, наприклад, Р. Далтон описує його як «зв'язки, що руйнуються внаслідок соціальної та політичної модернізації...»

² Власні розрахунки на основі даних ЦВК

Електоральна волатильність політичних партій в Україні та інші суміжні показники (1998–2019 роки)

Рік парламентських виборів	К-ть політичних сил, що брали участь у виборах (за партійними списками)		К-ть політичних партій, що взяли участь в виборах (ОВО+БВО) ³	К-ть політичних сил (партій), що подолали виборчий бар'єр	К-ть політичних сил (партій), що набрали більше 1%	К-ть партій, що також перемогли на попередніх виборах	% голосів, що набрали «повторювані» партії (разом з «новими»)	Індекс електоральної волатильності (з урахуванням нових партій)	Індекс електоральної волатильності (класичний)
	Партії-блоки	Партії							
1998	30	40	45	8(9)	16(23)	6	44	5.1	5.1
2002	33	51	83	6(10)	13(29)	10	51.6 (58.9)	15.6	12
2006	45	94	94	5(11)	11(26)	9	81.3	37.8	37.8
2007	20	43	43	5	7(19)	7	76.8	5.5	5.5
2012	21	21	87	5	8	4	69.8 (94.2)	22.7	10.5
2014	29	29	-	6	12	5	31.1 (86.1)	58.4	30.9
2019	22	22	-	5	12	6	26.5 (88.5)	46.4	15.3

Джерело інформації: дані з сайту ЦВК

Таблиця 1 демонструє, що електоральна волатильність впродовж всього досліджуваного проміжку часу дуже висока. Показник залежить як від кількості «повторюваних», «сталих» партій, що мінімум на двох послідовних виборах отримують більше 1% голосів виборців, так і від збалансованості їх показників. Для початку зазначимо, що показник 1998 року дуже умовний, адже для зіставлення ми використовували результати виборів 1994 року, які проводились за мажоритарною системою (у відсотковому еквіваленті вираховували партійну приналежність обраних депутатів). Індекс низький через те, що практично одні і ті ж партії опинились у парламенті, а саме ми зіставляли шість політичних сил: Комуністичну партію України, Народний Рух України, Селянську партію України, Соціалістичну партію України, Українську республіканську партію, Конгрес українських націоналістів. Проте цей індекс недоречно порівнювати з індексами за

наступні роки. А отже, єдино низьким показником електоральної волатильності є 2007 рік із значенням 5.5.

Враховуючи, що ці дострокові парламентські вибори були проведені всього лише за рік після попередніх, електоральні переваги населення змінилися мінімально. Як видно із табл. 1, усі сім політичних сил (враховуючи блоковість, це не обов'язково одні і ті ж політичні сили), що подолали 1% межу, отримали подібний результат і на попередніх парламентських виборах. Дуже важливою закономірністю також є те, що партії отримали приблизно однакову електоральну підтримку населення. Бо ж, наприклад, у 2006 році з 11 політичних сил, що подолали 1% виборчий поріг, 9 партій минулого електорального циклу також набрали більше 1%, проте електоральна волатильність дуже висока – 37.8, що є свідченням того, що, хоча партії практично одні і ті ж, проте їх електоральна підтримка абсолютно відмінна, наприклад, рейтинг КПУ впав з майже 20% (2002 рік) до 3.66%, рейтинг БЮТ навпаки суттєво зріс – з 5.7% (2002 рік) до 22.3%, те ж саме з Партією регіонів, яка на виборах 2002 року йшла в складі блоку «За єдину Україну», відповідно до пропорційної чисельності її депутатів могла претендувати на близько 2% підтримку, тоді як за результатами 2006 року її електоральна підтримка становила 32.14%. Саме цей контраст виборчої підтримки і призводить до зростання показників електоральної волатильності. Останні два цикли парламентських виборів 2014 та 2019 років електоральна волатильність максимально висока і становить 58.4 та 46.4 відповідно. Як бачимо, змінювались не лише парламентські партії, а електоральна підтримка партій, що не подолали виборчий бар'єр, теж суттєво варіювала. З 12 партій, що набрали більше 1% голосів виборців, в 2014 році лише 5, а в 2019 році – 6 політичних партій були партіями із списку «переможців» (в нашому випадку ті, що набрали більшу 1% голосів, на двох послідовних виборах).

Своєрідне співвідношення показників «стабільності» політичних партій та електоральної волатильності можна простежити на рис. 1. Хоча однакова кількість (здебільшого одні і ті ж) політичних партій, що впродовж двох послідовних парламентських виборів набирають більше 1% голосів, не є єдиною визначальною умовою електоральної волатильності, проте вона все ж суттєво впливає. Можна помітити, що чим більша невідповідність політичних сил, тобто чим менша кількість політичних партій характеризується «стабільною» підтримкою електорату, тим вищий загальний індекс електоральної волатильності.

Рис. 1. Співвідношення показників «стабільності» політичних партій та електоральної волатильності

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК

³ Дані взято із книги «Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті» / За ред. Ю.Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

Також під час опису методологічного базису ми згадували про деякі аспекти коректування індексу до українських реалій. У табл. 1 ми навели також деякі уточнюючі дані, котрі чудово демонструють потребу такої модифікації. Основний момент полягає в тому, що ми пропонуємо «нові» парламентські партії (які не були присутні в парламенті попереднього скликання) прирівнювати до 0. Для цього ми вирахували сумарну електоральну підтримку для досліджуваних політичних партій. Для прикладу, якщо не модифікувати індекс, то відповідно до класичного його варіанту для парламентських виборів 2014 та 2019 років індекс електоральної волатильності вчислюється лише щодо політичних сил, які разом набрали 31.1% та 26.6% (відповідно) голосів, що статистично малозначуще, а верифікація таких результатів також сумнівна. Проте за умов модифікації індексу сумарна електоральна підтримка досліджуваних політичних партій вже становить 86.5% та 88.1%, що дозволяє більш якісно інтерпретувати отримані дані.

Висновки. Отже, спираючись на отримані показники електоральної волатильності для України, можемо стверджувати, що екстремальна мінливість виборчих преференцій населення негативно впливає на стабільність функціонування партійної системи. Також, враховуючи наші попередні кількісні дослідження [25] показників націоналізації⁴ політичних партій та партійної системи України, варто зазначити ще один доволі контраверсійний факт, що впливає із зіставлення емпіричних індексів націоналізації та волатильності. Парадоксальна ситуація спостерігається впродовж останніх двох виборчих циклів – із максимальним зростанням електоральної волатильності зростають і показники націоналізації партійної системи (хоча логічно припустити, що кореляція повинна була б бути оберненою). В українському варіанті подій пояснення може бути одночасна «гонка» за «новими» політичними силами та зневіра в «старих», яка і провокує зростання індексу електоральної волатильності, і в той же час стає можливою поява партій з максимальними показниками націоналізації (0.89 у БПП та Слуги народу). Ця гіпотеза потребує більш детального дослідження та комплексної аргументації всіх можливих альтернатив.

Література:

1. Балашова О.В. Дослідження партійної системи через призму кількісної методології. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 5–14.
2. Przeworski, A., Alvarez, R. M., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A., Limongi, F., et al. *Democracy and development: political institutions and well-being in the world 1950-1990*, 2000. volume 3. Cambridge University Press.
3. Putnam, R. D., Leonardi, R., and Nanetti, R. Y. *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. 1994. Princeton university press.
4. Sarkar S., Bhusana D. On the Measurement of Electoral Volatility. URL: <https://www.isid.ac.in/~epu/acegd2019/papers/SandipSarkar.pdf>.
5. Toka G. Political parties and democratic consolidation in East Central Europe. Number 279. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, 1997.
6. Przeworski A. and Sprague, J. Concepts in search of explicit formulation: A study in measurement. *Midwest Journal of Political Science*, 1971, pages 183–218.
7. Ascher, W. and Tarrow, S. The stability of communist electorates: evidence from a longitudinal analysis of french and italian aggregate data. *American Journal of Political Science*, 1975, pages 475–499.
8. Casal Bertoa F. et al. The volatility of volatility: Measuring change in party vote shares / *Electoral Studies* 50 (2017) 142–156.
9. Tavits, M. The development of stable party support: electoral dynamics in post-communist Europe. *Am. J. Polit. Sci.* 49 (2), 2005, 283–298.
10. Morlino, L. *Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1998.
11. Mainwaring, S., Scully, T. *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1995.
12. Dassonneville, R., Hooghe, M. Economic indicators and electoral volatility: economic effects on electoral volatility in Western Europe, 2015. 1950–2013.
13. Mair, P. Party systems and alternation in government, 1950–2000: innovation and institutionalization. In: Gloppen, S., Rakner, L. (Eds.), *Globalisation and Democratisation: Challenges for Political Parties*. Fagbokforlaget, Bergen, 2007, pp. 135e153.
14. Weghorst, K., Bernhard, M. From formlessness to Structure? The institutionalization of competitive party systems in Africa. *Comp. Polit. Stud.* 2014, 47 (12), 1707–1737.
15. Ishiyama, J. Elite volatility and change in North Korean politics: 1997–2010. *J. Asian Afr. Stud.* 2013, 49 (5), 570–583.
16. Lupu, N., Stokes, S. *Democracy, interrupted: regime change and partisanship in twentieth-century Argentina*. *Elect. Stud.* 2010, 29 (1), 91e104.
17. Bielasiak, J. On the Institutionalization of Party Regimes in Emerging Democracies. Working Paper 351. University of Strathclyde, Glasgow, 2001.
18. Боднараш Г. Електоральна волатильність країн Центральної та Східної Європи: порівняльний аналіз. Політологічні та соціологічні студії: Т. X. *Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах*: зб. наук. праць / наук. ред. А.М. Круглашов. Чернівці: Букрек, 2011. С. 120–135.
19. Шестак Н. Емпіричні методи дослідження політичних партій та партійних систем. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Вип. 5, 2014. С. 144–155
20. Манайло-Приходько Р.Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2018. 290 с.
21. Pedersen, M. The dynamics of european party systems: changing patterns of electoral volatility. *Eur. J. Polit. Res.* 1979, 7 (1), 1–26.
22. Dalton, Russell J. and Martin P. Wattenberg (eds). *Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
23. Lachat, Romain. A Heterogeneous Electorate: Individual and Contextual Differences in the Process of Formation of Voting Choices in Germany and Switzerland. PhD Thesis. University of Zurich
24. Fiske, Susan T., Richard R. Lau and Richard A. Smith “On the Varieties and Utilities of Political Expertise”, *Social Cognition*, 1990, 8(1): 31–48.
25. Балашова О.В. Націоналізації партійної системи України: вимірювання, динаміка і тренди. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 2020

⁴ Демонструє гомогенність розподілу електоральної підтримки політичних партій в регіональному розрізі

Balashova O. Electoral volatility as an indicator of stability of the party system of Ukraine

Summary. Depending on the level of stability of the functioning of a party system, it can act as a catalyst for successful institutionalization of democratic institutions and slow down the process of consolidation and establishment of democratic rules of a game into the political life of society. According to M. Pedersen, changes in the party system are never simple and straightforward. G. Sartori states the party system is “a system of interaction, which is the result of inter-party competition,” he adds that this interaction and competition can be observed at different levels, or, in other words, it is a system that itself is an interpreted set of various subsystems. A brief display of the changes in the party system would cover the following three levels: parliament and government, party organization and the electorate. A change in the party system can be defined as a cumulative set of changes in the interaction and competition models at these three levels, as well as between them. The author claims that it is impossible to cover all these dimensions at the initial stage of research, and it is worth focusing on the electorate level, for which he proposed an index of electoral volatility. In our study, analyzing the data of all parliamentary elections in Ukraine during the independence period, we calculate

the electoral volatility index for each election cycle and try to trace the development trend. Given the variability of party representation in the elections and the warnings of scholars about the careful use of this mathematical formula and its possible limitations, related to Ukrainian model, it is proposed to implement clear calculation criteria and as a result we will get a slightly modified index (we also consider it appropriate to calculate the classical Pedersen index to trace correlation connections). Based on the results of the study, the author came to the conclusion that the electoral volatility in the country is at a fairly high level (given that the permissible limit is 15, whereas according to the results of the parliamentary elections of 2014 and 2019, the corrected index of electoral volatility was 58 and 46, respectively), which does not give us a reason to talk about a stable, or even institutionalized party system. The reasons for such a volatile electoral motivation lie in the whole spectrum of factors, starting from the rational choice theory to the cognitive features of person’s perception of the politics. The public demand for “new” political forces and complete disappointment over the “old” ones only contributes to the growth of the electoral variability indicators.

Key words: electoral volatility, Pedersen index, party system, motivation of electoral participation, elections.

*Дубовик Н. А.,**кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Державного університету телекомунікацій**Кирилюк Н. А.,**кандидат політичних наук,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Державного університету телекомунікацій*

ІСНУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. На початку XXI століття прихильники ліберальної демократії все більше звертаються до пошуку підтвердження її легітимності. Водночас усе більше держав, які її критикують, не можуть запропонувати послідовну альтернативу. У статті розглянуто специфіку прояву ліберальної демократії, проаналізовані можливості її реалізації за сучасних українських реалій. Розглянута ретроспектива розвитку ліберальної демократії в Україні. Визначено, що сьогодні, коли відбувся процес трансформації всіх ідеологій, зокрема і ліберальної, проблема її зіставлення з демократією актуалізується і набуває нових рис. У сучасній науці існують різноманітні підходи до визначення змісту та чинників демократизації. Але найбільш поширеною і дієздатною, що не тільки в теорії, але й на практиці проявила себе, постала ліберальна демократія. Сучасний лібералізм в Україні проголошує, що держава повинна відповідати за забезпечення таких умов добробуту, як здоров'я, наявність житла, пенсії й освіти, а також, якщо не управляти, то регулювати економіку. Дехто вважає, що лібералізм є непослідовною ідеологією, яка має суперечки щодо бажаного ставлення і ролі держави. Складність реалізації ліберальної демократії в Україні полягає в аморфності членів суспільства до усвідомленої громадянської діяльності, унаслідок тривалої апатії до суспільно-політичних процесів та відсутності необхідних базових знань, що надають можливість свідомо брати участь у тих чи інших політичних діях. Окрім цього, майже відсутнє почуття особистої відповідальності й ініціативи, як відсутні ідеали та цінності. Інколи занадто надмірно поставлене національне питання в політиці, коли націоналізм використовується як своєрідний засіб маніпулювання масами. Існує схильність громадян суспільства до державного патерналізму, світоглядний вакуум майже унеможливує ставлення принципів лібералізму, ліберальної демократії зокрема. Демократичний режим потребує плюралізму. Без нього багатоманітність сил, які ведуть протиборство та намагаються віднайти загальне благо, закріпити ідентичність спільноти та політичну артикуляцію загалом, стає неможливою. Справжні демократичні цінності потребують рівності громадян; гідної освіти, що надасть можливість свідомо брати участь у виборчому процесі; незалежної судової влади, що контролюватиме виборчий механізм; підкорення адміністрації політичній владі, щоб унеможливити трансформацію демократії в олігархію; легітимності влади. Розвиток недемократичних правопорядків, гіпертрофія індивідуалістської концепції прав людини та поси-

лення обмежень демократичної політичної влади суттєво послаблюють демократію.

Ключові слова: ліберальна демократія, лібералізм, демократія, демократична держава.

Постановка проблеми. Демократія – глобалізаційний процес політичного розвитку: «<...> демократія успішно глобалізується. З 1985 по 2000 рік частка населення світу, що мешкають у «найдемократичніших» державах, збільшилася із 38 до 57%» [9]. Відомий американський дослідник С. Хантінгтон характеризує цей процес як третю хвилю демократизації у світі та зазначає, що на початку 90-х рр. «демократія виступає як єдина легітимна та життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу» [7]. Однак більш доречною і гостро актуальною сьогодні є думка Ф. Фукуями: «Для спільнот, різко розколотих на соціальні класи, національні і релігійні групи, демократія може виявитися формулою безсилля та застою <...> Модернізуючи диктатури можуть виявитися набагато ефективнішими за демократії у створенні соціальних умов, що допускають капіталістичне економічне зростання, а із часом – і виникнення стабільної демократії» [5, с. 192–193]. Якщо говорити про слабкі місця демократії, то це радше слабкі місця економічної складової частини, ніж політичної чи соціальної.

На початку XXI ст. прихильники ліберальної демократії все більше звертаються до пошуку підтвердження її легітимності. Водночас усе більше держав, які її критикують, не можуть запропонувати послідовної альтернативи. Сучасна демократія в Україні та світі загалом нагадує викривлене дзеркало. Часто демократією називають зовсім недемократичні речі. Маємо можливість поглянути на ретроспективу розвитку ліберальної демократії в Україні крізь призму національних ідей і визначити можливості запровадження ліберальної демократії в сучасному українському суспільстві, урахувавши дослідження світових класиків та сучасників теорії демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для написання роботи було проаналізовано праці Дж. Мілля, Ю. Хабермаса, С. Рінгена, Ш. Муффа, Д. Хелда, К. Шмітта, Ф. Фукуями. Також зазначимо, що у джерел формування напрямку стояли такі відомі постаті, як І. Бентам, Б. Констан, І. Берлін, К. Поппер, Дж. Сарторі, Ал. де Токвіль, С. де Мадарьяга, Р. Дарендорф, Р. Арон, Ф. Гайек, А. Лейпхарт, Р. Даль, Л. Даймонд та інші. Прихильниками ліберальної демократії можна вважати таких класиків

української політичної думки: М. Драгоманова, М. Павлика, І. Франка, Б. Кістяківського, М. Турган-Барановського, В. Вернадського. Серед сучасних українських дослідників ідеї демократичного лібералізму знайшли місце в роботах М. Жулинського, О. Стогової, О. Долженкової, І. Головка й інших.

Мета статті – дослідження ідей демократичного лібералізму як природного напрямку розвитку українського суспільства, окреслення можливих перспектив оновлення, перетворення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні, коли відбувся процес трансформації всіх ідеологій, зокрема і ліберальної, проблема її зіставлення з демократією актуалізується і набуває нових рис. У сучасній науці існують різноманітні підходи до визначення змісту та чинників демократизації. Але найбільш поширеною і дієздатною, що не тільки в теорії, але й на практиці проявила себе, постала ліберальна демократія. «Лібералізм породжує демократію і нестримно робить перехід у демократизм. Такий його послідовний розвиток» [1].

Лібералізм випробуваний часом і знайшов своє місце в багатьох державах. У таких країнах, як Іспанія, Естонія, Словенія, Кіпр, Канада, Тайвань, Уругвай, Фінляндія, цінності лібералізму відіграють важливу роль у формуванні нових цілей суспільства, незважаючи на те, що реальне іноді не збігається з ідеальним.

Ліберальна демократія не передбачає безумовного дотримання всіх аспектів класичної ліберальної ідеології, але непорушним залишається той факт, що вона забезпечує кожній людині захист від свавілля влади й органів правопорядку. Таке розуміння «ліберальності» було відтворене ще за доби буржуазної революції у XVIII ст. Правова держава як форма суспільно-політичного ладу через обраних представників повинна здійснювати владу заради захисту прав громадян, дотримуватись відповідних правових процедур, права на приватну власність, свободу слова, свободу зібрань, свободу віросповідання та недоторканності особистого життя. На відміну від Західної Європи, де ліберальні ідеї в XIX ст. «тріумфально простували», що засвідчує М. Драгоманов, лібералізм в Україні не мав успішного поширення і не набув остаточного оформлення. Звичайно, здебільшого це пов'язано з панівним політичним режимом, що жорстоко пригнічував будь-які прояви визвольного руху, як наслідок – засилля радикальних течій. «Відкрите суспільство» – необхідна складова частина ліберальної демократії, що характеризується виваженістю, плюралізмом, єдністю існування і конкуренцією найширшого спектра суспільно-політичних поглядів. Модель відкритого суспільства передбачає гнучку реакцію на суспільні запити й унеможливує консервацію влади панівною елітою, водночас гарантує можливість зміни влади та створює різноманітні стимули.

Історично доведено, що лібералізм в Україні підпорядкований соціальним і національним ідеям. І незважаючи на оптимізм, з яким ліберальна демократія дивиться в майбутнє, у повсякденних реаліях відчуваємо недовіру до того, що взагалі стосується слів «політика», «демократія», «лібералізм». Отже, Україна є демократичною державою, але утримання такої форми стикається з низкою складнощів. Найбільш явні: аморфність членів суспільства до усвідомленої громадянської діяльності внаслідок тривалої апатії до суспільно-політичних процесів і відсутності необхідних базових знань, що надають можливість свідомо брати участь у тих чи інших політичних діях; майже відсутнє почуття особистої відповідальності

й ініціативи; відсутність ідеалів та цінностей; націоналізм використовується як своєрідний засіб маніпулювання масами; схильність громадян суспільства до державного патерналізму, світоглядний вакуум майже унеможливує ставлення принципів лібералізму, ліберальної демократії зокрема.

«Якісна» демократія потребує: рівності громадян, які формують виборчий процес; надання такого рівня освіти, щоб мати можливість компетентно брати участь в ухваленні політичних рішень; досконалої судової влади (наскільки це можливо), що здатна незалежно контролювати виборчий механізм і відповідальність представників перед людьми; підкорення адміністрації політичній владі, щоб унеможливити трансформацію демократії в олігархію; легітимності влади, тобто легітимно обрана влада повинна бути наділена можливостями ухвалення і здійснення необхідних рішень.

Відповідно, розвиток недемократичних правопорядків, гіпертрофія індивідуалістської концепції прав людини та посилення обмежень демократичної політичної влади суттєво послаблюють демократію.

Але недоліки подекуди можна розглянути як переваги. Ф. Фукуяма стверджував: «Лібералізм як світоглядна і політична концепція приречений на перемогу» [5, с. 81]. Якщо людство зараз формує гуманітарний світогляд, в основі якого – ліберально-демократичні цінності, нам неминуче доведеться адаптуватися до нових стандартів. На глобальному просторі панування різноманітності рівних можливостей наша присутність і взаємодія з іншими спільнотами можлива за умови забезпечення в українському соціумі індивідуальних свобод і цінностей та солідарної відповідальності за непорушення цих свобод, за їх збереження. Під час аналізу поширення ліберальних ідей в Україні можна визначити такі етапи: 1) М. Драгоманов (сер. XIX ст.) і його прагнення об'єднати західні ліберальні ідеї із соціальними і національними; 2) діяльність науково-культурної інтелігенції, представників російської ліберальної течії в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) (Б. Кістяківський, М. Турган-Барановський, В. Вернадський); 3) рух українських дисидентів, що проявився як правозахисна діяльність у програмних документах Української групи Хельсінки. Це підняло питання про порушення прав і свобод особи в Радянському Союзі та політичну незалежність України (В. Чорновіл, Е. Сверстюк, В. Стус та ін.).

Ліберальний напрям в українській суспільній думці з'явився у другій половині XIX ст. М. Драгоманов виклав своє розуміння моделі нової української держави в листі до І. Франка: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні постулатів: лібералізм у його найпоштовітнішій формі, федералізм – у справах державних, демократизм – у справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією у справах економічних, раціоналізм – у справах письменницьких, наукових» [3]. М. Драгоманов наполягав на необхідності пов'язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями. Він писав, що українці багато втратили, бо коли народи Європи створювали свої держави, нам це не вдалося. Завдання кожної людини і народу – пізнавати себе і прагнути йти до цивілізації водночас і разом із цивілізацією. Але відтворення індивідуальної свободи вимагає самопізнання та високої національної самосвідомості. На жаль, рівень цивілізованості народу настільки низький, що не дозволяє йому цього досягти. М. Драгоманов стверджував,

що лібералізм є доктриною, відповідно до якої людська індивідуальність є вищою цінністю. Політично це проявляється в розширенні та зміцненні індивідуальних прав, отже, й індивідуальних свобод, що не повинні бути обмежені державною владою. Недоторканність особистої сфери важливіша за участь у створенні, формуванні колективної політичної волі, а індивід із його волею є основою всіх можливих соціальних порядків.

Із часом протоліберальні ідеї М. Драгоманова перейняли І. Франко, Б. Кістяківський, М. Павлик. Серед основних ідей можна зазначити такі: існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи; людина – найвища та головна цінність суспільства, незалежно від статусу; приватна власність є центральною в системі політико-економічних категорій; верховенство права посідає важливе місце в суспільному житті; загальнолюдські цінності мають пріоритет над соціально-класовими чи національними; базові цінності демократії – це децентралізація держави та місцеве самоврядування; етичні засади завжди повинні супроводжувати політичну діяльність.

У збірнику «Вехи» друкувалася критика більшовицької ідеології та публікувалися нові погляди лібералізму. Серед громадських діячів – прихильників лібералізму варто зазначити Б. Кістяківського. Свою наукову діяльність він присвятив пошуку співвідношення соціальної та ліберальної ідей. Стаття «Російська соціологічна школа та категорія можливості» остаточно визначила позиції Б. Кістяківського як послідовника М. Драгоманова і прихильника лібералізму. У роботі «Держава правова та соціалістична» зазначена необхідність поєднання соціальної ідеї з ліберальною, де право розглядається в контексті соціальних наук і обґрунтовується розуміння філософських засад правової держави. Дослідження українських діячів переплітаються з поглядами Ш. Муффа і К. Шмітта щодо соціальних цінностей, національної ідеї, ліберальної демократії загалом.

Ш. Муфф убагає у природі демократії парадокс, що виникає як наслідок того, що центральним поняттям у демократії є «народ», і тоді логічним є зв'язок з ідеєю національної держави. Лібералізм передбачає ідею абстрактного індивіда, що є носієм «людської природи», отже, проголошує рівність усіх людей. Однак, незважаючи на це, Ш. Муфф, прибічниця «лівого» проєкту демократії, усе ж погоджується із протилежним ставленням К. Шмітта щодо аналізу таких питань, як кордони громадянства і природа ліберально-демократичного консенсусу. Логіка демократії, за Ш. Муфф, неминуче передбачає час замикання, що потребує сам процес утворення «народу», «нації». І цього неможливо уникнути в жодній моделі демократії. Незважаючи на те, що логіки демократії та лібералізму різняться, їх поєднана артикуляція може давати позитивні результати. Демократична політика – «<...> це не та, за якою народ, який остаточно встановився, здійснює власне правління. Момент правління нерозривно пов'язаний з безпосередньою боротьбою за визначення народу та встановлення його ідентичності. Однак така ідентичність ніколи не може бути остаточно встановлена <...> Ліберальна демократія означає визнання цього розриву між народом і його різноманітними ідентифікаціями. Тому важливо зберігати простір суперництва відкритим <...>» [4].

Власне розуміння ліберальної демократії пропонували також фундатори Української академії наук М. Туган-Барановський, В. Вернадський, які значно сприяли поширенню

лібералізму в Україні. М. Туган-Барановський вірив у здатність науки розв'язувати соціальні проблеми (стаття «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію»). Досить суттєвим було й обґрунтування важливості ролі приватної власності в системі економічних відносин: «Сучасне людство не може обійтися без цього стимулу господарської енергії <...> Тому повне припинення дії приватно-господарської системи було б рівнозначне економічному, культурному і взагалі соціальному занепадові» [2]. М. Туган-Барановський спробував проаналзувати проблему вагомості ролі особистості в політекономічному контексті. «Інтереси різних суспільних класів різні, і, стоячи на точці зору кожного з цих суспільних інтересів, доводиться висувати на перший план різні завдання теоретичного дослідження. Але є можливість піднятися над цією відмінністю інтересів, знайти таку точку зору, з якої практичні висновки науки повинні бути обов'язкові і для всіх суспільних груп, незалежно від їх приватних інтересів» [2]. Таким визначальним принципом вчений вважав людську особистість – основний важіль ліберальної ідеології. «Центральною ідеєю сучасної свідомості є ідея верховної цінності <...> Будь-яка особистість є верховна мета в собі, через що всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землевласника, а людини взагалі, незалежно від приналежності її до того чи іншого класу» [2]. Вчення В. Вернадського також обґрунтовувало опір будь-якому насильству над особистістю. Він уважав соціалізм тією ідеологією, яка не дає вільно розвиватися особистості. За духом міркування В. Вернадського споріднені з ліберальними філософсько-економічними поглядами Ф. Гайєка: «Суперечка про ринковий порядок і соціалізм є суперечкою про виживання – не більше, а ні менше» [6, с. 114]. Залишившись прибічником соціалістичної моралі, українське суспільство втратило б більшу частину населення, а решта, що залишилась, перебувала б у зубожінні. Історія політичної думки в Україні крізь призму ліберальних ідей має глибоке коріння. Не варто нехтувати ідеями лібералізму, хоча б тому, що жодна інша ідея не знайшла свого постійного місця в сучасному українському суспільстві. Також, якщо поглянути на основних представників, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Туган-Барановського, В. Вернадського та багатьох інших, тих, хто обстоював ліберальні ідеї, зрозумілими стають їхня сила і віра у свободу, права людини, гідність людської особистості.

Висновки. Хибою українського лібералізму минулої доби була недооцінка національного в системі світоглядних засад суспільства та ролі держави у співвідношенні з іншими суспільно-політичними інститутами. Ключове місце відводилося концепції демократії, особливо певним принципам прямої демократії в організації державної влади, регіонального та місцевого самоврядування. Програмні ідеї лібералів здавалися нереальними для українських земель у складі імперських держав із тоталітарним політичним режимом. Ці ідеї в Україні завжди сприймалися як утопія, ніколи не мали широкої підтримки. Проблема сучасного українського лібералізму полягає у використанні морально і політично застарілих концепцій класичного лібералізму. Для України характерний «синдром імплантування політичних систем». Певна частина демократичних сил України, що зорієнтована на ліберальні моделі західного світу,

свідомо чи вимушено копіює світоглядні засади цих країн. Застарілі погляди та викривлені ідеї ускладнюють процес, «ідеологія занадто зрощена з цим поверховим просвітництвом і в ньому потанули блискавки більш високої правди» [1]. Сучасний лібералізм в Україні проголошує, що держава повинна відповідати за забезпечення таких умов добробуту, як здоров'я, наявність житла, пенсії та освіти, а також, якщо не управляти, то регулювати економіку. Дехто вважає, що лібералізм є непослідовною ідеологією, яка має суперечки щодо бажаного ставлення і ролі держави. З кінця XX ст. лібералізм також став віч-на-віч перед викликом зростаючої моральної та культурної строкатості на Заході, підйомом релігійного фундаменталізму й інших політичних вірвань, які не згодні з головними ліберальними принципами. Як наслідок, ліберали деколи надавали іншої форми своїм ідеям і цінностям, а в екстремальних випадках навіть ставили під сумнів, чи лібералізм прийнятний для всіх суспільств. На заваді становлення ліберальної демократії стоїть як відсутність правової моделі політичних інститутів, так і «криза на рівні ідей» тобто «<...> ключовою слабкістю, що, у решті-решт, обрушилася на (від авт. – Україна та інш. – Н. Д.) сильні держави, була неспроможність до легітимності» [5, с. 47]. Демократичний режим потребує плюралізму. Без нього багатоманітність сил, які ведуть протиборство та намагаються віднайти загальне благо, закріпити ідентичність спільноти, – політична артикуляція неможлива. «Кризи – близнюки авторитаризму і соціалістичного централізованого планування залишили на рингу змагань потенційно універсальних ідеологій тільки одного учасника: ліберальну демократію, вчення про особистісну свободу і суверенітет народу. Її сприймають усе більше число держав, водночас її критики не можуть запропонувати послідовної альтернативи» [5, с. 84–85].

Література:

1. Бердяев Н. Философия неравенства. *Собрание сочинений* / Н. Бердяев. Т. IV. Париж : YMCA-Press, 1990. С. 417–461. URL: http://yakov.works/library/02_b/berdyayev/1918_20_01.html.
2. Горкін Л. Михайло Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин. *Політична економія* / М. Туган-Барановський. Київ : Наукова думка, 1994. С. 21.
3. Драгоманов М. Листи до Івана Франка. Варшава, 1937. Т. 1. С. 83.
4. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии. *Логос*. 2004. № 69450. С. 140–153. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/45/12.pdf>.
5. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Пер. с англ. М. Левина. Москва : А.С.Т., 2007. 592 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/fukuyama=the_end_of_history&the_last_man=ann.htm.
6. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. Москва : Новости ; Catalaxy, 1992. 304 с. URL: <https://knigogid.ru/books/7361-pagubnaya-samonadeyannost/toread>.
7. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века. Москва : РОССПЭН, 2003. С. 16–17. URL: <https://studfile.net/preview/3829746/>.
8. Шварцмантель Д. Идеология и политика. Москва : Гуманитарный центр, 2009. 312 с.
9. UNDP, Human Development Report 2002. United Nations Development Program. New York : Oxford University Press, 2002. P. 15.

Dubovyk N., Kyryliuk N. Existence of liberal democracy and possibilities of its implementation in Ukraine

Summary. At the beginning of the 21st century, supporters of liberal democracy increasingly turn to seek for confirmation of its legitimacy. However, an increasing number of states that criticize it are unable to offer a coherent alternative. The article addresses the specificity of liberal democracy manifestation and analyses the possibilities of its realization in the contemporary Ukrainian reality. Also the article addresses the issue of retrospective of liberal democracy development in Ukraine. It is determined that today, when the process of transformation of all ideologies, including the liberal one, has taken place, the problem of its juxtaposition with democracy is actualizing and acquiring new features. In modern science, there are various approaches to determining the content and factors of democratization. But liberal democracy is marked as the most widespread and viable, not only in theory but also in practice. Modern liberalism in Ukraine proclaims that the state must be responsible for ensuring welfare conditions such as health, housing, pensions and education and, if not governed, to regulate the economy. Some believe that liberalism is an inconsistent ideology that has controversy over the desirable attitude and role of the state. The complexity of the implementation of liberal democracy in Ukraine lies in the amorphousness of members of the public to conscious civic activity, due to the continued apathy for socio-political processes and the lack of the necessary basic knowledge that enable one to participate deliberately in certain political activities. In addition, there is almost no sense of personal responsibility and initiative, as there are no ideals and values. Sometimes a national question is posed beyond measure in politics when nationalism is used as a kind of mass manipulation tool. There is a tendency of society citizens for state paternalism, and a worldview vacuum makes it almost impossible to treat the principles of liberalism and liberal democracy in particular. The democratic regime needs pluralism. Without it, the multiplicity of forces that are fighting and trying to find the common good, to consolidate community identity and political articulation in general, becomes impossible. True democratic values need equality of citizens; decent education that will enable them to participate deliberately in the electoral process; independent judiciary that will control the electoral mechanism; subjugation of the administration to political power to prevent the transformation of democracy into an oligarchy; legitimacy of power. Development of undemocratic rule of law, hypertrophy of the individualist concept of human rights, and strengthening of restrictions on democratic political power significantly weaken democracy.

Key words: liberal democracy, liberalism, democracy, democracy state.

*Кан Ден Сук,**доктор политических наук, профессор,**заведующий кафедрой корейской филологии**Киевского национального лингвистического университета,**член Консультативного совета по вопросам**мирного и демократического объединения Кореи*

ДОСТИЖЕНИЯ И ЗАДАЧИ ПРАВИТЕЛЬСТВА МУН ДЖЭ ИНА

Анотація. У статті висвітлено особливості корейської проблеми в контексті посилення конкурентної боротьби між Сполученими Штатами Америки та Китаєм, яка, у свою чергу, відродила еру нової холодної війни. Як відомо, нова холодна війна завжди супроводжується посиленням гонки озброєння. Але переговорний процес щодо денуклеаризації Корейського півострова, який почався у 2018 році, є дуже важливим моментом для встановлення мирної атмосфери на Корейському півострові. З моменту розколу Кореї через геополітичні чинники доля країни залежить від сильних держав, які її оточують, проте багато в чому і від позиції президента Республіки Корея. У статті наводяться успіхи президентів Республіки Корея щодо встановлення та стабілізації мирного процесу на Корейському півострові, а також причини невдач. Сьогодні доля переговорного процесу щодо денуклеаризації Корейського півострова багато в чому залежить і від рішення і стратегії керівництва Північної та Південної Кореї. У статті проведено аналіз стратегії та зусиль президента Республіки Корея Мун Дже Іна щодо врегулювання становища на Корейському півострові. У статті наводиться аналіз зовнішньополітичного курсу президента Республіки Корея Мун Дже Іна, успіхи і невдачі пошуку шляхів виходу із ситуації, що склалася, на тлі посилення протистояння Сполучених Штатів Америки та Китаю і погіршення відносин між Республікою Корея та Японією, Кореєю та Китаєм. Наведено причини провалу переговорних процесів щодо денуклеаризації у 2019 році. Також у разі провалу переговорного процесу між Сполученими Штатами Америки та Корейською Народно-Демократичною Республікою збільшиться ймовірність зближення Північної Кореї з Китаєм і Росією, що означає чергове погіршення обстановки на Корейському півострові та загалом в Північно-Східній Азії. У статті також проводиться аналіз зближення Китаю та Росії у сферах безпеки й економіки. Також зазначено побоювання того, що коли Південна Корея не вживатиме термінових заходів для зближення з Північною Кореєю, то ймовірність приєднання Корейської Народно-Демократичної Республіки до альянсу Китаю з Росією досить велика. Також у статті даються рекомендації Республіці Корея для більш рішучого кроку в бік зближення з Північною Кореєю, почати цей процес варто з тісного і масштабного економічного та культурного співробітництва, всупереч політиці Сполучених Штатів Америки.

Ключові слова: протистояння, денуклеаризація, корейська проблема, гонка озброєння, нова холодна війна, переговорний процес.

Судьба розділених стран, в число которых входит и Корея, сегодня вызывает интерес многих исследователей. Одной из самых сложных и противоречивых проблем мировой поли-

тики является корейская проблема. Как и прежде, на формирование основных характеристик и параметров корейской проблемы серьёзное влияние оказывают изменения, происходящие в мировой политической системе. Очевидна и нарастающая роль Китая в изменении баланса сил на мировой арене, в том числе и в Северо-Восточной Азии. В Северо-Восточной Азии столкнулись интересы Соединенных Штатов Америки (далее – США), которые были монопольным лидером в мире, и Китая, который выступает за концепцию многополярного, полицентрического мира в современных международных отношениях. Ситуация на Корейском полуострове и вокруг него развивалась неравномерно, демонстрируя то разрядку, то обострение.

В 2018 г. президент Республики Корея (далее – РК) Мун Джэ Ин заметно активизировал свою внешнюю политику по сближению с Корейской Народно-Демократической Республикой (далее – КНДР). Кроме того, президент Мун Джэ Ин приложил немало усилий в качестве посредника между США и КНДР. 2018 г. принес реальный прогресс в отношениях между РК и КНДР, США и КНДР. Однако в 2019 г. снова переговорный процесс по денуклеаризации оказался в состоянии застоя, перед правительством Мун Джэ Ина стоит сложнейшая задача поиска путей выхода из тупикового положения.

Как известно, президент Мун Джэ Ин был избран в мае 2017 г. в результате импичмента, предъявленного президенту Пак Гын Хе.

После победы на выборах уже прошла половина срока президентской каденции. И если учесть тот факт, в какой ситуации Мун Джэ Ин пришёл к власти, то можно сказать, что он достиг определённых успехов в стабилизации ситуации на Корейском полуострове, но по-прежнему положение здесь весьма туманное, даже можно сказать, что находится на раздорожье, пока что никто точно не может сказать, в каком направлении дальше будут развиваться события.

Президент Мун Джэ Ин, который пришёл к власти в момент сильной конфликтной ситуации между КНДР и США, сказал, что не может допустить войны или вооружённых конфликтов на Корейском полуострове, который является «пороховой бочкой». Мы не должны забывать исторические последствия Корейской войны. Нужно сказать, что правительство Мун Джэ Ина не было безучастным наблюдателем напряжённых конфликтных отношений США и КНДР, усердно искало пути по налаживанию мирной атмосферы путём переговорных процессов, об этом свидетельствует и Берлинская декларация 2017 г. Искренность желания мирного сосуществования с Северной Кореей четко выразилась на Пхенчанских зимних Олимпийских играх 2018 г. Что тоже можно считать результатом

упорного труда правительства Мун Джэ Ина в направлении достижения доверительных отношений между Югом и Севером.

В течении 2018 г. трижды состоялся саммит РК – КНДР, а затем и саммит США – КНДР. Хотя сегодня отношения Севера и Юга, КНДР и США находятся на стадии застоя, тем не менее нельзя отрицать и достигнутые результаты по стабилизации положения, намерения начать процесс денуклеаризации на Корейском полуострове.

Сегодня всем понятно, что стратегию создания мирного сосуществования на Корейском полуострове необходимо начать с денуклеаризации. Следует подчеркнуть, что все предыдущие президенты РК тоже стремились к установлению и стабилизации мирного процесса, к обеспечению условий для мирного объединения Кореи. Однако в период правления президентов Пак Чон Хи, Чон Ду Хвана не были созданы как внутривнутриполитические, так и внешнеполитические условия. Правительства Но Тхэ У и Ким Ён Сама также приложили усилия для мирного преобразования Корейского полуострова, но тоже видимых успехов не достигли в связи с изоляцией и переломным моментом в политике Северной Кореи. Лишь при правительстве президентов Но Му Хена и Ким Дэ Джун были четко сформулированы концепции мирного сосуществования Юга и Севера. Концепция стабильного мирного сосуществования на базе партнёрских отношений и отказа от политики поглощения Севера Кореи.

Подобная концепция не получила должной поддержки со стороны союзника США и международного сообщества, к огромному сожалению, после нью-йоркских террористических событий 9 ноября КНДР была зачислена в число стран – нарушителей правил международного сообщества.

Как известно, в ответ на это Северная Корея приступила к разработкам ракетно-ядерного арсенала с целью сохранения режима. Пришедший к власти после внезапной смерти Ким Чен Ира Ким Чен Ын, понимая ситуацию, сложившуюся на мировой арене, сосредоточил все усилия на создании мощного ракетно-ядерного вооружения и к 2018 году достиг своей цели. Правительства Ли Мен Бака и Пак Кын Хе не смогли найти гибкого подхода к Северной Корее и остановить процесс разработки ее ракетно-ядерного арсенала.

Мун Джэ Ин на основе вывода о том, что невозможно осуществить процессы мирного сосуществования на Корейском полуострове в условиях конфронтации, недоверия предложил вариант демилитаризации с обеих сторон, так как ясно, что если Северная Корея будет угрожать ядерным оружием окружающим странам, то Север и Юг не могут стать партнёрами по мирному сосуществованию. Со своей стороны, изменив стратегический курс, лидер Северной Кореи Ким Чен Ын неоднократно заявлял, что если в официальных переговорах будет гарантирована безопасность режима, то полностью откажется от ядерного оружия. Отсюда совершенно очевидно, что необходимо приложить максимальные усилия для осуществления процесса денуклеаризации и стабилизации мира на Корейском полуострове. До настоящего времени ход процесса переговоров по денуклеаризации, который является фактором мирного сосуществования, проходит не совсем гладко.

Учитывая, что более четверти века Северная Корея угрожала ядерным оружием окружающим странам, достижения Сингапурского саммита США – КНДР 2018 г. имеет огромное значение. Конечно, это первые шаги к установлению взаимного

доверия. Были очень большие надежды и на второй саммит, который состоялся в Ханое в феврале 2019 г. Но, к сожалению, саммит полностью провалился. И последующие переговоры в Стокгольме 2019 г. тоже ни к чему не привели. Эти факты говорят о достаточной сложности переговорного процесса. Однако, несмотря на некоторые провалы, нельзя сказать, что совсем нет никакого результата. Ханойский саммит показал, чего хотят США и КНДР. Как известно, Северная Корея предложила ступенчатую, параллельную систему денуклеаризации режима с уничтожением ядерного полигона в Енбене. Но США заявили, что их это не устраивает, и не согласились даже частично снять санкции с КНДР.

Пока что не найден способ удовлетворения требований обеих сторон, кроме того, не определён перечень объектов, подлежащих уничтожению. Очевидно, требуется глубокая консультация с участием обеих сторон для уточнения перечня объектов и количества вооружения, подлежащих уничтожению. Северная Корея должна публично огласить все ядерные объекты, а США, согласно программе процессов денуклеаризации, должны принять ответные меры, в частности по снятию частичных санкций. Иными словами, процесс должен проходить поэтапно и параллельно. Казалось бы, всё очень просто, но в связи с отсутствием доверия США и КНДР не могут прийти к общему мнению. Это, к сожалению, очень существенный момент. Но с другой стороны, естественно, есть надежда. Необходимо наращивать взаимное доверие между США, КНДР и РК. И ясно, что для выбора способа денуклеаризации очень важным фактором являются отношения между лидерами переговорных процессов, то, что оба лидера пока что не отказываются от переговоров, является позитивным фактором. Подтверждением этому является тот факт, что несмотря на застой в переговорном процессе, он не прекращён. Об этом также свидетельствует июльская встреча трёх лидеров в демилитаризованной зоне Пханмунджом. После заключения перемирия в Корейской войне через 67 лет лидеры США, РК и КНДР встретились в демилитаризованной зоне – это исторически важный и неординарный момент. Некоторые исследователи говорят, что сегодня Северная Корея, мотивируя тем, что США и РК продолжают проводить совместные военные учения, затягивает возобновление переговорных процессов, но, на наш взгляд, причиной является внутривнутриполитическая обстановка США, поэтому США ненамеренно не спешит. Северная Корея, критикуя проведение крупномасштабных военных учений США и РК и приобретение Южной Кореей сверхсовременных истребителей F-35A («Стелс»), возобновила проведения ракетных испытаний. Северная Корея нещадно критикует целенаправленность руководителей РК. Так, МИД КНДР заявило, что РК должна либо прекращать военные учения, либо, в крайнем случае, должна хотя бы внятно аргументировать их проведение, иначе будет трудно поддерживать взаимоотношения между РК и КНДР. Сегодня все чаще внутри РК звучит критика в адрес Мун Джэ Ина. Говорят о том, что несмотря на мирные дифирамбы, Северная Корея по-прежнему проводит ракетно-ядерные испытания.

Многие исследователи склонны к мнению, что пока Корея окончательно не объединится, не будет мира на корейском полуострове, но вместе с тем признают, что начало переговорного процесса является очень важным моментом. И если этот шанс упустить, то Корейский полуостров снова может

вернуться в прошлое. Следовательно, сегодня необходимо удвоить усилия для превращения мирной обстановки, которая сложилась в ходе переговоров, в стабильный мирный процесс. К большому сожалению, всегда с момента раскола Корейского полуострова из-за геополитических факторов судьба Кореи зависела от окружающих держав, однако переговорный процесс по денуклеаризации является удобным моментом для преодоления раскола, то есть воссоединения Кореи. Для этого лидерам двух Корейских стран, особенно РК, необходимо проявить решительность, идти на сближение и на тесное экономическое сотрудничество с Севером в интересах нации.

Конечно, в нынешней ситуации, когда еще не разрешены северокорейские ракетно-ядерные проблемы и существует огромная разница экономических показателей Юга и Севера, разговор о мирном экономическом сотрудничестве может показаться странным, но, на наш взгляд, РК необходимо проявить решительность и начать экономическое и социально-культурное сотрудничество с Севером.

Ни у кого нет сомнения в том, что будущее корейского полуострова – в мирном экономическом сотрудничестве, поэтому Республике Корея необходимо разработать свою стратегию, которая могла бы удовлетворить и США и КНДР, а не следовать в фарватере американской политики. До президентских выборов в РК осталось чуть больше двух лет, за этот короткий срок Мун Джэ Ину следует приложить максимум усилий, чтобы убедить США проявить более гибкий и мягкий подход к переговорному процессу, разработать и обсудить с обеими сторонами рамочный проект переговорного процесса. Второй немаловажной задачей является разработка плана и решительные шаги по сближению с Северной Кореей.

Если 2018 г. для правительства Мун Джэ Ина можно считать успешным, то 2019 г. по праву можно считать провальным по следующим причинам:

1. РК не смогла найти доводов для убеждения США в проведении более мягкого подхода к переговорным процессам по денуклеаризации, то есть нахождения компромиссного выхода.

2. РК не проявила решительность в возобновлении туризма на горе Кымгансан и работы на Кесонском совместном промышленном комплексе, то есть не предприняла шагов по возобновлению экономического сотрудничества с Северной Кореей.

3. Потеряла доверие Северной Кореи и подвергается критике со стороны КНДР.

4. Внутри страны не создана атмосфера поддержания процесса сближения с Северной Кореей, поэтому такая политика подвергается критике и внутри РК.

Все эти факторы, учитывая к тому же усиление противостояния Китая и США, ухудшение отношений с Японией, с Китаем, говорят о том, что Республика Корея находится в нелегкой ситуации.

Также необходимо учесть и военно-политическое положение в самой Северо-Восточной Азии. В свете противостояния США и Китая разразилась торговая война, которая то усиливается, то затихает, вероятно, может перейти в технологическую войну. В сфере политики и безопасности происходят резкие трансформации, так, на фоне противостояния США и Китая идет резкое сближение России и Китая. Россия согласилась на поставки в Китай сверхсовременных истребителей СУ-35А, высокотехнологического противоракетного

комплекса С-400 и другого стратегически важного военного снаряжения.

Китай и Россия в 2018 г. провели совместные военные учения «Центр-19», и даже на Балтийском море провели совместные учения. Китай и Россия тесно сотрудничают в области экономики: заключён договор на поставку сибирского газа на сумму более 400 миллиардов долларов сроком на 30 лет. На совместные учения «Центр-19» в качестве наблюдателей были приглашены и группа военных из Северной Кореи, а это говорит о том, что велика вероятность присоединения России к имеющимся союзническим обязательствам Китая и КНДР. Учитывая то, что Россия из-за аннексии Крыма и военных действий в Украине подвергается тоже санкциям США и мирового сообщества, вероятность альянса Китай – Россия – КНДР довольно высока. Естественно, Северная Корея сегодня выжидает, в зависимости от того, какие шаги предпринимает США, РК может принять план «В». А это значит, что КНДР может пойти на денуклеаризацию совместно с Китаем и Россией, тем более что и Китай, и Россия поддерживают денуклеаризацию по-северокорейски, то есть поэтапно, ступенчато, параллельно. Северная Корея может вполне спокойно подойти к денуклеаризации и получить признание мирового сообщества, тогда санкции, применённые Советом Безопасности Организации Объединённых Наций и США, потеряют всякий смысл. Сегодня Китай является самым крупным экономическим партнёром северной Кореи, если произойдет денуклеаризация с Китаем и Россией, то Республика Корея может навсегда потерять рынок сбыта Северной Кореи и экономическое сотрудничество, которое является одной из важных составляющих объединения, станет весьма призрачным.

После проведения олимпиады в Пхёнчхане правительство Мун Джэ Ина получило высокую оценку по изменению кризисного явления на Корейском полуострове, но после провала саммита в Ханое уже получило отрицательную оценку в качестве посредника между США и КНДР. Так, в газете «Родон Синмун» («Рабочая газета») и в нескольких выступлениях официальных представителей Северной Кореи прозвучали резкие критические замечания в адрес Мун Джэ Ина в качестве посредника. Северная Корея заявила, что если даже отношения США и КНДР улучшатся, то это совсем не означает улучшения отношений Севера и Юга, прямо заявила, что РК не имеет самостоятельности в принятии решения, касающихся Северной Кореи. В Китае на научно-практической конференции учёные исследователи из Северной Кореи прямо обратились к учёным Южной Кореи: «Почему не имея ни воли, ни компетентности, пытаетесь вмешиваться в переговорный процесс по денуклеаризации». Некоторые учёные Северной Кореи и Китая сомневаются в искренности намерений Д. Трампа относительно денуклеаризации.

Несмотря на то, что в июле 2019 г. при посредничестве Мун Джэ Ина и молчаливом согласии Си Дзинь Пина состоялась встреча в Пханмунджоме, стороны пока не нашли выхода из тупика. Вслед за этим в октябре провалилась Стокгольмская встреча. Естественно, при таком стечении обстоятельств снова посыпались критические стрелы относительно отсутствия самостоятельности в адрес правительства Мун Джэ Инна, Северная Корея настоятельно требует выполнения решений саммитов КНДР и РК. Северная Корея даже отказалась принять 50 000 тонн гуманитарной помощи в виде продовольствия,

которую предложила Южная Корея. Предположительно, если Южная Корея не предпримет решительных шагов, то вряд ли настанет улучшение отношений между РК и КНДР в ближайшее время. Сегодня многие ученые активно обсуждают вариант «В» Северной Кореи, который, возможно, в 2020 г. предложит Ким Чен Ын.

Что означает вариант «В», или новый курс?

Во-первых, продолжение проведения ракетных испытаний под видом запуска искусственных спутников земли в период проведения парламентских выборов в РК, президентских выборов в США.

Во-вторых, улучшение отношений с США, без улучшения отношений с РК. После Ханойского саммита практически прекратились переговоры между РК и КНДР.

В-третьих, молчаливое участие Си Дзиньпина и усиление сотрудничества Китая с Северной Кореей.

После провала Ханойского разбивается не только социально-экономическое сотрудничество, но и сотрудничество в военной сфере. При отсутствии контактов и сотрудничества РК и КНДР, активизация сотрудничества и сближения Китая и КНДР станет серьезной проблемой для РК.

Таким образом, кризисная ситуация, которая сложилась на Корейском полуострове, вынуждает Республику Корея принять срочные меры и не упустить шанс для превращения Корейского полуострова в зону мира. В приветственной речи по случаю открытия 19-го консультативного совета по мирному демократическому объединению Кореи президент Мун Джэ Ин подчеркнул, что, исходя из событий 2018–2019 гг., можно заключить, что наступила пора принятия мудрых решительных и смелых осуществлений. А это означает, что правительство Мун Джэ Ина должно не идти на поводу США и международного сообщества, а настойчиво проводить свою линию при поддержке всех корейцев во имя национальных интересов.

Литература:

1. 흥민. 신냉전기회삼아, 안전보장모색하는북한. 통일시대. 2019. Vol. 156. № 10. P. 24–27.
2. 박종철. 교착이위기로가지않게한국이주도적역할을해야. 통일시대. 2019. Vol. 158. № 12. P. 6–9.

Kan Den Sik. Achievements and tasks of the government of Moon Jae In

Summary. The article highlights the peculiarities of the Korean problem in the context of increased competition between the United States and China, which revived the era of a new Cold War. A new cold war is always accompanied by the intensification of the arms race. But the negotiation process on the denuclearization of the Korean peninsula, which began in 2018, is a very important moment for establishing a peaceful atmosphere on the Korean peninsula. Since the breakup of Korea due to geopolitical factors, the fate of Korea depends on the surrounding strong powers, but also on the position of the President of the Republic of Korea. The article presents the successes of the presidents of the Republic of Korea in establishing and stabilizing the peace process on the Korean peninsula, their successes and the reasons for the failures. Today, the fate of the negotiation process on the denuclearization of the Korean Peninsula largely depends on the decision and strategy of the leadership of North and South Korea. This article analyzes the strategy and efforts of the President of the Republic of Korea, Moon Jae In, to resolve the situation on the Korean Peninsula. The article provides an analysis of the foreign policy of the President of the Republic of Korea, Moon Jae In, the successes and failures of finding ways out of this situation amid increased confrontation between the USA and China and the deterioration of relations between Republic of Korea and Japan, and Republic of Korea and China. The reasons for the failure of the negotiations on denuclearization in 2019 are also given. In the case of a failure of the US – DPRK negotiation process, the probability of a rapprochement between North Korea and China, North Korea and Russia will increase, which means deterioration in the situation on the Korean peninsula and in Northeast Asia in general. The article also analyzes the rapprochement between China and Russia, both in the field of security and in the field of economy. There are also concerns that if South Korea does not take urgent measures to bring it closer to North Korea, then the probability of the DPRK joining the China – Russia alliance is quite high. The article also provides recommendations to the Republic of Korea for a more decisive step towards rapprochement with North Korea, and this process should begin with close and large-scale economic and cultural cooperation contrary to US policy.

Key words: confrontation, denuclearization, Korean problem, arms race, new cold war, negotiation process.

*Лісовський В. М.,**кандидат політичних наук, доцент,**доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін**Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова*

УКРАЇНА ТА СВІТ: БАГАТОВЕКТОРНІСТЬ ІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена актуальним проблемам суспільно-політичного розвитку України в умовах цивілізаційних трансформацій. Здійснено аналіз передумов, стану та перспектив реалізації нового етапу цивілізаційного розвитку України в контексті сучасних суспільно-політичних змін; визначено ризики та можливі загрози українській державі та національній ідентичності. Виокремлено стратегічні напрями втілення проєкту цивілізаційного розвитку України, його законодавчого та політико-управлінського забезпечення, реформування соціокультурної, освітньої та наукової сфер, шляхи активізації політичної участі громадян. Автором визначено ймовірні наслідки втілення цивілізаційного проєкту шляхом зіставлення здобутків і можливих втрат за наслідками реалізації стратегій цивілізаційних змін, вірогідних глобальних викликів цивілізаційному розвитку України. Також розглянуто основні проблеми інтеграційної політики України. Зроблено висновки щодо необхідності розроблення стратегії, яка дала б змогу їй стати активним суб'єктом геополітики за умов збереження економічного та політичного суверенітету. Справжній цивілізаційний вибір України, а не його імітація, може бути зроблений народом суто добровільно, у процесі загальнонаціональної дискусії і на основі ґрунтовного осмислення кожним громадянином вектора цивілізаційного розвитку. Ключовими питаннями дискусії мають стати обговорення кризової ситуації сьогодишньої України, російської агресії проти нашої держави, яка зумовлена, серед іншого, також її цивілізаційним вибором. Безумовно, у таких дискусіях повинно бути бодай загальне окреслення сучасного цивілізаційного проєкту України, а також його майбутнього розвитку відповідно до «дорожньої карти» – стратегії його втілення. Мають бути обговорені, усебічно оцінені й усвідомлені всі можливі наслідки рішучого цивілізаційного повороту. Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава – ця мета вже тривалий час домінує у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце в такому суспільстві.

Ключові слова: українська народність, менталітет, нація, етнічні групи, інфраструктура, влада, народовладдя, світобачення.

Постановка проблеми. Міжнародне безпекове середовище поступово втрачає стабільність, стає менш передбачуваним, погіршується надзвичайно швидкими темпами. У сучасному мінливому світі, коли порушується безпековий клімат, стрімко розвиваються новітні технології та комунікації, глобалізуються економічні й етнокультурні відносини в напрямі становлення планетарної цивілізації, кожна країна

робить власний вибір свого стратегічного розвитку. Світовий досвід доводить, що найбільшого успіху досягають держави, які розвиваються в рідній певній цивілізації. Історія свідчить, що немає цивілізацій, які б формувалися одночасно з появою людського роду. Здебільшого надання народам спільних цивілізаційних рис відбувалося примусом. Так було, наприклад, із розширенням просторів християнської та ісламської цивілізацій у часи Середньовіччя. Примусовою була й спроба творення «радянської цивілізації» у минулому столітті. Проте у XXI ст. така примусовість є не тільки неприпустимою, а й неможливою. Президент Володимир Зеленський у своєму виступі на 56-й Мюнхенській конференції з безпеки зазначив: «Ми розуміємо, що сьогодні на планеті є справді чимало гострих проблем і гарячих конфліктів. Але жодне питання не може втрачати актуальність, доки його не буде вирішено остаточно. Це долі й життя людей. Я хочу звернути вашу увагу, що не зовсім коректно говорити «війна в Україні». Це – війна в Європі. І вона разом з анексією Криму вже триває стільки ж, як і Друга світова війна – уявіть собі. У перший день свого президентства я сказав відверто: «Не ми почали цю війну. Але нам її закінчувати». І ми це зробимо. Разом із вами. І сьогодні Україна продовжує послідовно та неухильно дотримуватися мирного, дипломатичного шляху врегулювання відповідно з нормами міжнародного права. Я твердо переконаний, що без припинення вогню на сході України та повернення Криму ми не можемо полагодити пошкоджену систему регіональної безпеки в Європі. Україна завжди робила вагомий внесок на шляху до міжнародної безпеки. І коли була однією із засновниць ООН. І коли відмовилася від ядерної зброї, а натомість у 21-му ст. втратила частину території та продовжує втрачати своїх громадян. А тому сьогодні Україна має повне право говорити про неефективність наявних світових правил, необхідність їх переосмислення та перегляду. Ми – країна, яка безпосередньо відчула на собі, що нинішня архітектура світу недосконала. А інституції, що існують, працюють не так ефективно, як цього вимагає сьогодення. Час усвідомити – ми живемо у світі, де більше немає чужої війни та чужих катастроф. Час згадати, що континенти нашої планети – це насамперед не «ринки збуту» і не «зони торгівлі». Це домівка для семи з половиною мільярдів людей. Я завжди був людиною, яка говорить те, про що кажуть люди на вулицях. І зараз я кажу те, про що говорять люди на вулицях в усіх куточках нашої планети. І голос цих людей має бути почутим світовими лідерами» [6].

Цивілізаційні зміни в сучасних країнах, особливо в поліетнічних, повинні відбуватися на основі суспільного діалогу й консенсусу – вони означають цивілізаційний вибір, який

робить влада, еліта і народ. Це повною мірою стосується й України. Наша держава підійшла до такого етапу своєї історії, коли розв'язання проблем соціально-економічного розвитку стало невід'ємним від питання про ціннісні, моральні, психологічні принципи всіх видів суспільної комунікації – ділової, політичної, культурної [7]. Сьогодні одним із принципових напрямів стратегічного розвитку нашої держави є відновлення міжнародного авторитету України. Багатовекторність лежить в основі зовнішньої політики України, оскільки українська держава має інтереси і на Заході і на Сході. Україна внаслідок геополітичного положення на карті Євразії, регіонально належачи до різних природно-географічних обширів (перехрестя Заходу і Сходу), опинилася у сфері впливу одразу трьох великих культурно-історичних центрів. Українська народність формувалась на основі об'єднання різних східнослов'янських племен та їх інтеграції із прийдешніми народами. В Україні живуть представники 128 національностей і етнічних груп. Уся історія і культура цих народів, духовне і матеріальне життя найтіснішим чином пов'язані з українською землею, її географічними умовами [11].

Фактично наша держава, сповідуючи принципи багатовекторності та позаблоковості всі два десятиліття свого існування, намагалася стверджувати себе на світовій арені шляхом балансування між різними геополітичними силами, переймаючись радше питаннями власного виживання, аніж стратегічного розвитку. Але це не тільки українська проблема. Вона є перешкодою в розбудові нової Європи, у закріпленні та посиленні позитивних цивілізаційних і геополітичних зрушень на континенті, що відбуваються в останній час [5]. Мало хто очікував, що світовий порядок сьогодні опиниться у стані глибокої кризи, яку оцінюють як наймасштабнішу із часів холодної війни. Нові вогнища напруження та гарячі точки нині вразили практично всі проблемні регіони у Східній Європі, на Близькому Сході та в Південній Азії. Російська агресія проти України посилила наявні в міжнародному безпековому середовищі негативні чинники і запустила додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку. У разі повернення в умовах глобалізації до «права сили» у міжнародних відносинах (як це намагається зробити Росія, здійснюючи свою реваншистську політику) виникає ризик колапсу міжнародної системи, процес розпаду якої призведе до подальшого неконтрольованого примноження загроз.

Виступаючи на нормандській зустрічі лідерів країн «Нормандської четвірки» у Парижі Президент В. Зеленський окреслив «червоні лінії»: Донбас і Крим – це Україна: «Хочу окреслити ряд принципів, які я ніколи не порушу як Президент України, і з якими ніколи не погодиться, звісно, український народ. Перше – це неможливість федералізації. Україна – унітарна держава, це незмінна стаття її Конституції. Друге – неможливість будь-кого вчиняти будь-який вплив на вектор руху та розвитку України, яка є незалежною, самостійною, демократичною державою, вектор розвитку якої обиратиме виключно її народ. Третє – неможливість компромісів із врегулювання ситуації на Сході України через поступки територіями в межах міжнародно визначених кордонів. Для кожного українця і Донбас і Крим – це Україна. Ми маємо чітке розуміння, що лише конкретні дії будуть підтвердженням готовності всіх до забезпечення миру. Ми зі свого боку готові до виконання домовленостей, але це дорога із двостороннім рухом» [8].

Справжній цивілізаційний вибір України, а не його імітація, може бути зроблений народом виключно добровільно, у процесі загальнонаціональної дискусії і на основі ґрунтовного осмислення кожним громадянином вектора цивілізаційного розвитку. Президент Володимир Зеленський у Давосі зазначив: «За ці роки наша країна зробила декілька кроків назад, але ми не відступили. Ми брали відстань для розбігу і рішучого економічного стрибка. Нова українська влада буде рівні правила гри для всіх, очищує судову систему, діджиталізує процеси, втілює життєво важливі реформи та схвалює життєво важливі закони. У нас є все, щоби стати успішною країною: сприятливі кліматичні умови, дуже вигідне географічне розташування, невичерпаний аграрний та індустріальний потенціал і наш найцінніший український ресурс – неймовірно креативні і дуже талановиті люди, що входять до ТОП-50 за рейтингом Human Capital Index (Індекс людського капіталу)» [3].

Метою статті є оцінка векторів інтеграційного руху України. Проект розбудови демократичного, відкритого суспільства має на меті гідну самореалізацію людини, партнерські відносини у правовій державі на основі інноваційного розвитку наукомісткої інформаційно-мережевої економіки, формування атмосфери довіри, відповідальності та діалогу в поєднанні з духовно-культурною самобутністю. Реалізація такого проєкту зробить Україну суб'єктом геополітики й історії, що дозволяє їй водночас бути надійним, стратегічно передбачуваним партнером, який може увійти до спільноти цивілізованих країн.

Вклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні в науковій літературі виділяються цивілізаційні світи: китайсько-далекосхідний, індійсько-південноазійський, мусульмансько-афразіатський та найбільший і дуже неоднорідний макроросійський, який, у свою чергу, поділяється на три цивілізаційні складові частини: центральну західноєвропейську, північноамериканську (західну) з Австралією та деякими іншими територіями, а також дві периферійні щодо неї: латиноамериканську і православно-східнослов'янську. З іншого боку, урахувавши динаміку цивілізаційної інтеграції, можна припустити типологію, що складається із трьох глобальних цивілізаційних світів – за кількістю ментальностей, що розвинулися на основі трьох світових релігій. Виходячи з парадигмальних засад, А. Тойнбі стверджує, що нашу країну можна вважати органічною частиною християнського світу, а в його межах, разом із Росією та Білоруссю, – православної цивілізації, водночас вона залишається її окремою субцивілізацією.

Отже, відповідно до концепції А. Тойнбі, Україна належить до західно-православної субцивілізації православної цивілізації християнського цивілізаційного світу [10]. В Україні, на стику цивілізацій, триває розв'язання суперечки двох культурних парадигм: «західного» і «російського» світів. Поняття «інтеграція» походить від латинського «integratio», що перекладається як «возз'єднання, заповнення», стосовно сфери міждержавних відносин воно означає добровільне та взаємовигідне об'єднання окремих частин (суб'єктів) у певну самостійну цілісність (спільність). Учений І. Усенко зазначає, що інтеграція являє собою всесвітньо-історичний, світовий об'єднавчий, об'єктивний історичний процес. Об'єктом цього процесу є людське суспільство. Елементами інтеграційного комплексу є суб'єкти міждержавних відносин – національні держави. Саме держава є основним і первинним суб'єктом міжнародного права. Міжнародно-правовий аспект суверенітету означає, що міжнародне

право розглядає за свого суб'єкта й учасника міжнародних відносин не державні органи чи окремі посадові особи, а державу загалом [12].

Питання багатовекторності інтеграційного розвитку України висвітлені в наукових роботах І. Бураковського, А. Гальчинського, А. Лук'яненко, В. Сіденко, А. Філіпенко, О. Шниркова, Т. Циганкова й інших. Однак розгляд проблеми інтеграційного середовища України не має комплексного характеру, який дозволив би оцінити всі переваги і недоліки векторів інтеграційного розвитку, а також можливості чи загрози для України [1].

В умовах глобалізації Україна, як ніколи раніше, стоїть перед історичним вибором визначення свого майбутнього – або шляхом модернізації та радикальної перебудови суспільно-економічного життя отримати нові можливості розвитку країни, або, пускаючи суспільно-політичні процеси на самоплив, поступово відходити на периферію світового розвитку і приректи країну на неминучу деградацію.

Виступаючи на нормандській зустрічі лідерів країн «Нормандської четвірки» – України, Франції, Німеччини і Росії, у Парижі Президент В. Зеленський назвав п'ять чинників «формули майбутнього України». Він визнає, що зараз наша країна не може претендувати на глобальне лідерство («у розмірах території, військової потужності та обсягів видобування корисних копалин» або «у технологіях і промисловому потенціалі»). «Але миточно можемо стати найдинамічнішою країною світу. Країною з найшвидшим темпом позитивних змін – не тільки в економіці, але й у всіх сферах життя. Довести це друзям, ворогам, але перш за все – самим собі», – переконаний В. Зеленський. За його словами, така «формула майбутнього для України» має п'ять складників. Перший із них – мир. Ми хочемо миру на наших умовах. Тобто з поверненням Україні територій і наших людей. Другим фактором Президент називає «ефективні інститути та прозорі правила гри, обов'язкові для всіх». Сюди він включає перемогу над корупцією і справедливий суди, рівність усіх перед законом, захист прав власності. Третій фактор – інвестиції. «Тому потрібно буде прибрати непрохідні бар'єри, які гальмують розвиток бізнесу». Четвертий – «якісно інша інфраструктура». «І це не тільки дороги, хоча дороги – у першу чергу. Це все те, що допомагає людині жити і добиватися успіху в Україні. Інфраструктура медична й освітня, цифрова та енергетична, фінансова та комунальна». Нарешті, п'ятим фактором він називає народовладдя. «Не декларативне, а реальне. Механізм, який дозволить людям впливати на рішення влади, – від рівня громади до рівня президента», – робить висновок В. Зеленський [8].

Вступаючи у XXI ст. і в нове тисячоліття, європейці перегортають нову сторінку своєї історії. Яку роль у загальноєвропейському процесі буде відігравати Україна? Якими будуть взаємини України з Європейським Союзом у новому столітті? Виходячи з національних інтересів на міжнародній арені, беручи до уваги історичну традицію, географічну та цивілізаційну близькість з Європою, ураховуючи низку інших чинників, Україна зробила свій «європейський вибір». За будь-яких умов – «європейський вектор» української дипломатії є пріоритетним. Результат цього зіткнення великою мірою визначатиме подальший розвиток європейської та світової історії. Сьогодні ми стоїмо перед вибором – залишитися буфером між «західним» і «російським» світом, виканюючи вступ до дедалі слабшого Євросоюзу, або стати новою глобальною силою, що

нестиме світові унікальну синкретичну культурну та ділову парадигму дій і встановлюватиме новий світовий порядок. Або ми збережемо усталені ціннісні настанови разом із традиційними паттернами соціальної та професійної поведінки й так і не здобудемо національну ідентичність і свободу, залишаючись у локальному розламі цивілізацій.

У зв'язку із ситуацією, яка склалася в державі, Президент України Володимир Зеленський схвалив «Цілі сталого розвитку України до 2030 р.», оприлюднені на сайті глави держави. Як зазначається, Президент постановив забезпечити дотримання цілей сталого розвитку України на період до 2030 р., а саме:

- подолання бідності;
- подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки;
- забезпечення здорового способу життя та сприяння добробуту для всіх у будь-якому віці;
- забезпечення комплексної і справедливої якісної освіти;
- забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок і дівчат;
- забезпечення доступності і сталого управління водними ресурсами та санітарією;
- забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;
- сприяння повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх;
- створення стійкої інфраструктури, сприяння всеосяжній і стійкій індустріалізації й інноваціям;
- скорочення нерівності;
- забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів;
- забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва;
- захист і відновлення екосистем суші, сприяння їх раціональному використанню;
- сприяння побудові миротлюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх;
- зміцнення коштів і здійснення активізації роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку [9].

Міжнародні структури безпеки виявили свою неготовність до такого розвитку подій. Ключові елементи європейської та євроатлантичної безпеки – Організація Північноатлантичного договору (далі – НАТО), Європейський Союз (далі – ЄС), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) – перебувають у стані пошуку термінових відповідей на регіональні та глобальні загрози, що виникли внаслідок дій Росії. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг із трибуни Верховної Ради України 31 жовтня 2019 р. звернувся до українського Парламенту й акцентував увагу на військовій агресії Російської Федерації проти України. «Більш як п'ять років тому російські солдати незаконно анексували Крим. Цей акт завдав важкого удару по Україні і підірвав мир і стабільність у всій Європі», – зазначив він та наголосив: «НАТО не сприймає і не буде сприймати незаконну і нелегітимну анексію Криму». Генеральний секретар закликав Росію «повернути контроль над півостровом Україні і припинити свої дії з дестабілізації на сході України. Водночас очільник НАТО підкреслив: «Росія повинна припинити свою підтримку бойовиків і найманців на сході та вивести свої сили і озброєння з української території. І спостерігачі ОБСЄ повинні отримати повний і безперешкодний

доступ до всієї території України». Керівник Альянсу зауважив: «Наше партнерство – не дорога з одностороннім рухом. Попри надзвичайно складні обставини вдома, Україна впродовж багатьох років довела, що вона є міцним і ефективним партнером НАТО, беручи участь у місіях і операціях НАТО по всьому світі, від нашої тренувальної місії в Афганістані до розгортання військових інженерів у Косово». Єнс Столтенберг подякував Україні за допомогу в удосконаленні та покращенні євроатлантичної безпеки. «Як суверенна держава Україна має право вибирати свої власні системи безпеки. Двері НАТО залишаються відчиненими». Генеральний секретар підкреслив: «Свобода – це не просто право, це ще і обов'язок діяти не просто у власних інтересах, але й в найкращих інтересах усіх людей». Єнс Столтенберг додав, що «члени цього парламенту мають можливість працювати разом, незалежно від партійної приналежності заради блага всіх громадян України і скористатися можливостями, які дає вільне, відкрите, демократичне суспільство». «Ви не спите. Україна стає за своє майбутнє, а НАТО стоїть поряд із вами!», – сказав Генеральний секретар НАТО на завершення виступу [2]

Неспроможність міжнародних організацій ужити своєчасних і адекватних заходів для врегулювання кризових ситуацій у регіоні свідчить про низьку ефективність наявних глобальних і регіональних безпекових механізмів, ставить на порядок денний питання про їх реформування й адаптацію до сучасних тенденцій світового розвитку. Як зазначив Президент В. Зеленський на світовому форумі в Давосі: «Світ потребує переосмислення та оновлення правил, особливо правил міжнародної безпеки. Світ не може бути згуртованим тільки у Facebook, коли репостить виступ Грети Тунберг, фото жакетів пожеж в Австралії чи, на жаль, збитого українського «боїнга» в Ірані. Я не випадково і не даремно зараз, на економічному форумі, приділяю так багато уваги питанню безпеки, адже це надважливо для розбудови української економіки. Виклики, які постали перед нами, перед українцями, мобілізують нас і змушують рухатись уперед швидше; надихають робити неймовірне і неможливе. Ми програмуємо себе на позитивне мислення, ми програмуємо себе на амбітні задачі. У нас немає тільки – поки що – двох речей. Немає іншого варіанта, ніж бути успішними, – це перше. І немає достатнього інвестування. Ми пропонуємо всім стати акціонерами успіху нової України. Моя мета, – щоби у підручниках, поряд із кейсами Японії, Південної Кореї, Сінгапуру, з'явилась Україна. Україна повинна стати інвестиційною Меккою Східної та Центральної Європи. Головним драйвером для економічного розвитку є можливість отримувати прибуток. І ми – одна з небагатьох країн, що зараз дозволяє отримувати такий високий дохід на інвестований капітал» [3].

Унаслідок нинішньої кризи виявилася не лише інституційна слабкість Ради Безпеки (далі – РБ) Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), НАТО, ЄС і ОБСЄ. Ідеться насамперед про тактичні і стратегічні прорахунки в оцінюванні та розумінні природи постбіполярного середовища безпеки, яких припустилися як названі організації, так і ключові міжнародні гравці. Аналізуючи можливі сценарії розвитку глобальних проблем, Президент В. Зеленський на 74-й сесії Генасамблеї ООН зазначив: «Адже будь-яка війна сьогодні – в Україні, Сирії, Лівії, Ємені чи іншому куточку планети, незалежно від кількості її жертв – це найбільша загроза всій цивілізації. Тому що у 2019 р. людина розумна, гомо сапієнс, і досі вирішує конфлікти, вбиваючи собі подібних. Упродовж усього часу

свого існування людство постійно знаходило нові способи для подолання відстані, передачі інформації, лікування хвороб. Завершення війни, повернення всіх окупованих українських територій і панування миру є моїм завданням. Але не ціною життя наших громадян, не ціною свободи чи права України на власний вибір» [4].

Висновки. Отже, шлях України – це шлях побудови самостійної демократичної незалежної правової держави, а не держави тільки етнічної. У цьому – джерело нашої внутрішньої стабільності та міжнародної злагоди. Усі світоглядні зміни повинні бути результатом публічного діалогу, який модерують моральні авторитети з-серед наукової і творчої інтелігенції, громадських і релігійних діячів. Виходячи з фундаментальних положень Конституції України та ментальності її народу, цивілізаційний вибір нашої країни – це вибір такого способу життя, у якому людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства, і не просто декларованою, а реальною. Як частина східноєвропейської культури і цивілізаційної спільноти Україна неминує робить європейський вибір. Обираючи розвиток у цивілізаційному контексті відкритого демократичного суспільства, Україна здійснює євроатлантичний вибір. У цій ситуації Україна вкрай зацікавлена в тому, щоб сформувати в європейських партнерів єдине бачення ролі Росії як агресора – і щодо Криму, і щодо сходу України. Сьогодні представники НАТО змушені визнати, що заяви Російської Федерації про незгоду з розширенням НАТО на схід, а отже, її протести проти членства в Альянсі України та Грузії, варто переосмислити. Як заявив Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг, це не НАТО розширюється на схід, а країни на сході бажають приєднатися до НАТО. Сприймаючи особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями, обирають західний світ, західну цивілізацію взагалі. Проте такий багатоаспектний цивілізаційний вибір геополітичних і культурних векторів є продуктивним лише тоді, коли стає похідним від іманентного вибору способу життя і цінностей, тих цінностей, що насправді відповідають інтересам України, є органічними й продуктивними для її громадян. Цивілізаційний вибір як стратегія розвитку держави здійснюється лише за умови консенсусу, а не лише компромісу політичних партій і груп, які активно задіяні в суспільному житті й представляють різні соціальні верстви та культурні регіони країни. Вибори нового президента Володимира Зеленського, за якого народ віддав більш як 70% голосів, показав, що сьогоднішній день Незалежності України прийшов як результат тисячолітньої боротьби українського народу за право мати свою національну державу, яка повинна стати запорукою успішного культурного і політичного розвитку суспільства.

Література:

1. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації. *Віче*. 2000. С. 56–71.
2. Звернення Генерального секретаря Організації Північноатлантичного договору Єнса Столтенберга 31 жовтня 2019 р. до Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua/news/Novyny.
3. Зеленський В. Форум у Давосі. 22.01.2020 р. URL: tv.ua/ukr/ukraine/politics/forum-v-d.
4. Зеленський В. Виступ президента України на 74-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. 25 вересня 2019 р. URL: www.president.gov.ua/news/vistup-prezi.

5. Кузнецов О. Посткризова трансформація глобального і фінансового середовища. *Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту*. 2010. № 4 (53). С. 6.
6. Мюнхенська конференція з безпеки 2020 р. Виступ Президента Володимира Зеленського на 56-й Мюнхенській конференції з безпеки, 15 лютого. URL: www.president.gov.ua/news/vistup-prezi.
7. Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 2 (16). С. 239–249.
8. Нормандська зустріч лідерів країн «Нормандської четвірки» – України, Франції, Німеччини і Росії в Парижі. Зеленський назвав п'ять факторів «формули майбутнього України». *Українська Правда*. 14.12.19. URL: www.pravda.com.ua.
9. Цілі сталого розвитку до 2030 р. : Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: zakon.rada.gov.ua.
10. Тойнбі А. Постигание истории. Пер. с англ. Москва : Прогресс, 1991. 736 с.
11. Українська культура ХХ – початку ХХІ ст. Кн. 1 / Б. Ажнюк та ін. ; редкол. : М. Жулинський (голов. ред.) та ін. 2011. С. 813–830.
12. Усенко І. URL: <http://www.history.org.ua>.

Lisovsky V. Ukraine and the world: multi-vector integration development

Summary. The article is devoted to actual problems of socio-political development of Ukraine in the conditions of civilizational transformations. An analysis of the preconditions, status and prospects of the implementation of a new stage of civilizational development of Ukraine in the context of contemporary socio-political changes is done; risks and potential threats to the Ukrainian state and national identity are identified. The strategic directions of implementation of the project of civilizational development

of Ukraine, its legislative, political and administrative support, reformation of socio-cultural, educational and scientific spheres, ways of activating the political participation of citizens are highlighted. The author has determined the probable consequences of the implementation of the civilization project by comparing the gains and possible losses by the consequences of the implementation of the civilizational changes strategies, the probable global challenges to the civilizational development of Ukraine. The main problems of the integration policy of Ukraine are also considered. Conclusions were made about the need to develop a strategy that would enable it to become an active subject of geopolitics while maintaining economic and political sovereignty. Exclusively the people can make the true civilizational choice of Ukraine, not its imitation, voluntarily, in the course of nation-wide discussion and on the basis of a thorough understanding the vector of civilizational development by every citizen. Discussion of the crisis situation of present-day Ukraine, Russian aggression against our country, which is also conditioned by its civilizational choice, should be the key issues of the discussion. Absolutely, there should be at least a general outline of the modern civilization project of Ukraine in such discussions, as well as its future development according to the “road map” – the strategies of its implementation. All possible consequences of a decisive civilization turn must be discussed, thoroughly evaluated and made aware. The need for a civilizational identification of Ukraine, the creation of a full-fledged open society, the main elements of which are civil society, a democratic social and legal state is the goal that has been dominated the consciousness of the population of Ukraine for a long time. In addition, every person wants to find his or her place in such a society.

Key words: Ukrainian nationality, mentality, nation, ethnic groups, infrastructure, power, democracy, worldview.

Лясота А. Є.,
*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У КОНТЕКСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі інституалізації та організації політичного порядку в демократичних суспільствах. На думку автора, утворення незалежної України, подальше національне та державне будівництво зіткнулося із проблемами низького функціонального потенціалу інституцій, їхньої нездатності вирішити нагальні соціальні, економічні та стратегічні проблеми; чи відсутності інституцій загалом. Натепер питання конструювання ефективних, стійких політичних інституцій, загалом, не вирішено. Автор робить висновок, що переосмислення теоретичної наукової та експертної думки, аналіз практичного прояву інститутів у політичній реальності є важливою складовою частиною підвищення можливостей та потенціалу інститутів в Україні. Даний процес потребує вироблення та застосування ефективних аналітичних інструментів.

Актуальність роботи полягає у формулюванні нових наукових поглядів на прояв інституціональних аспектів політичної сфери. Оскільки інституціональна складова частина політичної системи являє собою системоутворюючий контекст функціонування соціуму та продукування політичних процесів актуалізується: по-перше, питання дослідження еволюції теоретичного базису інституціональної теорії; по-друге, конкретизація прикладних аспектів інституціоналізму, формування яких зумовлено еволюцією інституціонального середовища.

Актуалізації інституціональних аспектів політичної сфери в останні декілька десятиліть, серед іншого, сприяла необхідність конструювання інновацій, концепції та моделей оптимізації, реформування політичних систем новостворених демократій. Інтелектуальне проєктування в політичній сфері стало безпосередньо пов'язано із процесом інституційного дизайну та будівництва. У дослідницькому полі науковців, експертів і політиків постало питання формування ефективної, динамічної, орієнтованої на демократичний політичний процес системи, здатної адаптуватися до мінливих умов зовнішнього середовища.

Ключові слова: політичні інститути, політичний порядок, політична комунікація.

Постановка проблеми. Починаючи розкриття характерологічних ознак і параметрів політичних інститутів, у межах старого та нового інституціоналізму, потрібно зазначити, що обидва підходи (з різних методологічних позицій) визнають регулятивну, відтворюючу та впорядковуючу роль інститутів, у межах політичного середовища. Даний вимір функціонування політичних інститутів також потребує глибшого аналізу та конкретизації. Розкриття відповідних «функціональних змінних» інститутів пояснюється амбівалентністю їхньої ролі та внутрішньої сутності, у межах

соціальної системи: з одного боку, інститути є інструментом конструювання соціальної реальності; із другого боку, інститути іманентно виступають кінцевим результатом цієї реальності – соціальна інженерія, сприяючи трансформації навколишнього середовища, продукує нові ідеї, цінності й інститути, що швидко набувають потенціалу впорядкування соціальної реальності (правил гри та моделей поведінки).

Мета статті – дослідження ролі та потенціалу інститутів в контексті структуризації й організації політичного порядку, а також розгляд комунікативного прояву функціонування політичних інститутів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі розгляду сутності політичного порядку першочергово варто конкретизувати положення соціального порядку. Найбільш ґрунтовно питання розроблення категорії соціального порядку було розглянуто Т. Парсонсом. Соціальний порядок, на думку вченого, не є випадковим результатом взаємодії соціальних агентів, що протистоїть хаотизації соціального середовища. Він представляється як стійкий, усеосяжний у межах соціальної системи та відтворюючий у часі-просторі. Усе ж варто наголосити, що натепер у результаті еволюції соціальної системи, зміни її процесуальної динаміки, організаційної складності та навіть просторових характеристик соціальних порядків складається із цілої низки локальних моделей соціального порядку, яким притаманні власні, специфічні характеристики [1, с. 25]. Не акцентуючи увагу на типології масштабності соціального порядку, варто все ж додати, що універсальними для будь-яких його типів є мінливий ансамбль відносин, що продукують у навколишнє середовище суспільні явища, колективні інтеракції, він завжди відзначається лабільністю, локальністю та динамічністю [4, с. 45].

Інститути безпосередньо стосуються соціального порядку: саме вони є нормативною й організаційною складовою частиною його забезпечення. Сукупність соціальних порядків на мікрорівні демонструє певні специфічні ціннісні моделі поведінки, інтерації, правила взаємодії, які так чи інакше стають легітимною частиною загального порядку. Узагалі, порядок будь-якого рівня є відображенням інституційної реальності того чи іншого політичного простору. Інституціональна реальність іманентно залежить від рівня розвитку соціальної інженерії: прикладної галузі, направленої на конструювання соціальної реальності, інституційного будівництва, продукування ідей, смислів, інновацій. Рівень розвитку соціальної інженерії контекстуально залежить від рівня розвитку соціального капіталу, партисипаторних

традицій, соціокультурних/історичних аспектів функціонування соціальної системи. На думку А. Гриценко, традиції, соціокультурні чинники соціально-політичної сфери не зникають у часовому вимірі. Володіючи істотною стійкістю, лабільністю, вони трансформуються, залишаючись домінуючим елементом інституціональної архітекtonіки. Але існує можливість поступової втрати ними власної ролі, після чого на їхнє місце приходять різного роду ієрархічні моделі, що знаходять відображення в різних формах статусно-рольових позицій [7, с. 36].

А. Зайцев під інституційним дизайном, у політичній площині, розуміє сукупність, внутрішнє поєднання, структурування інститутів публічної політики, за якого вони загалом являють собою дещо цілісне та єдине, інакше кажучи, систему інститутів. Процес інституційного дизайну (який варто розуміти як процес трансформації, видозміни традиційних інститутів політичної системи) зазвичай проходить три базові фази: легалізації (організаційно-правове формування інституту), легітимізації, соціалізації й інтеріоризації (відповідність нормам демократії, їх адаптації в суспільній свідомості) та зростання ефективності інституту (організаційні та самоорганізаційні процеси) [9, с. 150]. Тобто процес інституціоналізації є закономірним процесом трансформації, реорганізації та видозміни соціального порядку.

П. Штомпка, розмірковуючи про процес інституціоналізації нормативних параметрів структури певного соціального інституту, робить акцент на перегрупуванні комплексу соціальних норм, правил, ціннісних комплексів, що зосереджені довкола функцій, які мають соціально значущий потенціал, – виробництва, політико-управлінської, комунікативної. Ключовою, цілком зрозуміло, є функція політичного управління, оскільки воно є «організаційним центром» продукування інструментів і механізмів забезпечення політичного порядку. Політичний порядок має нормативний, регулюючий та контролюючий потенціал у політичній сфері. Також політичний порядок забезпечує організацію політичного процесу та політичного життя, які засновуються на ієрархії, розподілі статусно-рольових позицій, координації та підпорядкуванні. Ще одна особливість політичного порядку – прагнення окремих акторів політичного життя зробити політичний порядок відповідним власним цілям, прагненням і мотивам. Якщо розглядати інституційне середовище як інтегровану сукупність формальних і неформальних норм та правил гри, логіка дії окремих агентів цілком зрозуміла: боротьба за статусні позиції та ресурси часто рівнозначна можливості корегувати політичний порядок, змінюючи чи корегуючи правила гри [4, с. 46].

Ще одним інституційним проявом соціального та політичного порядку є наявність у суспільстві так званих «інституційних дискурсів», що функціонують згідно з обмеженнями, вимогами, характеризуються структурною впорядкованістю та рівновагою. Головним аспектом структурної впорядкованості є поведінкова й організаційна ритуалізованість, символізм. Продукування знань, традиційних аспектів культури в межах інституційного дискурсу суто технічно здійснюється за допомогою міфів, ритуалів, логотипів, знаково-символічних аспектів. Сутність символізму, на думку Р. Водака, ставить за мету «конвертувати» гостроту конфліктів, суперечностей між

учасниками інституційного спілкування чи будь-яких чинників, здатних істотно порушити дискурс. Інституційний дискурс є носієм не тільки ритуалізованих соціокультурних цінностей, але і механізмів відтворення суспільного порядку. Інше питання, що контекстуально постає в даній ситуації, – підбір комунікативних інструментів, які здатні амортизувати флуктуаційні чинники, у межах соціальної системи [12, с. 196]. Дане питання залежить від специфіки соціокультурного середовища, нормативно-ціннісної системи. Логіка функціонування інститутів починає сприяти відтворенню соціального та політичного порядку. Контекстуально повертаючись до питання плюралізації політичного порядку, варто згадати, що цей процес зумовлений фрагментацією соціальної дійсності, коли певна сфера упорядкованих феноменів і явищ іманентно відтворюється. Роль топосу контекстуально полягає в дискретному прояві континууму соціальних відносин, що конструюють локальний соціальний порядок. Джерелом базових суспільних відносин є певні поведінкові моделі, що сформувалися на початку формування людських спільнот, відіграли істотну роль у галузі організації соціальної системи [4, с. 43]. У принципі сукупність соціальних порядків локального рівня роблять інституційний дискурс внутрішньо неоднорідним, структурованим. З іншого боку, ця структурованість виправдовує саме його існування – створити сприятливе для відтворення соціального порядку комунікативне середовище, на рівні цілої соціальної системи.

Далі логіка нашого дослідження передбачає розгляд комунікативного прояву функціонування політичних інститутів, а саме управлінського, дискурсивного та символічного вимірів.

Важливим атрибутом, що об'єднує інститути різного порядку, є комунікативна складова частина, що, з одного боку, є інструментальною характеристикою реалізації інститутами власних функцій; методом передачі інформації між самими інститутами та соціальними агентами. Отже, інститути, які володіють істотним комунікативним потенціалом, забезпечують реалізацію управлінської, дискурсивної та символічної складових частин політичного життя.

Комунікативна функція інститутів надає можливість передавати від покоління до покоління накопиченні знання, навички, практики, норми та правила. Іншим проявом комунікативної функції інститутів є необхідність інформаційного забезпечення, важливого для соціальних агентів, у процесі ухвалення останніми раціональних рішень. Також варто зазначити, що всі інститути прагнуть до набуття певних символів, які концентровано будуть виражати сутність функціонування окремо взятого інституту (герби, прапори – у випадку держави; розп'яття, півмісяць – у випадку релігійних інститутів) [8, с. 51–52]. Символічного характеру контекстуально можуть набувати навіть об'єкти природного ландшафту та соціальної інфраструктури.

К. Дойч у своїй роботі «Нерви управління: модель політичної комунікації та контролю» сформував інформаційно-кібернетичну модель політичної системи, наголошуючи на інформаційно-комунікативному характері останньої. За моделлю К. Дойча, уряд суто технічно мобілізує політичну систему шляхом регулювання, контролю та передачі інформаційних потоків, комунікативної взаємодії системи

та середовища, а також окремих комплексів усередині самої системи. Виробництво й обмін «інформаційним продуктом» у межах політичної системи забезпечує політичне керівництво, для якого інформація є необхідною складовою частиною ухвалення політичних рішень. Державні актори, використовуючи наявну в них політичну інформацію, керують власними політичними організаціями та проектами. Функціонування політичної системи, на думку К. Дойча, контекстуально залежить від якості та постійності інформаційного обміну. Інститути та механізми влади контролюються інформаційною елітою – дейтократією [5, с. 75]. Політичне управління, під таким кутом, виступає своєрідною формою регулювання суспільно-політичних процесів і відносин за допомогою інформаційно-комунікативної мережі. Ухвалення політичних рішень залежить від якості процесу обміну інформації. На передній план виступають транзакційні витрати на отримання певної інформації, необхідної в галузі управління.

Польський науковець Т. Гобан-Клас у своїй праці «Засоби масової комунікації і масова комунікація» розглядав регулюючий вплив комунікації (за допомогою знаків і символів) на людей. Іншим проявом комунікації, на думку вченого, є об'єднання індивідів і груп у межах однієї соціальної спільноти (за допомогою мовної та знаково-символічної системи). Комунікація як розподіл цілей і завдань, що відображають прагнення всіх членів соціальної спільноти. Функцію вищого порядку, яку виконує комунікація як складова частина суспільного процесу, що відображає групові норми, здійснює громадський контроль (шляхом інформування про обмежувальні рамки), розподіляє статусно-рольові позиції соціальних агентів та координує їх зусилля [14, с. 180]. Відповідно до інтерпретації Т. Гобан-Класа, можна порівняти ролі та функції інститутів із практичними завданнями, виконуваними комунікативною структурою: контекстуально їх можна вважати синонімічними. Але комунікація є складовою частиною певної інституціоналізованої моделі взаємодії, тому є підпорядкованою складовою частиною функціонування інститутів, хоча і першочерговою.

Р. Шварцбергер політичну комунікацію визначає як процес інформації від однієї складової частини політичної чи соціальної системи (державних і політичних інститутів) до іншої: циркуляція інформаційних потоків між індивідами та групами всіх рівнів. Л. Пай підкреслював, що політична комунікація передбачає не односторонню спрямованість сигналів від еліт до маси, а широкий діапазон формальних і неформальних комунікативних процесів у межах соціальної системи, що істотно впливають на політичну сферу. Політичне життя та політичний процес неможливі без усталених, упорядкованих методів і технологій здійснення політичної комунікації [6, с. 82]. Отже, виходячи з теоретичних припущень обох учених, можна дійти таких висновків: комунікація забезпечує життєздатність політичної та соціальної систем, становить функціональну складову частину інститутів; як інститути комунікативної практики поділяються на формальні та неформальні.

Рівень невпевненості, що часто існує в межах соціальної та політичної систем, змінює вектор дії для раціональних індивідів. Відповідна невизначеність політичної ситуації є первинним чинником із визначення стратегії політичних

акторів і еліти. Високий чи низький ступені невизначеності середовища для конкуренції політичних еліт за владу, на рівні з іншою інституціоналізованою організацією, соціальними мережами чи політичними партіями, призводить до специфічної форми бюрократичної організації. Рівень невизначеності змінює напрям дії раціональних акторів [11, с. 170]. Питання невизначеності ситуативно пов'язано з недостатньою інформаційною забезпеченістю для ухвалення рішення.

Натепер, у результаті еволюції соціальної системи процесу інституціоналізації піддано різноманітні моделі та формати комунікації між агентами політичного процесу. Але проблема низької ефективності організаційних і нормативних структур все ще залишається вкрай актуальною. За визначенням Е. Стриганкової, комунікативна практика розглядається як свідомо, ціннісна, інтенціональна та соціально регламентована діяльність, що орієнтована на передачу соціально значущої інформації, структурована в часі та просторі, є спеціально організованою і відзначається постійним відтворенням комунікації різного рівня. Такий підхід характеризується наявністю двох ключових положень, що потребують уточнення та конкретизації: свідомо активність індивідів, що залежить від неявної підсвідомої складової частини; комунікативні практики у процесі свого постійного відтворення часто схиляються до істотного переформатування власної внутрішньої структури, для подальшого відтворення в нових умовах [3, с. 126].

На думку вітчизняних науковців, як приклад можна навести інституційні практики, які забезпечують політичний порядок і можуть відтворюватися у вигляді неформальних регуляторів політичної комунікації. У разі формалізації відповідні інституційні практики стають частиною політичної системи. Конкретизація характерологічних параметрів політичної комунікації в заданих координатах дозволяє зосередитися на вихідних причинах кризових явищ і механізмах їх подолання, відійти від стереотипних уявлень щодо її змістовної сутності [3, с. 127].

Іншим полем для дослідження взаємозв'язку інституціональності та політичних комунікацій є політичний дискурс. Під дискурсивним аналізом розуміють інтегральну сферу дослідження мовного спілкування з погляду форми, функцій, ситуативної соціокультурної зумовленості. Згідно з німецькою традицією дискурсивного аналізу, під дискурсом розуміється сукупність мовних інтеракцій у соціокультурному й історичному контекстах, у яких відтворюються колективне знання, мислення й орієнтації соціальних груп [13, с. 174–175].

Багатоаспектність і складність політичного дискурсу відповідає логіці диференційованого соціального простору: інституціональність – від обговорення політики на рівні мікрогрупи до складних міжурядових/міжінституціональних переговорів; суб'єктно-адресні відносини (диференціація моделей поведінки за варіативністю статусно-рольових позицій у суспільстві); соціокультурна диференціація, що пов'язана з неоднорідністю групових поведінкових норм, у контексті ментальної, культурно-ціннісної орієнтації, що приводить до формування локальних політичних соціоколективів; подієва локалізація – диференціація жанрів за їх співвіднесеністю зі складними комунікативними

подіями політичного дискурсу; ступінь прототипності – маргінальність у польовій структурі дискурсу. До прототипних належать першочергові, інституціоналізовані жанри, які повною мірою відповідають основній інтенції політичного дискурсу – боротьбі за владу: парламентським дебатам, боротьбі за владу тощо [13, с. 175–176].

Теоретичні передумови дискурсивної («деліберативної») моделі демократії було концептуально оформлені ще Дж. Дьюї, на думку якого загальне голосування та правління більшості є лише початковим проявом демократії, яка, на думку мислителя, повинна передбачати дискусію, відкритість і публічність. Отже, головне завдання суспільства полягає у створенні сприятливого для дебатів, дискусій і консультацій середовища. Ю. Хабермас, по суті, теоретично оформив злиття дискурсу та деліберативності. Саму ж деліберативну модель у подальшому почали називати дискурсивною [10, с. 30]. Конкретизуючи взаємозв'язок дискурсу та політичних інститутів, варто зазначити такі положення: розвиток інституційного середовища напряму залежить від рівня відкритості комунікативної мережі; громадське суспільство, яке передбачає публічність, відкритість і дискусію, є інститутом забезпечення горизонтальності політичної комунікації, яка, у свою чергу, прямо й опосередковано формує ефективне інституційне середовище.

Досліджуючи контекст управління суспільством за допомогою комунікативних інструментів і механізмів, окремо варто звернути увагу на символічні аспекти політичної сфери, цінність яких у контексті інституційних досліджень полягає в інформаційно-комунікативному потенціалі інститутів взагалі. На думку Ш. Айзенштадта, будь-яке суспільство має реальні та символічні події в історичному минулому. Сукупність відповідних елементів (фізичних і метафізичних) формує загальні та конкретні контури колективної ідентичності. Традиційне світосприйняття слугує визначником меж та мірою законності (легітимності) інноваційного розвитку та прогресистських процесів, ініційованих політичною елітою [11, с. 268].

Ф. Тенніс і Г. Лассуел наголошують, що символічний характер політичної комунікації проявляється в тому, що ізольовані агенти спроможні конституюватися як політична група тим міцніше, чим більше вони поєднанні на символічному рівні. Г. Лассуел узагалі наголошував, що головним предметом політичної науки має бути саме політична комунікація, що включає індоктринацію, агітацію та політичну символіку [11, с. 269]. Управління символами контекстуально постає як процес пошуку динамічних соціальних топосів, де є бажаним інноваційний розвиток, який генерується істотним суспільним резонансом. Потенціал символічного управління співвідноситься в цій ситуації із властивостями соціальної спільноти. Символічне управління політичними трансформаціями являє собою технологію використання стимулювання символічних інновацій в умовах системи, у якій порушена структурна рівновага [14, с. 180].

Отже, варто концептуалізувати кінцевий потенціал інститутів у відтворенні політичного порядку. По-перше, політичний порядок – це сукупність соціальних мікропорядків, що відображають модель взаємодії, комунікації, обмежень, правил гри, що впорядковують характер діяль-

ності соціальних агентів у певному соціальному просторі (не обов'язково територіально окресленому).

По-друге, соціальна реальність, у межах якої відбувається відтворення соціального та політичного порядку, – це насамперед інституційна реальність, яка іманентно є інструментом, механізмом забезпечення порядку. Оскільки інститути є організаційними, нормативно ціннісними (формальними/неформальними) структурами, що визначають специфіку відтворення моделей поведінки, правил, норм і процедур, забезпечують політичний порядок, вони є водночас і цілю, і засобом для утвердження соціального та політичного порядку.

По-третє, варто наголосити на коеволуційності процесів формування інституційного середовища (як інтегрованої сукупності формальних і неформальних інститутів) та комунікативної мережі соціальної системи. Коректніше було б додати, що конструювання ефективної інституційної системи залежить від рівня розвитку комунікативного потенціалу суспільства, як-от: модель комунікації (вертикальна/горизонтальна), відкритість/закритість інформаційної мережі, рівень контрольованості/свободи інформаційного обміну. Водночас стиль, формат і модель комунікації жорстко зумовлені соціокультурними, ментальними, історичними та ціннісними аспектами окремо взятої соціальної спільноти, розуміння яких відкриває «опцію керування» символічними елементами (матеріальними та метафізичними) соціальної системи.

Література:

1. Большева О. Концепция социального порядка в современной социологии. Армавир, 2004. С. 24–27.
2. Бунецкий Л. Институциональная проблематика в современной политической науке: анализ феномену «политический институт». *Вісник Львівського університету*. Серія «Філософсько-політологічні студії». 2011. Вип. 1. С. 140–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2011_1_16.
3. Бунецкий Л. Институційний дизайн сучасної української політики: криза ідентичності та конфлікт інтересів. *Вісник Севастопольського національного технічного університету*. Серія «Політологія». 2013. Вип. 145. С. 120–136.
4. Бунецкий Л. Институційні інновації періоду демократичного транзиту України. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Київ : КНУ, 1958. Вип. 97 : Філософія. Політологія. 2010. С. 42–47.
5. Володенков С. Коммуникационные основы современного политического управления. *Известия Саратовского университета*. Серія «Социология. Политология». 2011. Т. 11. № 3. С. 74–78.
6. Грачев М. Политическая коммуникация: понятие, сущность. *Политическая коммуникативистика : теория, методология и практика* / под ред. Л. Тимофеевой. Москва : Российская ассоциация политической науки (РАПН) ; Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. С. 77–90.
7. Гриценко А. Институциональная архитектура : Предмет, основные законы, методология. *Наукові праці Донецького державного національного технічного університету*. Серія «Економічна». 2006. № 01. Вип. 103–1. С. 31–37.
8. Дзялошинский И. Коммуникационные процессы в обществе: институты и субъекты : монография. Москва : Издательство АПК и ППРО, 2012. 592 с.
9. Зайцев А. Делиберативная демократия, диалог и их место в констелляции дискурса публичной политики. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серія «Історія».

- Политология. Экономика. Информатика*. 2013. № 15 (158). Вып. 27. С. 147–153.
10. Зайцев А. Проблемы институционализации политического диалога государства и гражданского общества. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки*. 2011. № 2 (18). С. 27–36.
 11. Мамонтова Е. Символ та символічне у сучасному політологічному дискурсі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія»*. 2012. Т. 20. Вип. 22 (4). С. 267–272. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22%284%29_54.
 12. Пастернак Т. Основні підходи до аналізу інституційного дискурсу у сучасній лінгвістиці : методологічний аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. № 6. С. 195–199.
 13. Цуциева М. Политический дискурс как интегративный феномен. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2012. № 2. С. 174–179.
 14. Шиманова О. Теоретичні основи дослідження політичної комунікації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : збірник наукових праць. Львів, 2007. Вип. 19. С. 179–184.

Liasota A. Functional aspects of political institutions in the context of the organization of the political order

Summary. The article deals with the actual problem of institutionalization and organization of political order in democratic societies. According to the author, the formation of an independent Ukraine, further national and state construction faced the problem of low functional capacity of institutions, their inability to solve pressing social, economic and strategic issues; or lack of institutions in general. To date, the issue

of constructing effective, stable political institutions has not been resolved. Accordingly, the author concludes that rethinking theoretical scientific and expert opinion, analyzing the practical manifestation of institutions in political reality is an important component of enhancing the capabilities and potential of institutions in Ukraine. This process requires the development and implementation of effective analytical tools.

The urgency of the work is to formulate new scientific views on the manifestation of institutional aspects of the political sphere. As the institutional component of the functioning of the society and the production of political processes is actualized: first, the question of the study of the evolution of the theoretical basis of institutional theory; second, the specification of the applied aspects of institutionalism, the formation of which is conditioned by the evolution of the institutional environment.

The updating of the institutional aspects of the political sphere in the last few decades, including, has contributed to the need to design innovations, concepts and models of optimization, and to reform the political systems of the newly formed democracies. Accordingly, intellectual design in the political sphere has become directly linked to the process of institutional design and construction. In the research field of scientists, experts and politicians, the question of forming an effective, dynamic, democratic-oriented political process of a system capable of adapting to the changing environment of the environment has arisen.

Key words: political institutions, political order, political communication.

Осадчук І. Ю.,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ В ІСЛАМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ ІРАН (1979–1989 РОКИ): ТИПОВА ЧИ АТИПОВА?

Анотація. Формальні та фактичні особливості формування та функціонування систем правління в рамках республіканської форми державного правління в деяких країнах зумовлюють необхідність виділяти атипові президентські, атипові парламентські й атипові напівпрезидентські системи правління. Це пояснюється як специфікою формування і структури виконавчої влади, так і характером виконавчо-законодавчих відносин (насамперед у питанні відповідальності уряду). У цьому контексті актуальним є дослідження особливостей функціонування системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках. Мета статті – визначити особливості функціонування конституційної системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках і з'ясувати її типовість чи атиповість. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити конституційні системи державного правління (президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм і асамблейно-незалежна система правління) у рамках республіканської форми державного правління; 2) проаналізувати особливості формування і функціонування ключових інститутів влади (насамперед виконавчої та законодавчої) в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках; 3) на підставі специфіки формування і структури виконавчої влади, а також характеру виконавчо-законодавчих відносин визначити типовість чи атиповість системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках; 4) з'ясувати особливості відносин «Лідер країни – президент – прем'єр-міністр і урядовий кабінет – парламент» в Ісламській Республіці Іран у зазначений період.

Розглянуто сучасну методичку визначення систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління. Проаналізовано особливості формування і функціонування ключових інститутів влади (насамперед виконавчої та законодавчої) в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках. Головними характеристиками системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках виділено такі: 1) Лідер країни – глава держави (формально повинен був обиратися експертами / Радою експертів). На практиці ж Лідер країни аятолла Р. Хомейні прийшов до влади як лідер Ісламської революції (революції 1978–1979 років), тобто без виборів Радою експертів; 2) президент обирався всенародною (на прямих виборах) на фіксований термін; 3) урядовий кабінет був колективно відповідальний перед парламентом; 4) виконавча влада була розділена між Лідером країни (як главою держави), президентом, прем'єр-міністром (як главою урядового кабінету) та урядом/урядовим кабінетом. На підставі цих характеристик систему правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках визначено як атипову, яка водночас не є атиповою президентською, атиповою парламентською, атиповою напівпрезидентською чи атиповою асамблейно-незалежною системою правління.

З'ясовано, що в рамках відносин «Лідер країни – президент – прем'єр-міністр та урядовий кабінет – парламент» в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 роках провідна роль належала Лідеру країни.

Ключові слова: система державного правління, атипова система правління, Лідер країни, інститут президентства, прем'єр-міністр, урядовий кабінет, Ісламська консультативна рада, Рада експертів, Ісламська Республіка Іран.

Постановка проблеми. Особливості формування та функціонування систем правління у рамках республіканської форми державного правління в деяких країнах зумовлюють необхідність виділяти атипові президентські, атипові парламентські й атипові напівпрезидентські системи правління. Це пояснюється як специфікою формування і структури виконавчої влади, так і характером виконавчо-законодавчих відносин (зокрема, у питанні відповідальності уряду). Унаслідок революції 1978–1979 рр. в Ірані шах М.Р. Пехлеві емігрував, було скасовано монархію і встановлено нову систему правління на чолі з аятоллою Р. Хомейні. За результатами референдуму, що відбувся 30–31 березня 1979 р., у країні проголошено Ісламську Республіку [1, с. 68]. 2–3 грудня 1979 р. на референдумі схвалено Конституцію Ісламської Республіки Іран [1, с. 72]. У 1989 р. в Ісламській Республіці Іран після смерті Лідера країни, лідера Ісламської революції аятолли Р. Хомейні Рада експертів обрала главою держави А. Хаменеї [2, с. 36]. Крім того, у 1989 р. до Конституції 1979 р. було внесено зміни (зокрема, скасовано посаду прем'єр-міністра) [3]. У цьому контексті актуальним є дослідження особливостей функціонування системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Атипові республіканські системи правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість систем правління в рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано у працях таких авторів, як: О. Зазнаєв [4], І. Осадчук [5–7], В. Литвин [5] та ін. Інституційні та функціональні особливості системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр. проаналізовано у працях таких авторів, як: В. Бухта [8], Н. Мамедова [9], Х. Чехабі [10], А. Шіразі [10] та ін.

Метою статті є визначити особливості функціонування конституційної системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр., з'ясувати її типовість чи атиповість. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити конституційні системи державного правління (президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм і асамблейно-незалежна система правління) у рамках республіканської форми державного правління; 2) проаналізувати особливості формування і функціонування ключових

інститутів влади (насамперед виконавчої та законодавчої) в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр.; 3) на підставі специфіки формування і структури виконавчої влади, а також характеру виконавчо-законодавчих відносин визначити типівість чи атипівість системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр.; 4) з'ясувати особливості відносин «Лідер країни – президент – прем'єр-міністр та урядовий кабінет – парламент» в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретико-методологічною основою наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми.

Однією з найапробованіших методик визначення типових конституційних і політичних систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [11]. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інститут кабінету/адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (водночас члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/проводною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентська система правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (водночас члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, але це не має дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентська система правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (водночас прем'єр-міністр і урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; навіть більше, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [12, с. 5; 13, с. 7]. Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентської позиціонується та система державного правління, в якій існує

«безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, чи, інакше кажучи, у якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення й атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки в типологізації напівпрезиденталізму [12, с. 80]. Вказану модифікацію типології систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління ми доповнюємо *асамблейно-незалежною системою правління*. М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) невсенародні вибори президента; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [4, с. 55; 14, с. 26].

Проаналізуємо особливості формування та функціонування ключових політичних інститутів, а також виконавчо-законодавчі відносини в Ісламській Республіці Іран (далі – ІРІ) у 1979–1989 рр. Лідер країни – найвища посадова особа у країні (ст. 113 Конституції ІРІ) [15]. Лідер країни, відповідно до Конституції 1979 р., мав обиратися експертами / Радою експертів. Рада експертів обиралася на вісім років шляхом загальних прямих виборів (перші вибори Ради експертів відбулися в 1982 р.). Більшість експертів, які обиралися до Ради, – представники вищого духовенства [9, с. 155]. До Лідера країни висувалися такі вимоги: 1) наукова компетентність для винесення фетв (релігійних постанов); 2) політична і соціальна проникливість, сміливість, організаційні здібності та сила, достатні для управління (ст. 109 Конституції ІРІ) [15]. На практиці ж Лідер країни аятолла Р. Хомейні прийшов до влади як лідер Ісламської революції (революції 1978–1979 рр.), тобто без виборів Радою експертів. Після смерті Лідера країни Р. Хомейні в 1989 р. Рада експертів обрала главою держави А. Хаменеї.

Відповідно до ст. 110 Конституції ІРІ, було визначено такі права й обов'язки Лідера країни: 1) призначення юристів Ради з охорони конституції; 2) призначення глави судової влади; 3) командування збройними силами: а) призначення на посаду та звільнення з посади начальника генерального штабу; б) призначення на посаду та звільнення з посади головнокомандувача Корпусу вартових Ісламської Революції; в) створення Вищої ради національної оборони (складалася із семи членів: президента, прем'єр-міністра, міністра оборони, начальника генерального штабу, головнокомандувача Корпусу вартових Ісламської Революції, двох радників, призначених Лідером країни); г) оголошення війни і миру та мобілізації національних сил за рекомендацією Вищої ради національної оборони; 4) підписання указу про призначення президента, обраного народом; 5) звільнення з посади президента з урахуванням інтересів країни згідно з висновком, винесеним Верховним судом щодо порушення президентом своїх законних повноважень, або відповідно до рішення Ісламської консультативної ради / Меджлісу (парламент) про невідповідність президента займаній посаді; 6) амністія або пом'якшення покарання особам, щодо яких винесено вирок, у рамках ісламських норм і за рекомендацією Верховного Суду [15].

Якщо Лідер країни був би не в змозі виконувати свої законні обов'язки або втратив якість, зазначені у ст. 109, то він звільнявся б зі своєї посади. Рішення щодо цього ухвалювалося експертами / Радою експертів (ст. 111 Конституції ІРІ) [15].

Зазначимо, що в Конституції 1979 р. Лідер країни був проголошений пожиттєвим рахбаром (керівник шіїтської громади) і марджаат-таклід (релігійний наставник) [9, с. 155].

Виконавча влада здійснювалась президентом, прем'єр-міністром і міністрами в усіх випадках, крім тих, які Конституцією безпосередньо віднесені до компетенції Лідера країни (ст. 60 Конституції ІРІ) [15]. Президент – друга найвища посадова особа країни. Президент відповідав за виконання Конституції, координацію відносин між трьома гілками влади, керував виконавчою владою в усіх сферах, крім тих, що були віднесені до компетенції Лідера країни (ст. 113 Конституції ІРІ) [15]. Президент обирався на 4 роки на загальних прямих виборах, причому міг обиратися тільки на два терміни поспіль (ст. 114 Конституції ІРІ) [15].

Президент призначав прем'єр-міністра після отримання згоди Ісламської консультативної ради / Меджлису (парламент) (ст. 124 Конституції ІРІ) [15]. Міністри призначались за рекомендацією прем'єр-міністра та затверджувались президентом, а потім пропозиції вносилися до Ісламської консультативної ради для отримання вотуму довіри (ст. 133) [15]. Прем'єр-міністр керував Радою міністрів (урядом), здійснював нагляд за функціями міністрів; координував рішення, ухвалені урядом; співпрацюючи з міністрами, визначав програму уряду та виконував закони. Прем'єр-міністр відповідав за дії Ради Міністрів перед Ісламською консультативною радою (ст. 134 Конституції ІРІ) [15]. Якщо парламент висловлював вотум недовіри Раді Міністрів, то уряд ішов у відставку (ст. 89 Конституції ІРІ) [15].

З метою захисту норм ісламу і запобігання неузгодженості Конституції з постановами Ісламської консультативної ради було створено Раду з охорони Конституції / Раду вартів Конституції / Наглядову раду в такому складі: 1) шестеро юристів, які усвідомлювали проблеми та потреби часу. Вони обиралися Лідером країни або Радою лідерства; 2) шестеро юристів (спеціалізувались у різних галузях права), яких Вища судова рада представляла Ісламській консультативній раді для подальшого обрання (ст. 91 Конституції ІРІ). Без висновків Ради з охорони Конституції рішення Ісламської консультативної ради не мали чинності, крім випадків затвердження мандатів депутатів і виборів шістьох юристів до Ради з охорони Конституції (ст. 93 Конституції ІРІ) [15]. Рада з охорони Конституції здійснювала контроль за виборами президента, Ісламської консультативної ради, зверненням до громадської думки й опитуваннями (ст. 99 Конституції ІРІ) [15].

У лютому 1988 р. Лідер країни аятолла Р. Хомейні створив Раду з визначення державної доцільності для здійснення таких функцій: 1) розв'язання суперечностей Ради з охорони Конституції з Ісламською консультативною радою щодо відповідності чи невідповідності законодавчих актів нормам шариату або Конституції; 2) для консультації з питань, які передавались на розгляд Лідером країни [15]. Рада з визначення державної доцільності відіграла провідну роль у 1988–1989 рр., у період, що характеризувався вирішальними подіями, як-от завершення Ірано-іракської війни (1980–1988 рр.) та перехід від воєнного часу до економіки мирного часу, отже, була схильною до ухвалення «надзвичайних законів» [8, с. 61].

Корпус вартів Ісламської Революції, який був створений у перші дні перемоги революції 1979 р., зберігався для забезпечення охорони революції та її досягнень (ст. 150 Конституції ІРІ) [15].

Отже, ключовими характеристиками конституційної системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр. були такі: 1) Лідер країни – глава держави (формально повинен був обиратися експертами / Радою експертів). На практиці ж Лідер країни аятолла Р. Хомейні прийшов до влади як лідер

Ісламської революції (революції 1978–1979 рр.), тобто без виборів Радою експертів; 2) президент обирався всенародно (на прямих виборах) на фіксований термін; 3) урядовий кабінет був колективно відповідальний перед парламентом; 4) виконавча влада була розділена між Лідером країни (як главою держави), президентом, прем'єр-міністром (як главою урядового кабінету) та урядом/урядовим кабінетом.

Розглянемо особливості відносин «Лідер країни – президент – прем'єр-міністр та урядовий кабінет – парламент» в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр. Перший президент Ісламської Республіки Іран А. Банісадр (4 лютого 1980 р. – 22 червня 1981 р.) називав себе «духовним сином імама», був одним із найближчих сподвижників Р. Хомейні в еміграції. Уже в першому виступі після обрання А. Банісадр заявив про необхідність (після реорганізації поліції) скасування всіх ісламських революційних комітетів і розпуску (після перетворення збройних сил на «справді народну армію») Корпусу вартів Ісламської Революції [16]. Це викликало невдоволення Р. Хомейні та його оточення. А. Банісадр говорив про те, що у країні не дотримуються вимог Конституції. У підсумку 21 червня 1981 р. парламент виніс А. Банісадру імпичмент «за діяльність, спрямовану проти ісламського духовенства». 22 червня 1981 р. Р. Хомейні підписав указ про звільнення А. Банісадра з посади президента [17].

За президентства М.А. Раджаї (2 серпня 1981 р. – 30 серпня 1981 р.) із 444-денного полону були звільнені американські дипломати. М.А. Раджаї підтримував ідеї революції, отже, йому довіряв Р. Хомейні. Президент М.А. Раджаї та прем'єр-міністр М.Дж. Бахонар загинули внаслідок вибуху будівлі канцелярії прем'єр-міністра, де в той момент проходило засідання Ради національної безпеки. В організації цього вибуху влада Ісламської Республіки Іран звинуватила опозиційну організацію «Армія звільнення Ірану», яка не взяла на себе відповідальність за вибух [18].

А. Хаменеї був обраний третім президентом Ісламської Республіки Іран (13 жовтня 1981 р. – 17 серпня 1989 р.), ставши першим президентом із середовища духовних лідерів. Упродовж президентства А. Хаменеї не зміг налагодити відносини із прем'єр-міністром М. Мусаві, зокрема, декілька разів намагався усунути М. Мусаві з посади, проте аятолла Р. Хомейні не дозволив йому це зробити [18]. Уряд, який очолював М.Х. Мусаві, постійно перебував під контролем, з одного боку, Лідера країни, з іншого боку, президента. Між виконавчою і законодавчою владою існували гострі суперечності. Яскравим прикладом цього стало те, що, крім Закону 1983 р. про банки (про переведення їх на ісламські принципи роботи), не було ухвалено жодного основоположного економічного закону, уряд М.Х. Мусаві фактично діяв в умовах законодавчого вакууму. Водночас під час війни з Іраком саме завдяки діяльності уряду М.Х. Мусаві було створено жорстко централізовану економіку мобілізаційного типу, вдалося уникнути економічного краху [9, с. 157].

Висновки. Ключовими характеристиками конституційної системи правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр. були такі: 1) Лідер країни – глава держави (формально повинен був обиратися експертами / Радою експертів). На практиці ж Лідер країни аятолла Р. Хомейні прийшов до влади як лідер Ісламської революції (революції 1978–1979 рр.), тобто без виборів Радою експертів; 2) президент обирався всенародно (на прямих виборах) на фіксований термін; 3) урядовий кабінет був колективно відповідальний перед парламентом; 4) виконавча влада була розділена між Лідером країни

(як главою держави), президентом, прем'єр-міністром (як главою урядового кабінету) та урядом/урядовим кабінетом. На підставі цих характеристик систему правління в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр. визначено як атипову, яка водночас не є атиповою президентською, атиповою парламентською, атиповою напівпрезидентською чи атиповою асамблейно-незалежною системою правління. З'ясовано, що в рамках відносин «Лідер країни – президент – прем'єр-міністр і урядовий кабінет – парламент» в Ісламській Республіці Іран у 1979–1989 рр. провідна роль належала Лідеру країни. У подальших дослідженнях проаналізуємо особливості функціонування атипових систем правління в інших країнах.

Література:

- Nohlen D., Grotz F., Hartmann C. Election sin Asia: A data handbook. New York : Oxford University Press, 2001. Vol. 1. 876 p.
- Arjomand S.A. After Khomeini: Iran Under His Successors. New York : Oxford University Press, 2009. 268 p.
- Iran (Islamic Republic of)'s Constitution of 1979 with amendments through 1989. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf?lang=en (Last accessed: 25.02.2020).
- Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. *Ученые записки Казанского государственного университета*. Серия «Гуманитарные науки». 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
- Осадчук І., Литвин В. Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст втрат довіри урядам. *Politicus*. 2018. Вип. 3. С. 49–57.
- Осадчук І. Атиповість президентської системи правління в Болівії (1985–1993 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія «Філософсько-політологічні студії». 2018. Вип. 20. С. 187–192.
- Осадчук І. Прямі вибори прем'єр-міністра як індикатор атипової парламентської системи правління в Державі Ізраїль (1996–2003). *Політичне життя*. 2018. № 4. С. 37–43. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.4.6.
- Buchta W. Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic. Washington, D.C. : Washington Institute for Near East Policy, 2000. 239 p.
- Мамедова Н. Политическая система Исламской Республики Иран: особенности и возможности трансформации. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2018. Т. 11. № 3. С. 152–165. DOI: 10.23932/2542-0240-2018-11-3-152-165.
- Chehabi H.E., Schirazi A. The Islamic Republic of Iran. *Journal of Persianate Studies*. 2012. Vol. 5. № 2. P. 175–204. DOI: 10.1163/18747167-12341243.
- Elgie R.A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. № 3. P. 98–112.
- Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
- Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». Вип. 20 : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.
- Shugart M., Carey J. Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 316 p.
- Constitution of the Islamic Republic of Iran of 1979. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir001en.pdf> (Last accessed: 25.02.2020).
- Ларин А. Перспективы противостояния. *Русский Журнал*. 13.07.2009. URL: <http://russ.ru/pole/Perspektivy-protivostoyaniya> (дата обращения: 25.02.2020).
- Sahimi M. Iran's Bloody Decade of 1980s. *Payvand.com*. August 20, 2013. URL: <http://www.payvand.com/news/13/aug/1138.html> (Last accessed: 25.02.2020).
- Кари К. Судьбы иранских президентов. *Радио Азаттык*. 21.05.2017. URL: https://rus.azattyq.org/a/world_seven_iranian_presidents/28500387.html (дата обращения: 25.02.2020).

Osadchuk I. The system of government in the Islamic Republic of Iran (1979–1989): typical or atypical one?

Summary. Formal and factual features of formation and functioning of systems of government within the republican form of government make it necessary to single out atypical presidential, atypical parliamentary and atypical semi-presidential systems of government in some countries. This is due both to the peculiarities of formation and structure of the executive, as well as to the nature of executive-legislative interrelations (first of all, in the matter of governmental cabinet responsibility). Therefore, the study of the peculiarities of system of government's functioning in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989 is relevant in this context. The purpose of the article is to determine the features of constitutional system of government's functioning in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989 and to find out its typicality or atypicality. To achieve this purpose, the author had to solve the following tasks: 1) to define constitutional systems of government (presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism and assembly-independent system of government) within the framework of republican form of government; 2) to analyze the peculiarities of formation and functioning of key institutions (first of all, the executive and legislative power) in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989; 3) to determine the system of government's typicality or atypicality in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989, in particular on the basis of the specifics of formation and structure of the executive and the nature of executive-legislative interrelations; 4) to find out the peculiarities of relations “the Leader – President – Prime Minister and Governmental Cabinet – Parliament” in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989.

As a consequence, the article discusses the modern technique of defining systems of government within the framework of republican form of government. The author analyzed the peculiarities of formation and functioning of key institutions (first of all, the executive and legislative power) in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989. It was found that the constitutional system of government in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989 was characterized by certain significant parameters, in particular: 1) The Leader elected by the experts / the Assembly of Experts is the head of state. In practice, the Leader Ayatollah R. Khomeini came to power as the leader of the Islamic Revolution (in 1978–1979), namely, without the election of the Assembly of Experts; 2) the president is elected popularly and directly for a fixed term; 3) governmental cabinet is collectively responsible to parliament; 4) executive power was divided between the Leader (as the head of state), the President, the Prime minister (as the head of governmental cabinet) and governmental cabinet. Based on these characteristics, the system of government in the Islamic Republic of Iran in 1979–1989 was defined as an atypical one, but not atypical presidential, atypical parliamentary, atypical semi-presidential or atypical assembly-independent one.

Key words: system of government, atypical system of government, Leader, institution of presidency, prime minister, governmental cabinet, Islamic Consultative Assembly, Assembly of Experts, Islamic Republic of Iran.

Тихомирова О. К.,

аспірант кафедри державного управління

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПУБЛІЧНА ІНФОРМАЦІЙНА СИСТЕМА ЯК ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті здійснено спробу систематизації науково-дослідної інформації щодо суті та специфіки публічної інформаційної системи як способу організації форми інформаційної політики держави під впливом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Автор обґрунтовує, що публічні інформаційні системи існували завжди, від моменту появи держави як суспільного інституту, але їх характеристики значно змінилися під впливом тотальної діджиталізації. Проаналізовано різні типи даних, які використовуються в межах відповідних систем (оперативні, директивні, процедурні, метадані тощо), способи їх взаємодії та взаємовпливу. Доведено, що сучасні інформаційні системи демократичних держав сприяють залученню громадян через інтерактивність, доступність і прозорість, у результаті чого зміцнюються демократичні принципи і розширюються комунікаційні канали між акторами публічного, приватного та третього секторів. Публічні інформаційні системи відкрили доступ до інформації широкому загалу, чим посприяли більшій активності різних соціальних спільнот. Окрім цього, пряма комунікація між політичними акторами різних суспільних секторів часто заміняється онлайн-спілкуванням, завдяки чому заощаджуються різні ресурси (час, фінанси тощо). Ефективність публічних інформаційних технологій дозволяє говорити про них як про суспільне благо.

Попри існування різних інформаційних систем, вони всі можуть бути віднесені до категорії публічних через те, що саме держава визначає межі та правила їх функціонування. До кластера проблемних аспектів віднесено питання співвідношення відкритості даних і конфіденційності, безпеки держави та її громадян перед загрозами терористичних атак.

Акцентуація на системній складовій частині інформаційної політики держави дозволяє виділити її два ключові вияви: зміст і форму. Публічні інформаційні системи являють собою спосіб організації інформаційної політики, зміст же останньої безпосередньо пов'язаний із політичними перевагами, ідеалами та цілями, культурними прерогативами кожної окремої країни.

Публічні інформаційні системи можна визначити як такі, що надають послуги громадськості (людям, компаніям, організаціям); надають можливості громадянам, компаніям і організаціям здійснювати демократичний вплив; підтримують уряди всіх рівнів для ефективного та надійного виконання їхніх завдань; утримують, зберігають та надають корисні дані.

Ключові слова: інформаційна політика держави, публічна інформаційна система, інформаційно-комунікаційні технології, канали комунікації, дані, послуги, суспільне благо, громадяни, клієнти, загальнодоступність.

Постановка проблеми. Інформаційна політика держави має два основні вияви: перший стосується змістового наповнення, другий – способу організації, форми. На сучасному етапі

розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) активно просунулося питання технологічної організації інформаційної політики держави, яка сьогодні постає у вигляді системи публічної інформаційної політики. Динаміка розвитку ІКТ спричинює посилену увагу теоретиків і практиків до структурування, обробки та надання публічних даних. Однак зміст інформаційної політики держави визначає її форму, отже, демонструє готовність держави та її установ бути відкритими, доступними та підзвітними перед громадянським суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському політологічному дискурсі інформаційна політика держави є одним із найбільш актуалізованих предметів, але наукові розвідки переважно стосуються нормативно-правового регулювання інформаційної політики, принципів формування, завдань, особливостей реалізації у вітчизняних реаліях і напрямів удосконалення. Зокрема, можна виділити праці таких дослідників, як І. Березовська [1], О. Литвиненко [2], Г. Почепцов [3], С. Чукут [4] та ін. А ось аналіз публічних інформаційних систем в Україні, по суті, є табуля раса, на відміну від дослідницького ареалу розвинених країн (Д. Венрайт [5], Б. Сандгрєн [6], С. Фінберг [7] та ін.). Не достатньою мірою ще досліджені різновиди даних, що зберігаються в публічних інформаційних системах, морально-етичні аспекти проблеми тощо.

Мета статті полягає в дослідженні змісту публічної інформаційної системи як структурованого вияву інформаційної політики держави, сучасної високотехнологічної форми збору, зберігання та поширення публічної інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Публічна інформаційна система в найбільш загальному вигляді може бути визначена як інформаційна система, доступна для громадського використання. Більш деталізовану дефініцію пропонує Л. Орман і стверджує, що загальнодоступні інформаційні системи можна розглядати як «системи, призначені для використання загальною громадськістю, а не спеціалістами в певній галузі чи організації» [8]. Він виділяє три покоління публічних інформаційних систем:

- 1) системи пакування інформації, які забезпечують мінімальний обмін;
- 2) системи пошуку інформації з можливістю використання й обміну даними, але не процесами;
- 3) системи обробки інформації, які забезпечують максимальний обмін даними та процесами.

Інформаційні системи публічного управління – це концепт та дослідницька область, пов'язана з публічними інформаційними системами [9]. Інформаційна система публічного управління зазвичай визначається як інформаційна система, що використовується в державному управлінні, тобто організаціями,

що належать до державного сектора. Як наслідок такого визначення формується думка про те, що існують приватні інформаційні системи (використовуються організаціями, що належать до приватного сектора). Б. Бозман і С. Бредшнайдер в одній зі статей доводять, що існують важливі відмінності між публічною та приватною інформаційними системами. Але згодом сам Б. Бозман доходить висновку, що всі організації є публічними: «Організація є публічною тією мірою, якою вона діє або є обмеженою політичною владою» [10].

Визначення публічної інформаційної системи як інформаційної системи, доступної для громадського використання (незалежно від того, належить інформаційна система публічному чи приватному сектору), залишає відкритими низку питань, які мають бути, на нашу думку, проаналізовані:

1) що таке «громадське використання»?

2) чи стосуються публічні інформаційні системи лише публічних даних?

3) чи повинні публічні інформаційні системи (та їхні результати) бути безкоштовними загальнодоступними благами?

4) якою мірою публічні інформаційні системи пов'язані з органами державної влади?

Вихідним пунктом у розгляді цих питань буде перелік типів застосувань інформаційної системи:

– інформаційні системи, що надають загальнодоступні дані й інші «корисні дані» громадськості, наприклад, офіційна статистика, карти, каталоги, словники, енциклопедії, каталоги товарів і послуг, події, стандарти, патенти тощо;

– інформаційні системи, що підтримують окремих суб'єктів (осіб, компанії тощо), які потребують / бажують виконати певне завдання щодо державного органу чи установи;

– інформаційні системи підтримки соціальних процесів із залученням як громадян, так і державних органів влади й інших суб'єктів, наприклад, демократичні процеси, процеси щодо шкільного навчання тощо;

– інформаційні системи, що підтримують бізнес-завдання органів державної влади й установ щодо окремих суб'єктів (фізичних чи юридичних осіб), наприклад, завдання поліції, медичні й соціальні послуги тощо;

– засоби масової інформації як «четверта влада» та їхні системи для інформування загальної громадськості, ретельної перевірки влади й обстоювання інтересів громадян;

– інформаційні системи, що підтримують інші загальнодоступні інформаційні системи, тобто інфраструктурні системи, наприклад, оновлення та підтримки баз даних та інформаційних систем, архіви державних інформаційних систем, координація завдань агентства та споживача тощо.

Дослідження публічної інформаційної системи, на наше переконання, має стосуватися аналізу трьох ключових перспектив:

а) прагматичної перспективи (чому і для яких цілей потрібні публічні інформаційні системи?);

б) семантичної перспективи (який зміст публічних інформаційних систем?);

в) синтаксичної перспективи (як будуються публічні інформаційні системи?).

Метою публічної інформаційної системи є надання якоїсь послуги чи підтримка громадського процесу або процесу, що включає широку громадськість або суспільство загалом.

На противагу цьому приватна інформаційна система надає послуги окремим конкретним користувачам, тісно пов'язаним із певною організацією, виконує деякі конкретні завдання, які часто є внутрішніми для організації, наприклад, внутрішні адміністративні процеси.

Кого можна віднести до «широкої громадськості»? Загалом, це громадяни суспільства. Однак можна розширити цей концепт колективами інших дійових осіб, наприклад, компаніями, особливо невеликими компаніями й організаціями, у яких часто можуть виникати потреби у взаємодіях з органами державної влади, які за своєю суттю схожі на потреби окремих людей. Так, наприклад, це може бути ланцюг завдань щодо отримання якогось рішення, дозволу від владних структур тощо.

Крім того, є певні категорії професіоналів, які підпадають під категорію представників або прихильників «широкої громадськості» та «суспільства загалом», наприклад, журналісти, партійні діячі та дослідники.

Дійові особи, залучені до публічної інформаційної системи, зазвичай належать до трьох таких груп:

1) приватні особи та домогосподарства / сім'ї, які виконують роль громадян, клієнтів, замовників;

2) бізнес-компанії й інші типи організацій, наприклад, некомерційні організації;

3) державні установи на різних рівнях (центральний, регіональний, місцевий).

Громадяни взаємодіють із державними установами та підприємствами, а також з іншими особами; бізнес взаємодіє з державними установами та із замовниками (приватними особами й іншим бізнесом); державні установи взаємодіють із громадянами та підприємствами, а також з іншими державними організаціями.

В окремих ситуаціях взаємодія може включати не лише одну або дві категорії акторів, але й усі три: громадяни, підприємства та державні установи можуть взаємодіяти в межах того самого процесу, наприклад, процесу участі, спрямованого на ухвалення рішення щодо того, де буде розташований бізнес.

Окремий цікавий аспект пов'язаний із кореляцією публічної інформаційної системи з такими актуальними тенденціями, як електронний уряд, електронна демократія й електронна комерція. Передусім варто наголосити на тому, що публічна інформаційна система не є трендовим концептом. Публічні інформаційні системи існували завжди, від початку існування людей як соціальних істот, що намагались досягти спільних цілей. З появою та поширенням інформаційно-комунікаційних технологій публічні інформаційні системи можуть скористатися перевагами нових потужних технічних інструментів, які можуть значно підвищити потенціал обробки даних. Поняття «електронний» підкреслює позитивні можливості використання комп'ютеризованих інформаційних систем у всіх сферах сучасного суспільства та необхідність експлуатації їхнього потенціалу. Очевидно, що сфера досліджень публічних інформаційних систем також визнає ці позитивні потенції, але, крім того, визнає той факт, що існує багато інших важливих аспектів і проблем, пов'язаних із комп'ютерною підтримкою публічних інформаційних систем, наприклад, необхідність пропонувати різні модулі зв'язку для різних типів користувачів, включаючи нетехнічні режими і режими, що передбачають інші (некомп'ютерні) технічні засоби.

Ця сфера також визнає низку інших викликів, які мають бути вирішені в комп'ютеризованому суспільстві: потреби захисту конфіденційності та безпеки, необхідність подолати вразливість суспільства, яка все більше зростає у зв'язку з діджиталізацією інформації та комп'ютеризацією інформаційних систем.

Публічна інформаційна система підтримує завдання (управління справами) та процеси (ухвалення рішень), у яких різні типи акторів беруть участь у різних ролях (громадяни, клієнти, замовники, бізнес, урядові установи). Виконуючи свою підтримуючу роль, публічна інформаційна система та її користувачі потребуватимуть доступу до даних. Зауважимо, що процеси досліджуваної системи самі будуть генерувати дані. За умови правильної розробки й організації генеровані дані можуть бути повторно використані іншими процесами, тим самим покращуючи ефективність і якість цих процесів.

Дані, які використовуються та виробляються публічною інформаційною системою, можна класифікувати різними шляхами. Зокрема, можна навести таку категоризацію.

Оперативні дані. Необхідні в абсолютному сенсі для обробки та виконання певного завдання. Наприклад, у додатку для електронної комерції покупець повинен вказати ім'я, адресу, замовлену продукцію / послугу тощо, а продавець повинен, зокрема, надати інформацію про доступність і ціну. Оперативні дані можуть бути надані учасником процесу під час виконання завдання або вони можуть бути отримані з уже наявної бази даних.

Директивні дані. На відміну від оперативних даних, не є потрібними в абсолютному сенсі, для належного функціонування підтримуваного процесу директивні, або ж аналітичні, дані, як їх ще називають, мають бути цінними для ефективності процесу та якості результатів. Наприклад, статистичні дані та показники в тій чи іншій формі (окремі таблиці, графіки тощо) часто використовуються у процесах ухвалення рішень, для поліпшення якості рішень.

Процедурні дані. Це описи й інші уявлення про певні правила. Вони можуть впливати із законодавчих процесів, адміністративних процесів чи процесів дизайну. Іноді правила вбудовуються у програмне забезпечення, яке використовує система обробки даних, іноді правила більш чітко відокремлені від процедур, зберігаючись в окремих «базах знань», у яких взаємодіють процедурні алгоритми та процеси.

Метадані. Коротко визначаються як «дані про дані». Зв'язок між даними та метаданими часто може бути досить відвертим, коли, наприклад, метадані описують певні технічні аспекти збережених даних. Зв'язок між даними та метаданими, як і формою метаданих, може бути набагато складнішим, коли метадані спрямовані на опис змісту та значення даних, якості даних щодо релевантності, точності, порівнянності з іншими даними тощо. Метадані повинні допомагати людям у вирішенні таких завдань, як розуміння інших людей у комунікаційних процесах (процеси комунікації можуть бути прямими або непрямыми); отримання даних, які вони шукають (дослідницька роль метаданих); інтерпретація даних (пояснювальна роль метаданих); виконання конкретних завдань і операцій (навчальна роль метаданих).

Дані про обробку, або парадані, є фідбеком процесу, про який вони інформують. Наприклад, парадані можуть інформувати про те, була успішно оброблена певна транзакція чи ні, а якщо ні, то яка саме виникла помилка. Парадані можуть використовуватися для сигналізації про проблеми у проєк-

туванні або експлуатації публічної інформаційної системи, вони можуть використовуватися як пункт відправлення для поліпшення. Парадані можуть також систематично збиратися, щоб можна було побачити, як різні види акторів ведуть себе, наприклад, на певному вебсайті (хто користувачі, який ступінь їхньої задоволеності тощо). Ураховуючи, що парадані передусім інформують про виконання процесів, вони опосередковано також інформують про якість даних, що виробляються процесами. Отже, парадані можуть також розглядатися як підкатегорія метаданих.

Архівні дані. Їх ще називають записами, відіграють більш важливу роль стосовно майбутніх систем, аніж сучасних. За умови правильного зібрання і організації архівні дані повинні стати відображенням реальних процесів, що постійно зберігаються і підтримуються публічними інформаційними системами. Щоби зробити архівні процеси якомога менше ресурсоспоживаючими, вони повинні бути інтегровані до бізнес-процесів, про які вони інформують, і їх слід автоматично генерувати тими процесами. Такий підхід також може забезпечити повноту та високу якість архівованих записів.

Підсумуємо, що публічна інформаційна система повинна насамперед містити дані, необхідні для виконання завдань відповідної системи. Наприклад, якщо йдеться про допомогу громадянину чи компанії в отриманні якогось урядового дозволу, система повинна містити якомога більше відповідної інформації, щоб уряд міг ухвалити відповідне рішення. Державний орган може вже мати певні дані про заявника, тоді система не повинна просити в заявника ці дані, але вона може запропонувати заявнику можливість перевірити правильність вже існуючих даних. Система також повинна містити інформацію щодо правил, релевантних стосовно конкретного кейсу, наприклад, нормативно-правове забезпечення, політики тощо.

У контексті дослідження даних, що циркулюють у публічній інформаційній системі, не менш важливий аспект, пов'язаний із тим, наскільки ці дані повинні бути загальнодоступними. Країни мають різні закони щодо публікації даних. У такій країні, як Швеція, наприклад, усі дані, які обробляють органи державної влади, є загальнодоступними даними для кожного, якщо тільки не набуває чинності специфічний закон, що робить відповідні дані засекреченими.

Питання публічності, конфіденційності та приватності у зв'язку з використанням комп'ютеризованих інформаційних систем обговорюються вже не одне десятиліття й актуалізують дилему між правом на конфіденційність і потребою знати [11]. І почасти країни, які колись, на початку відповідної дискусії були захисниками конфіденційності, особистої свободи та прав людини, тепер інакше позиціонують себе у зв'язку з терористичними викликами.

Завдяки сучасним інтернет-орієнтованим технікам стало економічно доцільним надання багатьох публічних відомостей системи та її результатів для користувачів (громадяни, компанії тощо) на безкоштовній основі. Це означає, що функціональні можливості та вихідні дані публічної інформації системи часто можна розглядати як суспільні блага або безкоштовні комунікаційні послуги. Однак іноді може бути виправданим або навіть необхідним стягнення плати з користувачів за виконані функції та результати, що забезпечуються системами публічної інформації. Але є низка аргументів на користь безкоштовного користування всіма даними публічних інформаційних систем:

– після внесення первинних інвестицій у публічну інформаційну систему вартість додавання нового користувача зазвичай дуже низька, наближена до нуля;

– вартість відтворення електронних даних і надання додаткової копії через Інтернет також близька до нуля.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, зазначаємо, що публічні інформаційні системи відрізняються від інших низькою характеристик, як-от:

1) спільнота користувачів велика, частково невідома та зазвичай неоднорідна;

2) через неоднорідність користувачів кілька каналів між користувачами та виробниками часто мають бути доступні паралельно;

3) оскільки користувачі частково невідомі (і змінюються із часом), для того, щоби розвиватись та постійно змінюватись, необхідно використовувати складні методи, відповідні до поведінки та вподобань користувача;

4) багато публічних інформаційних систем відповідають опису суспільного блага та волі, але пов'язані із проблемами колективного фінансування;

5) публічні інформаційні системи часто містять як публічні дані, так і високочутливі приватні дані (про осіб та / або компанії);

6) багато публічних інформаційних систем повинні аналізуватися як з погляду користувача / замовника / клієнта, так і з позиції виробника / органу / організації; вимоги не будуть однаковими, а часом навіть будуть суперечливими; такими внутрішніми конфліктами треба керувати, попри складність їх повного усунення.

Отже, можна зробити висновок, що публічні інформаційні системи можна визначити як такі, що надають послуги громадськості (людям, компаніям, організаціям); надають можливості громадянам, компаніям і організаціям здійснювати демократичний вплив; підтримують уряди всіх рівнів для ефективного та надійного виконання їхніх завдань; утримують, зберігають і надають корисні дані для аналізу, планування та дослідження.

Література:

1. Березовська І., Русак Д. Державна інформаційна політика України та основні напрями її вдосконалення. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/2488/2219 (дата звернення: 17.02.2020).
2. Литвиненко О. Інформаційні технології та Україна у світовому контексті. *Людина і політика*. 2001. № 1.
3. Почепцов Г., Чукут С. Інформаційна політика : навчальний посібник. Київ : УАДУ, 2002. 96 с.
4. Чукут С. Роль сучасних засобів масової інформації у процесах державотворення : окремі аспекти. *Вісник Української академії державного управління*. 1999. № 3. С. 158–167.
5. Wainwright D. Consultancy, Learning and Research: The on-going Debate over Rigour Versus Relevance in Information Systems Research. Proceedings of the 10th BIT Annual Conference, e-futures. Manchester Metropolitan University. 2000.
6. Sundgren B., Stenaskog G. Information Systems for Concerted Actions. Exploring Patterns in Information Management – Concepts and Perspectives for Understanding Change, Stockholm School of Economic, Economic Research Institute, 2003.

7. Fienberg S. Privacy and Confidentiality in an E-Commerce World: Data Warehousing, Matching, and Disclosure Limitation, Carnegie Mellon University. Pittsburgh, 2005.
8. Orman L. Public Information Systems. *Information Society*. 1989. Vol. 6. № 1/2.
9. Bozeman B., Bretschneider S. Public Management Information Systems: Theory and Prescription. *Public Administration Review*. 1986. № 46. P. 475–487.
10. Bozeman B. All Organizations are Public. Jossey-Bass, San Francisco, 1987.
11. Barabba V. The Right of Privacy and the Need to Know. U.S. Census, 1975.

Tyhomyrova O. Public information system as a technological means of public information politics organizing

Summary. The article attempts to systematize research information on the nature and specificity of the public information system as a way of organizing the form of public information politics under the influence of the development of information and communication technologies. The author argues that public information systems have always existed since the emergence of the state as a public institute, but its characteristics have changed significantly under the influence of total digitalization. The various types of data used within the analyzed systems (operational, policy, procedural, metadata, etc.) and ways of their interaction are researched. It has been proven that modern information systems of democratic states contribute to citizen engagement through interactivity, accessibility and transparency, thereby strengthening democratic principles and widening communication channels between public, private and civil sectors actors. Public information systems have made the information more accessible to the general public, thus contributing to greater involvement of different social communities. In addition, direct communication between political actors from different social sectors is often replaced by online communication, saving different resources (time, finances, etc.). The effectiveness of public information technologies allows us to speak of them as a public good.

Despite the existence of different information systems, they all can be referred to the public category, because the state determines the boundaries and rules of their functioning. The cluster of problematic aspects includes the issue of correlation of data openness and confidentiality, security of the state and its citizens against threats of terrorist attacks.

The accentuation on the system component of the information policy of the state allows to distinguish its two key manifestations: content and form. Public information systems are the way of information politics organizing, while the content is directly related to the political preferences, ideals and goals, cultural prerogatives of each country.

Public information systems can be defined as providing services to the public (people, companies, organizations); empowering citizens, companies and organizations to conduct democratic influence; supporting governments at all levels to carry out their tasks effectively and reliably; retaining, storing and providing useful data.

Key words: public information politics, public information system, information and communication technologies, communication channels, data, services, public good, citizens, clients, public accessibility.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Андрейчик Е. В.</i> ВОССТАНОВЛЕНИЕ И АКТУАЛИЗАЦИЯ ОБЪЕКТОВ НАСЛЕДИЯ МАЛЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ГОРОДОВ БЕЛАРУСИ В 1990-Е – НАЧАЛЕ 2000-Х ГГ. (НА ПРИМЕРЕ РЕЗИДЕНЦИИ КНЯЗЕЙ РАДЗИВИЛЛОВ В Г. НЕСВИЖ).....	4
<i>Бова І. С., Зайка Н. Л., Гладун Л. І.</i> КУЛЬТУРНО-ПАТРІОТИЧНИЙ ПРОЄКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ».....	8
<i>Бондаренко М. І., Дунайна І. Г.</i> ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ДВОРЯНСЬКОЇ РОДИНИ ГОРЧАКОВИХ.....	12
<i>Ковалюк Р. Т.</i> ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ РОСІЙСЬКОГО ДВОРУ З АНГЛІЄЮ ТА ГОЛЛАНДІЄЮ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ ЗА ІСПАНСЬКУ СПАДЩИНУ 1701–1714 РОКІВ.....	16
<i>Левенець О. М.</i> ЯВИЩЕ СЕКСОТСТВА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	21
<i>Мельник Р. П., Мельник В. М.</i> АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ В. ПЕТРИВА ЩОДО ОСНОВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ СУСПІЛЬСТВА ДО ВІЙНИ.....	26
<i>Панченко Ю. В.</i> НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 70–80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	30
<i>Семергей Н. В.</i> ВІДОБРАЖЕННЯ В НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	35
<i>Ткачук А. П.</i> ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ.....	40

ФІЛОСОФІЯ

<i>Баранова Н. М.</i> НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ ЯК ЗАСІБ ТРАНСЛЯЦІЇ ЕСТЕТИЧНОГО У СВІТ ЛЮДИНИ.....	46
<i>Веремейчик С. В.</i> ДУША У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ НІМЕЦЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	50
<i>Гриб В. І., Конотопенко О. П.</i> ЄДНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ ЦІЛІСНОСТІ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	54
<i>Запорожченко О. В.</i> АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НОВІ ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ.....	57
<i>Карпенко М. В.</i> П. А. ФЛОРЕНСКИЙ О КУЛЬТЕ КАК ОСНОВЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ.....	61
<i>Кравець М. С.</i> ФІЛОСОФІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	66
<i>Мринська Н. А.</i> МУЖНІСТЬ БУТИ ОСОБИСТІЮ В СИТУАЦІЇ ІНВАЛІДНОСТІ.....	69
<i>Шевчук С. Ф.</i> ФЕОФРАСТ ЯК ЗАСНОВНИК БОТАНІЧНОЇ НАУКИ.....	74

НОТАТКИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ІСТОРІЯ. ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 19, 2020

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Семенченко Ю.С.

Підписано до друку 20.01.2020 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 16,58, ум.-друк. арк. 13,72.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0520/121.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)

Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а

Тел. (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua